

НАШ УКРАЇНСЬКИЙ ДІМ

Науково-популярний часопис для вчителів
України та діаспори

Ніжин – 2013

Науково-популярний часопис
для вчителів України та
діаспори

"Наш український дім"
№ 2, 2013 рік.

Свідectво про державну
реєстрацію
друкованого засобу масової
інформації №352-23Р
від 06.03.2007 р.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Ніжинського
державного університету
імені Миколи Гоголя.
Протокол № 5 від 26.12.2013 р.

Засновники:

Центр гуманітарної співпраці
з українською діаспорою
Ніжинського державного
університету
імені Миколи Гоголя
(Ніжин, Україна).

Склад редакції:

Бойко О. Д.,
докт. політ. наук, проф. ;
Мельничук О. В.,
докт. фіз.-мат. наук, проф. ;
Астаф'єв О. Г.,
докт. філол. наук, проф. ;
Михед П. В.,
докт. філол. наук, проф. ;
Онищенко Н. П.,
директор Центру, член Нац.
спілки журн. України;
Самойленко Г. В.,
докт. філол. наук, проф. ;
Сидоренко В. О.,
канд. філол. наук, доц. ;
Овдієнко О. І.,
фахівець Центру;
Іваницька О. І.,
фахівець Центру.

Верстка, макетування:

Овдієнко О. І.
Літературний редактор:
Лісовець О. М.

Зміст

Українознавство

- Неділько Г.** Тарас Шевченко і Чернігівщина.....4
Сквіра Н. Україна, Сибір і Далекий Схід у творчості
Івана Багряного та Василя Стуса.....35

Наукові розвідки

- Дмитренко Н.** Проблеми та особливості створення
мережі місцевих музеїв на Північному Лівобережжі
(1917–1937 роки).....44
Черняк Е. Міжнародне визнання українця з Сибіру.....57

Методичні матеріали

- Лукач С.** Розмовляємо й читаємо українською.....61
Бойко Н., Клепак Л. Формування мовленнєвих
компетентностей учнів на уроках української мови під
час роботи над навчальним текстом.....81
Демченко Н. Проблема навчання рідною мовою у
поглядах Бориса Дмитровича Грінченка.....86
Булах О. Сценарій вечора пам'яті, присвячений
жертвам голодомору 1932–1933 рр. "І мертвим
і живим, і ненародженим...".....90
Левіна Л., Плесницька А. В. Г. Короленко Сліпий
музикант.....96

Поезія, проза, переклади

- Курелла А.** Німецький переклад "Кобзаря"
Післямова.....102
Марченко О. Московська "Когорта".....105

Шановні добродіі!

Часопис, який Ви тримаєте в руках, є науково-популярним виданням, що може бути цікавим не тільки учителям-практикам, а й усім, хто причетний до вивчення та викладання української мови, літератури, історії, культури в Україні та поза її межами.

На нашу думку, на сьогодні вже назріла потреба в періодичних виданнях такого типу, оскільки вони надають можливість обмінюватися думками, ділитися досвідом із фахівцями з діаспори, які довгий час були відірвані від України, проте завжди переймалися проблемами українознавства.

Публікації, які представлені в нашому часописі, охоплюють доволі цікаве коло питань, актуальних і водночас проблемних: наукові розвідки, методичні матеріали для шкільництва, поетичні, прозові та драматичні твори й переклади сучасних маловідомих авторів. Маємо надію, що в нашому журналі Ви знайдете відповіді на свої запитання та зможете використати його у своїй практичній діяльності, пропагуючи ідею українства.

Будемо щиро вдячні за співпрацю з нами, за надіслані матеріали для публікації, за висловлені побажання та пропозиції щодо роботи редакції.

З повагою, редакційна колегія

УКРАЇНОЗНАВСТВО

Георгій Неділько

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І ЧЕРНІГІВЩИНА

Георгій Якович Неділько народився 1920 року в с. Орілька Лозовського р-ну Харківської обл. Учасник Великої Вітчизняної війни, нагороджений орденами та медалями. 1951 р. закінчив Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка та 1954 р. захистив кандидатську дисертацію. З 1958 року доцент кафедри української літератури Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя. Був деканом філологічного факультету, зав. кафедри української літератури. Багато уваги приділяв науковій роботі, керував науковим студентським гуртком. Працював головою комісії зі створення в Ніжині історико-краєзнавчого музею.

Історія Чернігівщини сягає в сиву давнину. Чернігів – одне із найдревніших міст України, яке відіграло важливу роль в її історії. В далекому IX столітті, коли Олег почав об'єднувати навколо Києва землі східних слов'ян, йому підкорився й Чернігів. Сіверяни, що заселяли чернігівські землі, вписували одну за одною славні сторінки в книгу героїчного минулого нашої країни. Звідси, з Новгород-Сіверська, 1185 року вирушив у похід проти половців князь Ігор, оспіваний у безсмертному "Слові о полку Ігоревім".

З тих давніх часів і до Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років чернігівці, як і їх давні предки сіверяни, в найскладніших історичних обставинах не один раз піднімалися на боротьбу проти ворогів свого народу, проявляючи при цьому відвагу й героїзм.

Славна і літературна історія Чернігівщини. Тут мандрував Григорій Сковорода, здобували освіту Євген Гребінка, Леонід Глібов. Тут навчався Микола Гоголь і класик білоруської літератури Францішек Богушевич, жили й працювали Марко Вовчок, Володимир Самійленко, Борис Грінченко, Степан Васильченко, Михайло Коцюбинський, а також Павло Тичина, Василь Чумак, Василь Еллан (Блакитний), Олекса Десняк, Іван Кочерга, Олександр Довженко, Юрій Збанацький і багато інших письменників.

Великою гордістю Чернігівщини є зв'язки з нею основоположника нової української літератури, геніального поета й художника, мислителя й революційного демократа Тараса Григоровича Шевченка. Жителі кожного міста й села, де бував Шевченко, свято бережуть пам'ять про все, що пов'язане з його іменем. Перебування поета в тій чи іншій місцевості з успіхом може бути використане на уроках літератури, географії, історії, в позакласній роботі, в бесідах з учнями і населенням на найрізноманітніші теми як потрібний і цікавий матеріал. У тому випадку, коли вчитель насичує свою бесіду місцевим матеріалом, його розповідь стає жвавішою, підвищується увага слухачів, у них виховується почуття любові до рідного краю, свого міста, села, виховується гордість за близьких їм людей, що зміцнює патріотичні почуття.

Серед населення і тепер зберігається багато переказів і спогадів про поета, про його зустрічі з селянами. Частина їх записана, опублікована, а частина й до цього часу побутує тільки в усних переказах. Ще багато незаписаних пісень, легенд, незібраних творів образотворчого мистецтва, які іноді є наслідком праці багатьох поколінь і які свідчать про велику повагу простих людей до Шевченка.

Необхідно уважно поставитися до всього, що пов'язане з його ім'ям, записати перекази, легенди про нього, щоб зберегти все це для наступних поколінь. Це важливе й почесне завдання покликана здійснити наша інтелігенція, перш за все вчителі мови й літератури та історії.

І

На Чернігівщині Шевченко був кілька разів. Уперше він проїздив тут восени 1829 року, коли пан Енгельгардт їхав до Вільно і віз із собою дворових кріпаків, серед яких був і майбутній поет, і востаннє – восени 1859 року, коли Тарас Григорович прощався з Україною. Поет був у Чернігові, Ніжині, Прилуках, Борзні, Седневі, Козельці й багатьох інших населених пунктах.

Уже перші враження Шевченка про Чернігівський край знайшли своє відображення в його творах. У поемі "Катерина" про свій шлях на північ він говорить:

Знаю його, знаю.

Аж на серці похолоне,
Як його згадаю (I, 30).¹

А далі йдеться про шлях Катерини. От вона "за Києвом та за Дніпром" попід темним гаєм зустрічає, козаченьків (I, 31), "в Броварах спочила" й пішла в Московщину шукати свого щастя. Перед читачами постають картини Чернігівського Полісся:

Попід горою, яром, долом,

Мов ті діди високочолі

Дуби з гетьманщини стоять.

У яру гребля, верби в ряд.

Ставок під кригою в неволі

І ополонка – воду брать... (I, 35).

У цих краях Катерина і знайшла свій кінець.

Доля поета складалася так, що більшу частину свого свідомого життя він провів далеко від України, від її широких степів, від улюбленого ним ревучого, крутоберегового Дніпра. Власне кажучи, в національну літературу й мистецтво він входив поза межами України. Але зв'язків із нею, з її народом він ніколи не поривав, його думка завжди витала на Україні, він постійно рвався до неї.

На початку 1831 року, сімнадцятилітнім юнаком, разом із слугами пана Енгельгардта, Шевченко прибув до Петербурга. Бажаючи мати свого власного художника, пан віддав кріпака в науку до "живописных дел мастера" Ширяева. В час навчання молодий художник у вільні від роботи години, які в нього були дуже рідко, та той вночі, ходив у Літній сад малювати статуї.

1836 року Шевченко познайомився зі своїм земляком Іваном Максимовичем Сошенком, родом із містечка Богуслава, що знаходиться за чотири верстви від Кирилівки, де промайнуло дитинство майбутнього поета. Пізніше, з 1839 до 1845 року, Сошенко працював у Ніжині, викладав малювання і чистописання в повітовому училищі.

Сошенка вразила, схвилювала злиденна доля художника-кріпака, але він мав мало можливостей йому допомогти. Про все це Іван Максимович розповів українському письменникові Євгену Павловичу Гребінці – нашому землякові, який 1831 року закінчив Ніжинську гімназію вищих наук. Вони разом почали дбати про освіту Шевченка. Сошенко у своїх спогадах про ці події розповідає:

"Мене до глибини душі схвилювала жалюгідна доля юнака, але допомогти йому я не був спроможний. Та й чим міг допомогти його горю я, бідний трудівник, який працював безперервно заради шматка хліба насущного, без зв'язків, без протекції, без грошей. А врятувати обдарованого юнака треба, хоч би що там було.

У цей час я був добре знайомий з відомим українським письменником Є. Гребінкою. От з ним я насамперед і порадився, як же допомогти нашому землякові. Гребінка щиро поставився до моєї пропозиції..."²

Євген Павлович почав запрошувати Т. Шевченка до себе, давати йому книги, розповідав про літературне життя Петербурга, про українську літературу, ввів його в коло російських митців, зокрема познайомив із живописцем О. Г. Венеціановим, з поетом В. А. Жуковським та ін.

Активну участь в організації звільнення Шевченка із кріпацтва брав художник А. М. Мокрицький, який 1830 року закінчив Ніжинську гімназію вищих наук. Про талановитого юнака він розповів К. П. Брюллову. 2-го квітня 1847 року Мокрицький занотував у своєму щоденнику: "Після обіду покликав мене Брюллов. У нього був Жуковський, він хотів знати подробиці про Шевченка. Слава богу, справа наша, здається, піде на лад... Брюллов почав сьогодні портрет Жуковського"³.

Разом із Мокрицьким Шевченко відвідував Ермітаж, де друзі вели жваві розмови про твори Рубенса, Веласкеса, Гвідо й багатьох інших першокласних майстрів, порівнювали їх із картинами Брюллова. Мокрицький, таким чином, дбав про розвиток художнього смаку Шевченка. Через двадцять років після цих подій, 18 березня 1858 року, повертаючись із заслання, Шевченко відвідав у Москві свого старого друга, який, діставши звання академіка, переїхав до Москви і був професором-

¹ Шевченко Т. Повне збр. творів : у 6 т. / Т. Шевченко. – К., 1963–1964. Далі посилання на це видання дається в тексті. Римськими позначено том, арабськими – сторінки.

² Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1981. – С. 53.

³ Там само. – С. 60.

викладачем в училищі живопису, скульптури й зодчества. Шевченко і Мокрицький не зустрічалися з 1842 року, і старий знайомий, як пише Тарас Григорович у своєму щоденнику, не впізнав його.

Свого друга Шевченко згадав у повісті "Художник". Розповідаючи про обід у Венеціанова, на якому великий художник нагадав історію викупу Шевченка із кріпацтва, письменник пише, що при цьому був присутній і А. М. Мокрицький (IV, 170). Про нього як про учня К. Брюллова говориться і в іншому місці повісті (IV, 158).

У колі цих людей і зароджується думка про звільнення талановитого кріпака. Брюллов намалював портрет В. Жуковського, який був розіграний у лотереї, а за виручені 2500 карбованців була куплена свобода Шевченкові. Трапилось це 22 квітня 1838 року. Молодий художник починає навчатися в Академії мистецтв і скоро стає улюбленим учнем К. Брюллова.

Про освіту Шевченка продовжував дбати і Євген Гребінка. У нього поет зустрічався з багатьма визначними діячами української й російської культури. Тут він познайомився з майбутнім петрашевцем М. Момбеллі, письменником І. Панаєвим, з М. Я. Прокоповичем – поетом і педагогом, товаришем Гоголя по Ніжинській гімназії вищих наук. На літературних вечорах у Гребінки бував і В. Белінський, з яким Шевченко зустрічався на квартирі у Струговщикова, а можливо, і в українського письменника. На вечорах у Гребінки велись розмови і запеклі суперечки про літературу, про шляхи її розвитку та сучасне становище. Євген Павлович і Тарас Григорович любили співати українські народні пісні. Під їх мотив Шевченко часто підтанцював. Євген Гребінка, що на той час був уже дуже відомим письменником, з великою увагою поставився до молодого поета, він перший звернув увагу на його поетичне обдарування. Про це свідчить лист до Г. Квітки-Основ'яненка від 18 листопада 1838 року.

"А ще є тут у мене, – пише Є. Гребінка, – один земляк Шевченко, що то за завзятий писати вірші, то нехай йому сей та той. Як що напише, тільки цмокни та вдар руками об поли. Він мені дав гарних стихів на збірник"¹. Мова йде про те що Т. Шевченко свої ранні твори передав Є. Гребінці для друкування. Вони були опубліковані в альманасі "Ластівка" ("Причинна", "Вітре буйний...", "На вічну пам'ять Котляревському", "Тече вода в синє море..." і уривок із поеми "Гайдамаки"²).

У цьому альманасі, крім творів його упорядника Є. Гребінки, друкувалися також твори ще двох вихованців Ніжинської гімназії вищих наук – В. Забіли та О. Афанасьєва-Чужбинського. Альманах вийшов 1841 року, хоч цензор дав дозвіл на його видання ще 12 березня 1840 року.

О. Афанасьєв-Чужбинський був не тільки одним із авторів, а й рецензентом альманаху. В десятому номері журналу "Москвитянин" за 1841 рік, рецензуючи "Ластівку", він відзначав, що в збірці багато глибокопоетичних творів. Це стосується перш за все віршів, підписаних іменами Тараса Шевченка й Віктора Забіли. Твори цих поетів "всі без винятку позначені живим, непідробним почуттям, накинута пензлем таланту".

Баладу "Причинна" рецензент назвав чудовою, звертає особливу увагу на звучання вірша, на близькість його до народної пісні і висловлює бажання, щоб Шевченко побільше дарував батьківщині таких творів. Але найвищу оцінку Афанасьєв-Чужбинський дав іншій поезії Шевченка. Він писав, що "із усіх поезій "Ластівки" найвизначніша за звучанням вірша, за глибиною думки і почуття "На вічну пам'ять Котляревському"³, яка починається словами:

Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину...

Із українських письменників О. Афанасьєв-Чужбинський перший у пресі звернув увагу на поезію Т. Г. Шевченка і дав їй високу оцінку.

Ще до поїздки в Україну на початку 40-х років Шевченко листувався з Г. С. Тарновським, вислав йому свої твори, ділився творчими задумками. Так, 26 березня 1842 року Тарас Григорович надсилав йому три примірники поеми "Гайдамаки" – один для самого Тарновського, а два інші просить передати Віктору Забілі, з яким поет тоді ще не був особисто знайомим, та Миколі Маркевичу. Тут же Шевченко обіцяє Тарновському переслати незабаром "Мар'яну-черницю" (VI, 17–18).

Микола Андрійович Маркевич, якому Тарас Григорович надіслав поему, що нещодавно вийшла, – автор п'яти томної "Истории Малороссии" і збірки "Украинские мелодии". Шевченко познайомився з ним на початку 1840 року. Маркевич був близьким другом М. Глінки, знайомий з О. Пушкіним, К. Рилєєвим, В. Кюхельбекером. Він міг розповісти поетові багато цікавого про декабристів і Пушкіна. У час, коли Шевченко надсилав йому поему "Гайдамаки", Маркевич, напевно, був у своєму маєтку в

¹ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. – К., 1958. – С. 32.

² Дослідник творчості Т. Шевченка Є. П. Кирилук вважає, що уривок із поеми "Гайдамаки" доданий поетом пізніше, вже перед виходом альманаху.

³ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. – С. 44.

селі Турівці Прилуцького повіту (тепер Київської області). Ще раніше, в день іменин Миколи Маркевича, Шевченко присвятив йому вірш "Н. Маркевичу" ("Бандуристе, орле сизий...") в якому прихильно поставився до його творчості, називаючи свого знайомого братом:

Бандуристе, орле сизий!
Добре тобі, брате:
Маєш крила, маєш силу,
Є коли літати.
Тепер летиш в Україну –
Тебе виглядають... (I, 68).

З Маркевичем Шевченко зустрічався в Петербурзі на вечорах у Струговщикова, а також на квартирі в самого Маркевича.

II

У другій половині квітня 1843 року Шевченко разом із Євгеном Гребінкою виїздить наміченим раніше шляхом (Білоруським трактом) із Петербурга в Україну. Під час цієї поїздки поет вперше після 14-річної розлуки ступає на українську землю на Чернігівщині.

На запрошення Г. С. Тарновського Шевченко зупинився на деякий час у Качанівці. Качанівський парк і палац розташовані в мальовничому місці на горі з чудовими краєвидами навколо. Качанівка має свою давню й цікаву історію. В першій половині XVIII століття вона належала "співачу імператорського двору" Ф. І. Качанівському (звідси й назва, яка збереглася і до наших днів). 1770 року цей маєток був куплений і подарований від імені Катерини II відомому полководцю П. Рум'янцеву-Задунайському, який з 1764 року був генерал-губернатором України. Пізніше Качанівкою володіли поміщики Почека й Тарновські.

Власник Качанівки Г. С. Тарновський був відомим меценатом, любив влітку приймати у своєму маєтку письменників, художників, музикантів. Великі прийоми організував він і в Петербурзі, де жив взимку. Там і познайомився із ним поет.

Качанівка приваблювала своєю красою. В різні часи тут були М. Глінка, М. Гоголь, Марко Вовчок, М. Максимович, В. Штернберг, Л. Жемчужников, П. Куліш, О. Маркович, В. Забіла, М. Костомаров, М. Маркевич та багато інших. Друг Шевченка художник Василь Штернберг намалював чудовий куток маєтку "Альтанка в Качанівці".

Серед розкішної природи Чернігівщини Шевченко відпочивав душевно. В Качанівці він любив сидіти під столітнім дубом і розмовляти зі своїми друзями. Один із родичів Тарновських – В. М. Тарновський згадував про це: "Там, далеко в глибині парку, серед струнких білих беріз стоїть одинокий віковичний дуб. Від величезних гілок його лягають на землю змієвидні тіні. Тиша й прохолода кругом. А був час, тут лилися звуки пісні і звучала українська мова. В нічній тиші, освітлені місячним сяйвом, сиділи на траві навколо когось кілька чоловік і слухали його спів. Хто ж він, цей співець? Чия пісня ллється в душі і кого так уважно, з таким благоговійним трепетом слухають? Це Тарас Григорович Шевченко. Його пісня прекрасна, і нема їй рівної на всій Україні. Великий поет України, за сімейними переказами, любив уночі сидіти під цим дубом і збирати навколо себе друзів"¹.

У народі цей дуб називали шевченківським. Родич колишнього власника Качанівки Г. С. Тарновського – В. В. Тарновський (молодший) на пам'ять про перебування тут поета розпорядився насипати біля цього дуба високу могилу. На ній 1893 року поховано приятеля Шевченка – художника Григорія Честахівського (1820–1893)², який 1861 року супроводив тіло поета з Петербурга до Канева.

У Качанівці поет цікавився спогадами про перебування тут М. Глінки, любив слухати про те, як композитор проводив заняття зі співаками і музикантами кріпацького хору.

Качанівка і її власник 40-х років Григорій Степанович Тарновський описані Шевченком у повісті "Музикант", яка вперше була опублікована 1882 року. В ній розповідається про поміщика Арновського, під ім'ям якого слід бачити Г. С. Тарновського. У першодруці прізвище було замінено на Кленовський, а назва села на Кленовку. Шевченко виступав із різкою критикою підлостей, які творилися в Качанівці. "О, если бы я имел великое искусство писать. Я бы написал огромную книгу о гнустностях, совершающихся в с. Качановке" (III, 251). У повісті "Музикант" письменник вивів огидний образ "гнустного сладколюбца" Арновського, показав його жорстокість і бездушність у ставленні до кріпаків. Цьому і йому подібним образам у повісті протиставлені ніжні і чуйні до горя інших, знедолені люди.

Тяжким вимальовується перед нами життя головного героя повісті, талановитого музики Тараса Федоровича. Він сирота-кріпак, і це не дає йому можливості повністю віддатися улюбленому

¹ Шляхами великого Кобзаря. – К., 1964. – С. 173.

² Там само. – С. 175.

мистецтву. Такою ж була й доля вихованок "благородного пансіону" Арновського, до якого потрапила Марія Тарасевич.

Не випадково, очевидно, в повісті Шевченка підібрані й імена та прізвища героїв – Тарас Федорович, Марія Тарасевич. Цим Тарас Григорович ніби підкреслює спільність своєї долі з долею героїв повісті.

Життям селян цікавився Шевченко і під час своїх поїздок у Власівку, Іржавець, Ічню, Батурин, Іваницю, Діхтярі, Сокиринці та інші населені пункти.

У Батурині він змалював руїни палацу Розумовського. Батурин, де поет був кілька разів, часто згадується в його творах. У першій частині містерії "Великий льох" (1845) друга душа розповідає про те, що трапилось із нею в Батурині (I, 295). У розділі "Три ворони" знову мова йде про Батурин (I, 198). У написаній на засланні повісті "Близнець" учитель дітей Сокири Степан Мартинович мріє поїхати до знаменитого пасічника Прокоповича, що жив у Батурині (IV, 58–59), туди ж їздив Никифор Федорович, який ще раніше любив розповідати з усіма деталями про Батурин, зруйнований Меншиковим (IV, 27). Тут поет має на увазі 1708 рік, коли російське військо під керівництвом Меншикова здобуло Батурин – місце резиденції Мазепи.

У травні із Качанівки Шевченко їде до Києва, а потім у маєток Убіжище біля Пирятина до Євгена Гребінки. Шевченко високо цінував творчість свого знайомого. Ще кріпаком він намалював портрет українського байкаря, а в першому виданні "Кобзаря" присвятив йому поезію "Перебендя". Разом із Гребінкою Шевченко із Убіжища 29 червня 1843 року приїхав у село Мосівку на бал до Тетяни Густавівни Волховської (Вільхівської). О. Афанасьєв-Чужбинський розповідає, що до господарки на ці традиційні бали з'їжджалося до 200 гостей із Полтавської, Київської та Чернігівської губерній. Тут були і прогресивно настроєні люди.

У Мосівці Є. Гребінка познайомив Тараса Григоровича з поетом і фольклористом О. С. Афанасьєвим-Чужбинським. Ще до особистого знайомства він присвятив автору "Кобзаря" вірш "Шевченкові", що був надрукований в альманасі "Молодик" (ч. II, 1843 рік). Хоча цей вірш і не відзначався високими поетичними якостями, що визнавав і сам автор, все ж він заслуговує на увагу як перший друкований поетичний відгук українського письменника на творчість Шевченка. Звертаючись до автора "Кобзаря", О. Афанасьєв-Чужбинський писав:

Гарно твоя кобза грає,
Любий мій земляче.
Вона голосно співає,
Голосно і плаче.

Тепер обидва поети познайомились особисто. О. Афанасьєв-Чужбинський так описує цю зустріч: "Товариство зібралось чималеньке. За протекцією одного приятеля я мав кімнату, хоч і не затишну, але окрему, так що, незважаючи на невігоди, був все-таки влаштований краще за багатьох. Пам'ятаю, що після гамірного сніданку я пішов до себе покурити й почитати. Проходячи повз головний під'їзд, я почув голоси: "Гребінка. Гребінка" і зупинився. Є. П. Гребінка під'їздив до ганку в супроводі незнайомої людини. Вони вийшли. Супутник його був середній на зріст, кремезний, на перший погляд обличчя його здавалося звичайним, але очі світилися таким розумним промовистим світлом, що я мимохіть звернув на нього увагу. Гребінка одразу ж привітався зі мною, взяв за плечі і, підштовхнувши свого супутника, познайомив нас. Це був Т. Г. Шевченко. Останній знав мене з віршованого послання до нього, надрукованого в "Молодику", і міцно обнявся зі мною. Подорожнім треба було вмитися і привести в порядок костюми. Я запросив їх до своєї кімнати. Гребінка скоро пішов униз, а Тарас Григорович лишився зі мною... Звістка про приїзд Шевченка миттю розлетілась по всьому дому, і квартира моя незабаром наповнилась шанувальниками, що приходили познайомитися з рідним поетом. Прийшов і Гребінка, і ми вирушили в зал"¹.

У Мосівці Тарас Григорович познайомився з другим вихованцем Ніжинської гімназії вищих наук графом Яковом Петровичем де Бальменом, який навчався класом нижче від Є. Гребінки і закінчив її 1832 року. На час знайомства де Бальмен служив офіцером. Він мав великий потяг до мистецтва. Це разом з гуманним ставленням до людей, очевидно, і зблизило його з поетом. Пізніше Шевченко кілька разів заїздив до Бальмена в село Линовицю (тепер Прилуцького району Чернігівської області). І до цього часу в селі зберігається камінь, на якому, за переказами, любив сидіти поет.

Яків де Бальмен був одним із перших ілюстраторів творів Шевченка. Разом із М. Башиловим він ілюстрував рукописний "Кобзар", переписаний 1844 року українською мовою, але латинськими

¹ Афанасьєв-Чужбинський О. С. Спогади про Т. Г. Шевченка / О. С. Афанасьєв-Чужбинський // Спогади про Шевченка. – К., 1958. – С. 99–100.

літерами. Цей "Кобзар" призначався для поширення серед слов'янських народів. У листі до Віктора Закревського від 20 липня 1844 року з Одеси де Бальмен писав: "Надсилаю тобі, любий Вікторе, плоди нашої праці – моєї та Михайла Башилова. Всі головні творіння Тараса з віньєтками. Вони написані латинськими літерами для того, щоб у разі фантазії Тараса видати це за кордоном, – усі могли б читати – особливо поляки. Це тобі не дарунок, а тільки надсилається для збереження, на випадок приїзду самого Тараса, якому ця праця присвячена, і робити з нею він може, що йому заманеться.

Збережи ж його з належною дбайливістю: саме тебе я обрав як людину, що відчуває і розуміє зміст багатьох віньєток, без витлумачення. Покладаюсь на тебе, як на кам'яну гору..."¹.

Обидва художники розуміли Шевченкову поезію і зуміли передати її дух. Де Бальмену належить, зокрема, одна з ілюстрацій "Гайдамаків". Художник підкреслює зв'язок автора поеми зі своїми героями, зображає Шевченка, який сидить коло столу, а його обступили гайдамаки. Ілюстрація відтворює такий епізод твору:

... Виступають отамани,
Сотники з панами
І гетьмани; – всі в золоті
У мою хатину
Прийшли, сіли коло мене
І про Україну
розмовляють... (I, 74).

Подібну трактовку цього мотиву зустрічаємо і в художника А. Г. Сластїона.

У рукописному збірнику, про який іде мова, Т. Шевченко на чистих сторінках записав перші рядки майбутньої поеми "Кавказ", присвяченої Якову де Бальмену:

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію политі.

Із цього видно, що Шевченко уже виношував мрію про поему, в якій хотів відтворити героїчний Кавказ. Пізніше, коли звідти повернувся О. С. Афанасьєв-Чужбинський, вони зустрілися в Лубнах, а потім заїхали в село Ісківці. Довгі вечори й ночі проводили вони у жвавих розмовах. Шевченко читав свої твори, зокрема поему "Єретик". Від Чехії розмова переходила на Кавказ.

– Ось сядь лишень та розкажи мені про Кавказ і про черкесів, – звертався Тарас Григорович до свого співбесідника. Він розпитував про найменші подробиці кавказького побуту. Розмова з людиною, що тільки-но повернулася з Кавказу, була для поета дуже корисною. Там, на Кавказі, 26 липня 1845 року в одному з походів царського війська проти горців загинув друг Шевченка Яків де Бальмен. Йому Тарас Григорович і присвятив поему "Кавказ", вже в епіграфі якої говориться про смерть близької людини:

Кто даст главе моей воду,
И очесем моим источник слез,
И плачуся и день и ночь
о побиенных... (I, 323).

До свого "Якова доброго" звертається поет і в кінці твору:

І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий. Не за Україну,
А за її ката довелось пролить
Кров добру, не чорну... (I, 328).

У поемі Т. Шевченко глибоко розібрався в обстановці на Кавказі, різко виступив проти царизму. Яків де Бальмен загинув від кулі горців, але поет у смерті свого друга звинувачує не горців, проти яких царизм змусив воювати де Бальмена, а самодержавство, весь тогочасний державний лад, що пригнічував усі народи Російської імперії.

Цілком зрозуміло, що такий твір не міг бути надрукованим в країні, де панувала миколаївська реакція. Поема вперше була опублікована в Лейпцізі 1859 року у збірці "Новые стихотворения Пушкина и Шевченко".

Пам'ять про свого друга Якова де Бальмена великий поет України шанував усе своє життя.

Із Мосівки Тарас Григорович їде в село Ісківці до О. С. Афанасьєва-Чужбинського. Тут він читає твори Адама Міцкевича, робить спроби перекласти їх українською мовою, але, визнавши свої переклади невдалими, знищив їх.

¹ Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах. – К., 1950. – С. 71–72.

Бував Т. Шевченко в Яготині та в інших містах і селах. Повертаючись із України до Петербурга, поет на початку лютого 1844 року знову заїздив до Качанівки. Цього разу він зупинився тут не надовго. Прощаючись з Г. С Тарновським, Шевченко подарував йому копію портрета М. Рєпніна, зроблену в Яготині.

Поїздка поета по Україні мала винятково важливе значення для його дальшої творчості. В Україну він приїхав всебічно освіченою людиною, добре ознайомленою з передовою думкою того часу. Тепер він ще глибше цікавиться життям, у нього виникають тяжкі думки про долю України і її знедоленого народу. Поет замислюється над причинами соціального зла:

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно.
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш? (I, 22), –

читаємо в одному із перших віршів, написаних ним під час поїздки по Україні ("Розрита могила"). Хто ж плюндрував Україну, хто знущався з трудового народу? Про це поет пізніше чітко заявив у Третьому відділі, написавши проти питань жандармів "Какими случаями доведены вы были до такой наглости, что писали самые дерзкие стихи против государя императора..." свою відповідь: "Будучи еще в Петербурге, я слышал везде дерзости и порицания на государя и правительство. Возвратясь в Малороссию, я услышал еще более и хуже между молодыми и между степенными людьми: я увидел нищету и ужасное угнетение крестьян помещиками, посессорами и экономами-шляхтичами, все это делалось и делается именем государя и правительства..."¹. Це, звичайно, не могло не позначитись і на його поезіях.

У своїй творчості Шевченко йшов завжди від життя. Він любив Україну, її трудовий народ. Тут він душевно відпочивав серед розкішної природи, милувався краєвидами, вербами навколо ставків, вишневими садами, і в той же час поет бачив тяжке життя, непосильну працю кріпаків, знущання з них. Так було в усій Україні, так було і на Чернігівщині, зокрема і в Качанівці, де він жив деякий час. Як свідчать сучасники, поет любив відпочивати в прекрасному парку, але разом із тим, це тут, в Качанівці, він бачив знущання з кріпаків, це тут сестра господаря гарячим прасом пробила голову служниці тільки за те, що та не встигла своєчасно підготувати господині сукню, в якій вона хотіла йти до церкви.

Отже, з одного боку, чудова природа, а з іншого – злиденне життя народу, тяжка, виснажлива праця. Такою бачив Тарас Григорович свою рідну Україну. Цим контрастом між природою та суспільством і пояснюється широко використовуваний у творах Т. Шевченка прийом протиставлення природи й життя людини, що яскраво виявилось в поемі "Сон" ("У всякого своя доля"), закінченій влітку 1844 року в Петербурзі після повернення з України. Ось яскравий приклад цього прийому:

... світає,
Край неба палає,
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає.
Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють,
Меж ярами над ставами
Верби зеленіють (I, 238).

Але краса природи не радує поета. Його душа сумує, бо він бачить, що в цьому нібито раї, який сяє під сонцем, "латану свитину з каліки знімають, з шкурою знімають", щоб взути княжат недорослих, а єдиного вдовиного сина віддають у військо. Тут же під тином помирає опухла з голоду дитина, в той час як мати її жне на панщині пшеницю.

Коріння цього протиставлення слід вбачати в самій дійсності. Воно значно підсилює вплив поезії на читача, у якого виникає ненависть до тих, хто зробив людину невільною серед розкішної вільної природи. Починаючи з періоду "трьох літ", тобто з часу першої поїздки в Україну, таке протиставлення зустрічається протягом усієї творчості Шевченка. Цей прийом широко використовували і його наступники (Марко Вовчок, Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький та інші письменники).

Все те, що бачив Т. Шевченко в Україні, він переніс у свої твори; його поезія цього часу набирає революційно-демократичного характеру. Вже по шляху з України до Петербурга в Москві він пише поезію "Чигрине, Чигрине...", в якій говорить, що його думи:

¹ Тарас Шевченко : документи і матеріали. – К., 1953. – С. 46.

Рвуться душу запалити,
Серце розірвати,
що з посяяних ним сліз-дум
... зйдуть і виростуть
Ножі обоюдні (I, 224).

Взимку 1844 року Т. Шевченко готується до закінчення Академії мистецтв і в той же час пише нові твори. Картини обідраної, поневоленої України ні на хвилину не залишають поета, його думи виливаються в поемах "Сон" ("У всякого своя доля"), "Сова", вірші-послання "Гоголю" та інших.

Змінюються його інтереси і як живописця. Після поїздки в Україну Т. Шевченко задумує видати серію малюнків "Живописная Украина", доступну для народу. Вперше про це він повідомляє професора Московського університету О. Бодяньського (уродженця смт. Варви) в листах від 6–7 травня і 29 червня 1844 року. Художник мріяв видати три книги. В одній подані краєвиди, прикметні чи то красою своєю, чи то історією, в другій – теперішній побут України, в третій – історію.

У питаннях передплати Шевченкові доводилося звертатися і до урядових осіб, зокрема, до харківського, полтавського та чернігівського генерал-губернатора П. І. Гессе, який, одержавши листа Шевченка та інструкцію Долгорукова, в котрій пропонувалося сприяти передплаті "Живописной Украины", звернувся до повітових предводителів дворян із пропозицією повідомити поміщиків про це видання. Однак лише кілька чоловік виявили бажання передплатити "Живописную Украину", серед них М. Д. Ловцов, М. Д. Білозерський та І. П. Забіла. Таке ставлення поміщиків, не тільки звичайно чернігівських, не дало змоги Шевченкові повністю здійснити видання, вийшов тільки перший випуск альбому.

Під час перебування Шевченка в Україні у нього значно розширилось коло знайомих, зокрема і з Чернігівщини, з'являється листування з новими адресатами. Так, 21 липня 1844 року, тобто скоро після приїзду Тараса Григоровича до столиці, йому пише Олена Костянтинівна Бодіско. В листі вона дякує поетові за подарований їй екземпляр "Тризны", називаючи цю поему прекрасною. Тут же вона повідомляє, що гроші, які передала їй тітка за 20 екземплярів "Тризны", вона посилає з цим же листом¹. Отже, поема, як і інші видання Т. Шевченка, поширювалися і на Чернігівщині місцевими жителями, знайомими і незнайомими поету.

О. К. Бодіско – це двоюрідна сестра відомого вченого-просвітителя, професора Московського університету Т. М. Грановського. В час написання листа Т. Шевченку вона жила в Ніжині, куди й прохає відповідати. Пізніше вона одружилася з російським літератором О. В. Станкевичем – братом філософа Н. В. Станкевича.

Повертаючись із заслання, Т. Шевченко 19 березня 1858 року в Москві разом із М. С Щепкіним відвідав Олену Костянтинівну, про що записав у щоденнику: "Из Кремля прошли мы на Большую Дмитровку, зашли к Елене Константиновне Станкевич, моей старой знакомой; напились чаю, отдохнули и пошли в книжный магазин Н. М. Щепкина. Из магазина возвратились опять к Станкевич, где я встретил еще одну мою старую знакомую, Олимпиаду Ивановну Миницкую. Пообедали у Станкевич и в 6 часов вечера благополучно пешком возвратились восвояси, дивяся бывшему" (V, 214).

На початку 1845 року Т. Шевченко закінчив Академію мистецтв і, одержавши необхідні документи, виїхав в Україну, де мріяв постійно жити й працювати. Слід відзначити, що дехто і до цього часу перебування поета в Україні вважає подорожами. Це помилкова думка. Про яку подорож може йти мова, коли поет приїхав на свою рідну Україну, працював художником Київської археографічної комісії і прагнув обійняти посаду викладача малювання в Київському університеті святого Володимира, який тепер носить його ім'я. Він хотів постійно бути серед народу, жити й працювати на Україні. І той факт, що його за революційну діяльність заарештували і заслали в далекі казахські степи, аж ніяк не дає підстав його життя в Україні у 1845–1847 роках, як і його приїзди в Україну 1843–1844 та 1859 років, вважати подорожами. Ні, не мандрівником їхав поет у свій рідний край. І тому від самого терміна "подорож" слід відмовитися.

У кінці березня 1845 року Шевченко виїхав із Петербурга через Москву, Тулу, Орел в Україну. У повісті "Капитанша" він говорить про шлях, який лежав на Київ. Далі ми його зустрічаємо вже на Полтавщині. Побував він у багатьох містах і селах, зокрема в Яготині, де зустрічався з Варварою Репніною. Звідти поет через Прилуки їде в Густинський монастир (тепер Прилуцького району, Чернігівської обл.), де був похований батько Варвари – М. Г. Репнін, який помер 18 січня 1845 року. Через деякий час Шевченко знову відвідав Прилуки і разом із місцевим священиком Іллею

¹ Листи до Т. Г. Шевченка. – К., 1961. – С. 31–33.

Бодяньським їде в Густинський монастир. Цього разу він зробив кілька малюнків: акварель "В Густині. Церква Петра і Павла", сепії "В Густині (Трапезна церква)", "Брама в Густині. Церква св. Миколая", а також намалював олівцем "Чашу трапезну в монастирі Троїцько-Густинському". Така кількість малюнків дає підстави гадати, що виконані вони, очевидно, на замовлення Археографічної комісії, хоч в цей час Шевченко ще не був офіційним її співробітником.

Густинський монастир, яким так цікавився Шевченко, заснований князем Михайлом Вишневецьким 1612 року. В 70-х роках про нього дуже піклувався Іван Самойлович, що гетьманував в Україні з 1672 до 1687 року. З опису Густинського монастиря починає Шевченко свою повість "Музыкант":

"Если вы, благосклонный читатель, любитель отечественной старины, то, проезжая город Прилуки Полтавской губернии, советую вам остановиться на сутки в этом городе, а если это случится не осенью и не зимою, то можно остаться и на двое суток. И во-первых, познакомьтесь с отцом протоиреем Илиею Бодяньським¹, а во-вторых, посетите с ним же, отцом Илиею, полуразрушенный монастырь Густыню, по ту сторону реки Удая, верстах в трех от г. Прилуки. Могу Вас уверить, что раскаиваться не будете. Это настоящее Сенклерское аббатство. Тут все есть. И канал, глубокий и широкий, когда-то наполнявшийся водою из тихого Удая. И вал, и на валу высокая каменная зубчатая стена со внутренними ходами и бойницами. И бесконечные склепы, или подземелья, и надгробные плиты, вросшие в землю, между огромными суховерхими дубами, быть может, самим ктитором насажденными" (III, 209).

І до цього часу в Густині збереглися старі архітектурні споруди. В перші роки радянської влади в Густинському монастирі була організована трудкомуна ДПУ для молодих правопорушників. Події з життя трудкомун лягли в основу роману Івана Микитенка "Ранок".

Був Шевченко в селах Сокиринці, Дігтярі, Іваниця. Як і скрізь в Україні, він бачив розкішні маєтки, де веселились поміщики, на яких гнули спину кріпаки. Все це знайшло своє глибоке відображення в повісті "Музыкант". У ній, зокрема, розповідається про поїздку в Дігтярі на бал до Галагана. Оповідач, від імені якого ведеться розповідь, випадково потрапив у село Сокиринці, що належало тому ж власнику. Тут він милується природою, безмежними полями, але в його серце закрадається сум, бо ці поля належать не тим, хто їх обробляє. "Я... был совершенно спокоен и даже счастлив, глядя на необозримые пространства, засеянные житом и пшеницею. Правда, и в мое сердце прокрадывалась грусть... Я думал и у бога спрашивал: – "Господи, для кого это поле засеяно и зеленеет?.." Когда бы не этот проклятый вопрос, так некстати родившийся в моей душе, я был бы совершенно счастлив, купаясь, так сказать, в тихо зыблемом море свежей зелени. Чем ближе подвигались мы к балу, тем грустнее и грустнее мне делалось, так что я готов был повернуться, как говорится, оглобли назад. Глядя на оборванных крестьян, попадавших нам навстречу, мне представлялся этот бал каким-то нечеловеческим весельем" (III, 212).

Далі Шевченко пише, що власник маєтку справляє неприємне враження. Можливо це тому, що він подав товаришеві оповідача вказівний палець лівої руки, вважаючи це за велику честь для небагатих людей. Але справа, звичайно, не тільки в цьому. Шевченко відтворює картини безпросвітних злиднів, бідності селян села Дігтярі.

У маєтку оповідач повісті милується чудовою галявиною, озером, парком. "Я вышел на полянку, и мне во всей красе своей представилось озеро, осененное старыми берестами, или вязами, и живописнейшими вербами. Чудная картина. Вода не шелохнется – совершенное зеркало, и вербы-красавицы как бы подошли к нему группами полюбоваться своими роскошными широкими ветвями. Долго я стоял на одном месте, очарованный этой дивной картиной" (III, 218).

Тут, здавалось би, все прекрасне, щасливе. Але ось йому треба виїхати з цього мальовничого села, він їде шукати підводи. "После ужина (перед восходом солнца), раскланявшись с хозяином и хозяйкой, я, не заходя в табор, пошел в село нанять лошадей с телегою для совершения обратного путешествия до города или хоть до почтовой станции. Но увы, во всем огромном селе ни лошади, ни телеги не оказалось" (III, 224). Так до нитки оббирав своїх селян поміщик.

Власника цих сіл поміщика Галагана згадав Шевченко й у вірші "Бували війни й військові свари", написаному 26 листопада 1860 року. Поет з ненавистю говорить про Галаганів і Киселів, і Кочубеїв-Нагаїв, висловлює думку про скору їх загибель.

Не стане ідола святого,
І вас не стане, – будяки
Та кропива – а більш нічого
Не виросте над вашим трупом (II, 416).

¹ Ілля Бодяньський – дядько видатного славіста професора О. М. Бодяньського. На Іллю Бодяньського як на знавця вітчизняної історії посилається Шевченко і в іншому місці повісті "Музыкант" (III, 165).

У Сокиринцях, що належали Г. Галагану, жив відомий кобзар Остап Микитович Вересай. У народі збереглися перекази про зустріч двох співців – поета і кобзаря. Про цю зустріч розповідає у своїх спогадах житель села Сокиринці П. С. Ільченко: "Мій дід багато років працював конюхом у поміщика Галагана. Він розповідав, що Шевченко приїздив у село, відвідував Остапа Микитовича. Ці зустрічі з Тарасом Григоровичем, мабуть, дуже впливали на нього. Нам, хлопчикам, він розповідав: "Як зустрівся я з братом Тарасом, поговорили, і для мене ніби сонце зійшло: і став я все бачити і розуміти: як бідний люд страждає, як пани кров його п'ють"¹.

У народі збереглися перекази про те, що Шевченко подарував Остапові Вересаю "Кобзар" з написом: "Брату Остапу від Т. Г. Шевченка". Про це свідчить і П. Куліш та Л. Жемчужников у листі до Остапа Вересая².

У наш час у колишньому маєтку Г. П. Галагана в селі Сокиринці – сільськогосподарський технікум, в якому 1959 року відкрито меморіальний музей Остапа Вересая. Тут експонуються й матеріали, які розкривають зв'язок Вересая з Шевченком, зокрема картина чернігівського художника А. Шкурка "Тарас Шевченко слухає гру Вересая".

Влітку 1845 року Шевченко був у Києві, Переяславі, в рідних місцях. У цей час він оформляється на роботу в Археографічній комісії (її повна назва "Временная комиссия для разбора древних актов") і одержує завдання виїхати для археографічних робіт в Полтавську і Чернігівську губернії.

В середині лютого 1846 року Шевченко заїхав в село Ісківці на Полтавщині до поета і етнографа О. Афанасьєва-Чужбинського. Між ними встановлюються близькі стосунки. Афанасьєв-Чужбинський, який добре знав Чернігівщину, був, безумовно, цікавим супутником у поїздки по губернії. Очевидно, це й привело до того, що Тарас Григорович спочатку заїхав до Чужбинського. "Цього – й останнього разу, – писав у спогадах О. Афанасьєв-Чужбинський, – він приїхав в Ісківці запросити мене супроводжувати його по Малоросії: він збирався перемалювати старовинні речі по церквах та монастирях, а для мене подорожувати стало необхідністю. Цього разу ми збиралися в Чернігів, а звідти в Київ. Ми одразу ж склали план поїхати в Лубни на ярмарок, потім відвідати Ніжин"³. Так було й зроблено. Шевченко поспішав до Ніжина і Чернігова. Незважаючи на те, що в цей час в Лубнах був ярмарок, на який з'їхалося багато народу, і запрошенням не було кінця, Шевченко не затримується і виїздить разом із Афанасьєвим-Чужбинським до Ніжина.

По шляху в Прилуках трапилась пригода, про яку супутник Тараса Григоровича розповідав: "Але тут я не можу не згадати одного факту. В той час, як у Прилуках перепрягали нам коней – це було вночі, – на сусідній вулиці сталася пожежа. Горіла вбога халупа. Народ збігався, але гасили й допомагали здебільшого євреї, тому що в халупі жив їхній одновірець. Ми також прибігли на пожежу, і Тарас Григорович кинувся рятувати майно погорільців. Він нарівні з іншими виносив різний мотлох і, коли все закінчилось, виголосив промову християнському населенню, що діяло якось неохоче... Шевченко гарячим словом докоряв присутнім у байдужості, доводячи, що людина у скрутні й біди, якої б не була нації, віросповідання, стає для нас найближчим братом"⁴.

Із Прилуки Шевченко їде до Ніжина. Цей шлях, місто Прилуки й Густинський монастир він згадував в повісті "Музыкант" (III, 209 та ін.).

До Ніжина Т. Шевченко приїхав разом з О. С. Афанасьєвим-Чужбинським на Масляну 1846 року. 13 лютого вони були вже в Ніжині. Увагу поета привертав перш за все знаменитий лицей князя Безбородька, з багатьма випускниками якого він був особисто знайомий. Поет із пошаною ставився до лицю. В повісті "Княгиня" він виводить позитивний образ майора Ячного, який жив на невеликому хуторі на річці Трубайлі, та його сина, особливо підкреслюючи хороше виховання молодого Ячного. Доброю славою в ті часи користувалися Київський університет і Ніжинський лицей. Т. Г. Шевченко підкреслює, що син майора навчався в одному із цих закладів. "Правда, был у него (майора Ячного. – Г. Н.) сынок, но то, что еще можно сказать дытына, да и то не на глазах росло, а было где-то в школах, не знаю – в Киеве, не знаю – в Нежине" (III, 190). У повісті "Капитанша" знову згадується Ніжин з його лицеем (III, 382), а також у повісті "Музыкант" (III, 242–243). Ясно, що Ніжин цікавив Шевченка як місто лицю і стародавніх архітектурних пам'яток.

Крім того, в Ніжині з 1839 до 1845 року жив Іван Максимович Сошенко, який у свій час так багато зробив для визволення поета з кріпацтва. Скоро, після знайомства з Тарасом Григоровичем, Сошенко 1838 року закінчив Академію мистецтв і одержав атестат на звання вільного некласного

¹ Шевченківські місця України. – К., 1957. – С. 88.

² Шляхами великого Кобзаря. – С. 202.

³ Спогади про Шевченка. – К., 1958. – С. 106.

⁴ Спогади про Шевченка. – К., 1958. – С. 106.

художника. В цей час його здоров'я уже було підірване. Він захворів на легені, почали слабнути очі. Сошенку треба було залишати Петербург. Йому запропонували місце учителя чистописання і малювання в Ніжинському повітовому училищі з місячною оплатою в чотири карбованці, на що Сошенко погодився.

Ніжин на той час був занедбаним повітовим містом. М. Чалий у книзі "Іван Максимович Сошенко", що вийшла 1877 року, писав, що місто не мало жодної вимощеної вулиці, жодного ліхтаря на вулиці, не було і хоч трохи терпимого готелю. Вологий клімат оточеного болотами міста Ніжина, що лежав в низині, не сприяв зміцненню здоров'я художника.

Але, незважаючи на це, у Сошенка збереглося найкраще враження про місто, про колектив викладачів і співробітників училища й ліцею. В названій книзі М. Чалий пише, що "про Ніжинське товариство у небіжчика (І. М. Сошенка. – Г. Н.) залишилися найприємніші спогади. Хоча він займав досить скромне положення учителя чистописання і малювання в повітовому училищі, Іван Максимович користувався постійною любов'ю і повагою співробітників по училищу, а також по гімназії й ліцею". Під час приїзду Шевченка до Ніжина Сошенко в училищі вже не працював.

У Ніжині Т. Шевченко і О. Афанасьєв-Чужбинський зупинилися в номерах, очевидно, на поштової станції. Звістка про приїзд Т. Шевченка до Ніжина швидко облетіла все місто. Двері кімнати, де зупинився поет, не зачинялися. Особливо часто його відвідували студенти, серед яких був і майбутній російський поет і перекладач, а також видавець творів Т. Шевченка – Микола Васильович Гербель, що тоді навчався на передостанньому курсі, а закінчив лицей наступного 1847 року. О. С. Афанасьєв-Чужбинський у своїх спогадах помилково говорить, що М. Гербель в час зустрічі з Шевченком був на останньому курсі.

У бесідах Т. Шевченка зі студентами часто згадувалося ім'я видатного вихованця Ніжинської гімназії вищих наук, який навчався тут з 1821 до 1828 року, – Миколи Васильовича Гоголя. На згадку про зустріч Т. Шевченка написав в альбом М. Гербеля чотири рядки зі свого вірша, присвяченого М. Гоголю:

За думою дума роєм вилітає;
Одна давить серце, друга роздирає,
А третя тихо, тихесенько плаче
У самому серці, може, й бог не бачить.

Але в Ніжині знайшовся й тип, що зовсім по-іншому прагнув використати перебування в місті відомого поета. Якийсь юнкер, про якого розповідає О. Афанасьєв-Чужбинський, вирішив з'явитися до Т. Шевченка і виканючити у нього п'ять карбованців, щоб повернути, як він заявив, у касу гроші, програні ним у карти. При цьому цей нахаба не оминув можливості замовити дві порції рому за рахунок поета.

У Ніжині Шевченко відвідав "собрание", тобто дворянський клуб. В книзі "Шевченківські місця на Україні", що вийшла у Видавництві АН УРСР 1957 року, помилково сказано, що дворянський клуб "містився у двоповерховому кам'яному будинку по вулиці Гоголя. Тепер тут міська бібліотека педагогічного інституту"¹. Насправді ж будинок бібліотеки інституту побудований у кінці XIX століття, про що незаперечно свідчить дата, вимурувана на фасаді ("1899"). Отже, бути в цьому будинку Шевченко аж ніяк не міг. У дореволюційні роки тут містилося "купеческое собрание".

"Дворянское собрание", яке відвідав Шевченко, було на вулиці Гоголя, на території, де тепер розміщений сквер. В останні роки в цьому будинку були їдальня, книгарня та піонерський клуб. У п'ятдесятих роках будинок був розібраний як такий, що загрожував обвалом. На цьому шевченковому місці встановлено пам'ятник мореплавцю Ю. Ф. Лисянському.

Про відвідання Шевченком дворянського зібрання О. Афанасьєв-Чужбинський розповідає: "У четвер ми пішли у зібрання. Тут трапилась невеличка пригода. Хтось із начальствующих осіб не хотів було впустити Шевченка на тій підставі, що той був в оксамитовій шапочці, але педантичному сьому мужеві пояснили, що Тарас Григорович, в якому б не був убранні, – робив честь своєю присутністю. Поет дуже сміявся з цієї пригоди"².

16 лютого у суботу пізно ввечері разом із О. Афанасьєвим-Чужбинським Шевченко виїхав із Ніжина в Чернігів, куди прибув ввечері наступного дня. Зупинився Шевченко в готелі "Царград", на розі вулиці Шевченка (колишня Шосейна, № 17 і вулиці Пролетарської (колишня Воздвиженська), № 29.

Чернігів на той час був невеличким містом. 1844 року тут нараховувалось всього 12 тисяч жителів. Мостити вулиці в місті почали тільки 1879 року, а вуличне освітлення введено 1895 року.

¹ Шевченківські місця України. – С. 83.

² Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 95–96.

Будинки були одноповерхові. Три чверті їх були вкриті соломкою. В "Черниговских губернских ведомостях" за 1851 рік розповідалося, що в місті було тільки дві вулиці, на яких вільно могли розминутися два екіпажі – Александрівська і Гонча. Решта вулиць нагадували струмки, що текли різними зигзагами.

Пізніше, на засланні, згадуючи своє перебування в Чернігові разом з Афанасьєвим-Чужбинським, Шевченко писав у щоденнику: "Был у меня во время оно приятель в Малороссии, некто г. Афанасьев или Чужбинский. В 1846 году судьба столкнула нас в "Царграде", не в Оттоманской столице, а в единственном трактире в городе Чернигове. Меня судьба забросила туда по делам службы..." (V, 45). Будинок готелю "Царград" зруйнований під час бомбардування Чернігова німецькими фашистами.

Разом з О. Афанасьєвим-Чужбинським Шевченко відвідував "Благородное собрание", будинок якого містився на Валю. Афанасьєв-Чужбинський розповідає, що в перший же день їх приїзду в Чернігів поет був на балу в цьому "собрании". Наступного дня О. Афанасьєв-Чужбинський написав вірш, в якому в жартівливій формі описав вчорашній бал, давши всім жінкам назви рослин і квітів. Тут же на цьому аркуші Шевченко намалював учасників балу. Малюнкам Тарас Григорович надав багато комізму. Особливо смішно вийшли, як згадував О. Афанасьєв-Чужбинський, капуста, піон, морква.

Малюнок лежав на столі разом з іншими паперами. Кілька відвідувачів Шевченка читали цей вірш і бачили малюнок. Під вечір один із гостей знову відвідав Шевченка і попросив узяти цей малюнок, щоб показати своїй дружині. При цьому він обіцяв повернути його через півгодини і більше нікому не показувати. Коли гість пішов, Шевченко сказав:

– А він збреше, не самій жінці він його покаже... та дарма.

І Шевченко не помилився. Малюнок був повернутий тільки наступного дня, побувавши в кількох сім'ях, де він викликав невдоволення учасників балу, які впізнали в карикатурі себе.

– Буде тобі, – жартував Шевченко, – як розходяться морква та капуста.

Незважаючи на це, дехто із учасників балу в "благородном собрании" добре ставився до Шевченка і Афанасьєва-Чужбинського. Тарас Григорович навіть виконав кілька їх портретів.

Афанасьєв-Чужбинський на той час був досить відомий своїми віршами, пізніше, 1855 року, він видав збірку "Що було на серці". Йому належить дві популярні поезії, які стали народними піснями ("Скажи мені правду, мій добрий козаче" та "Ой у полі на роздолі").

Через чотирнадцять років після прощання, що відбулося в Києві, вони зустрілися в Петербурзі, коли Шевченко повернувся із заслання. О. Афанасьєв-Чужбинський застав його за роботою. Ось що він пише про цю зустріч:

"Я кинувся було обійняти його, але він зауважив по-російськи:

– Не підходьте – тут шкідливі кислоти. Сідайте.

Хвилина ця була для мене надзвичайно тяжка. Тарас Григорович постарів, обличчя змінилося, але в очах його блищало те саме тихе світло думки й почуття, якого я не міг забути після довгої розлуки. Ми поговорили трохи. Він був стриманий, і хоч кілька разів згадував минуле, проте не так, як чекав я від цього побачення..."¹.

Виконуючи завдання археографічної комісії, Шевченко вивчав і описував архітектурні та історичні пам'ятники Чернігова: місце колишньої цитаделі, Чорну могилу, а також Спаський, Борисо-Глібський та Успенський собори, Троїцький монастир, П'ятницьку церкву, колишній будинок Павла Полуботка².

Новгород-Сіверські землі ввійшли до складу Російської держави 1500 року, тобто на півтора століття раніше від Переяславської ради. Чернігів таким чином довго був окраїнним містом Російської держави, а це вимагало його укріплення. 1531 року на Валю була збудована фортеця, яку обнесли ровом і насипом, а потім дубовими стінами з бійницями. Всередині містився невеликий замок з одним виходом. У замку були розміщені артилерійський склад, пороховий льох, цейхгауз та церква. 1709 року в зв'язку з війною зі шведами фортеця була зміцнена, але після поділів Польщі, коли кордони Російської держави відсунулись далеко від Чернігова, 1799 року вона була ліквідована, а скоро після цього вали за розпорядженням генерал-губернатора Куракіна розкопані. В часи Шевченка були ще сліди рову і насипу, тут же залишилось і декілька гармат. Шевченко так описує цитадель того часу: "В цитадели древней крепости без лафетов лежат три больших крепостных пушки, довольно грубой работы, без украшений и надписей, к которому времени они относятся – неизвестно, – такие же пушки

¹ Афанасьєв-Чужбинський О. С. Спогади про Т. Г. Шевченка / О. С. Афанасьєв-Чужбинський // Спогади про Шевченка. – К., 1958. – С. 121.

² Дані про пам'ятки старовини м. Чернігова взяті з книг І. О. Ігнаткіна "Чернигов". (М., 1955) та "Шевченківські місця на Україні". – К., 1957.

есть и в Городне" (VI, 308). Цей запис свідчить, що Шевченко був і в місті Городні, що розташоване за 55 кілометрів на північ від Чернігова.

На території колишньої фортеці і цитаделі тепер розкинувся парк, в якому вздовж валу встановлені древні гармати. На території стародавнього валу знаходяться Спасо-Преображенський і Борисо-Глібський собори, що привернули увагу Шевченка. Спасо-Преображенський собор – видатна пам'ятка староруської архітектури, найдавніша в Україні після Десятинної церкви в Києві. Шевченко записав про собор: "Храм Спаса, заложен Мстиславом Удалим, между 1026–1036 годами, достроен племянником его Святославом Ярославичем в 1060 году. После разорения Батыем 1240, простоял в запустении 436 лет, т. е. до 1675 года, и возобновлен генеральным обозным Василием Дунин-Борковским; внутри храма ничего не осталось, кроме двух букв О и У, вероятно, была надпись, которая во время обновления заложена кирпичем.

При копании фундамента для колокольни, в нескольких шагах от храма Спасо-Преображенський, найдены два серебряных идола, из которых по воле гетмана Мазепы, сделаны царские врата, с надписью внизу: 1702 года оные врата наданы в теплую Борисо-Глебовскую церковь" (VI, 309).

Поряд із Спасько-Преображенським розміщений Борисо-Глібський собор. Шевченко коротко описав його історію: "Борисо-Глебская церковь (по летописи Нестора) построена в 1123 году Черниговским князем Давидом Святославичем. Но сохранились ли стены древней церкви, не известно. Во время владычества поляков церковь эта была обращена в кляштор доминиканов, по изгнании поляков, архиепископ Лазарь Баранович обновил и освятил церковь, и в 1693 погребен в ней. Феодосий Углицкий, почитаемый святым тоже, архиерей Черниговский, погребен 1695, в этой же церкви" (VI, 309).

Борисо-Глібський собор, який був спалений під час війни з німецькими фашистами, тепер відбудований.

Цікавився Шевченко й Успенським собором Єлецького монастиря, розташованого в мальовничій частині міста на Болдиній горі, звідти розкривається чудовий краєвид на Десну. Назву монастиря (від російського ель) пов'язують з тією обставиною, що він міститься в ялиновому лісі.

Про Успенський собор Шевченко писав: "Церковь Успения божией матери (в Елецком монастыре) построена 1060 года князем Святославом Ярославичем. Церковь и монастырь были разорены Батыем, а за владычества поляков обращены в кляштор иезуитов. В 1671 году церковь и монастырь возобновлены; кроме стен, ничего не осталось от первобытного величия этого монастыря" (VI, 309). Дата побудови монастиря у записі Шевченка не точна. Його будівництво відноситься до XII століття.

Про Троїцький монастир Т. Шевченко писав: "Троицкий монастырь (вне города). Благословением Лазаря Барановича построенный гетманом Мазепою. В архиерейской ризнице хранятся многие редкие утвари, но к сожалению без надписей, в числе любопытных вещей: ковчег, дар Мазепы, в коем хранится рука святого Онуфрия..." (VI, 310).

У записах Т. Шевченка є короткі дані про П'ятницьку церкву, що міститься на вулиці Свердлова (колишня Богуславська. В часи Шевченка тут була Торгова площа). Назва її походить від імені покровительниці торгівлі Парасковії П'ятниці. Збудована вона в кінці XII – на початку XIII ст. У записах Шевченка про П'ятницьку церкву читаємо: "Церковь святой Параскевии, именуемой Пятницею, коей построение относят ко временам владычества поляков. Кем и когда построена – неизвестно, в ней находится чаша – дар гетмана Ивана Мазепы с следующей надписью: во благовременное реиментарство щасливого панування свого, ясновельможный его милость... пан Іоан Мазепа гетьман войск его царского пресветлого величества запорозьких, сей келих до храму пресвятыя богородицы во весь Мохнатин на дан року 1697 м. іюня 3" (VI, 310).

Цікавився Шевченко і будинком семінарії, що по вулиці Свердлова (колишня Богуславська), № 40. Цей будинок раніше належав Павлу Полуботку, який понад п'ятнадцять років був чернігівським полковником. Коли ж помер гетьман Скоропадський і вибори нового гетьмана царський уряд заборонив, Павло Полуботко 1722 року був призначений наказним гетьманом. Він виступав проти обмеження прав України, за ліквідацію так званої Малоросійської колегії, не погоджувався з політикою Петра I щодо України, за що був ув'язнений у Петропавлівській фортеці в Петербурзі. Там він і помер 1724 року. Про це згадує Шевченко в лютому 1843 року в листі до Я. Кухаренка. Ділячись своїми задумами створити портрет Антона Головатого, що був писарем на Запоріжжі, а потім став одним із організаторів Чорноморського козацтва, поет пише: "Я думав його нарисовать, що він стоїть сумний коло Зімнього дворца, позаду Нева, а за Невою крепость, де конав Полуботок" (VI, 24–25) Про П. Полуботка Шевченко згадує в поемах "Великий льох" та "Сон" ("У всякого своя доля ..."), де він названий наказним гетьманом.

Кам'яний будинок Полуботка, про який йде мова, споруджений на початку XVIII століття. Пізніше в ньому містилася духовна семінарія, після Жовтневої революції – інститут соціального виховання, а згодом – педагогічний інститут. Під час Великої Вітчизняної війни будинок згорів. Тепер він відбудований. У матеріалах Шевченка є такий запис про нього: "Дом семинарии, прежде принадлежавший полковнику Павлу Полуботку. Библиотека при семинарии из латинских и греческих книг" (VI, 310).

Всі ці записи Шевченка про архітектурні та історичні пам'ятки Чернігова свідчать про глибокий інтерес поета до історії України, який проявився не тільки в поезії, а й у науковій діяльності під час роботи в Археографічній комісії.

У Чернігові, крім уже згаданої ілюстрації до вірша О. Афанасьєва-Чужбинського про бал, що до нас не дійшла, Шевченко зробив такі відомі нам малюнки:

1. Потір¹ із церкви С. Мохнатина (папір, олівець).
2. Трапезна чаша Густинського монастиря (папір, олівець).
3. Енкопліон² (папір, олівець).

Увагу Шевченка привернула також Чорна могила, яка містилася недалеко від Єлецького монастиря на Пролетарській (колишня Воздвиженська) вулиці № 4. З цією могилою, яка згадується в літописі під 1148 роком, зв'язано декілька легенд і переказів. Про одну з них у старому виданні говорилось: "З валу видно групу високих курганів на Болдиних горах (У Троїці), такий самий великий курган – Чорна могила – розташований в саду чоловічого духовного училища, друга група курганів – на ліквідованому Березківському кладовищі, це давні кладовища, там спочивають останки наших предків, яких спалювали згідно з тодішнім ритуалом поховання. Влаштування таких великих пам'ятників не могло бути справою приватних осіб, це данина пошани до пам'яті покійного з боку роду і навіть, у деяких випадках, усього населення. Чим більший курган, тим знатніший і почесніший покійник. У Чорній могилі, за переказами, похований князь Чорний; при розкопках (які проводилися в 1872–1873 роках. – Г. Н.) справді, знайдено обпалену зброю знатного воїна і два кубки з рогу в гарній срібній оправі з орнаментом у вигляді фігур людей, звірів, рослин. У Чернігівській могилі знайдено мечі хорошої роботи"³.

А ось як про цю могилу пише Шевченко: "Против означеного (Елецкого. – Г. Н.) монастыря в саду курган, воспетый Немцевичем⁴. Предание говорит, что еще до христианства там погребена княжна Черна – или Цорна" (VI, 309). Як бачимо, що Шевченко зробив цей запис на основі переказів. Якщо в першому переказі в Чорній могилі похований князь Чорний, то в переказі, наведеному поетом, там похована княжна Чорна (Цорна). Цей переказ дещо розходиться з фактами. Княжна Чорна (Цорна) похована не біля Єлецького монастиря, а на тому місці, де тепер сквер ім. Попудренка, в районі площі ім. Куйбишева. Могила була знесена 1851 року.

Легенда про княжну Чорну дійшла і до наших днів. Один із її варіантів був записаний українським письменником Дмитром Міщенком. Ця вільнолюбива легенда лягла в основу його роману "Сіверяни", що вийшов у видавництві "Радянський письменник" 1959 року.

Назву Чернігів, як і Чорна могила, яка відноситься, очевидно, до X ст., пов'язують з ім'ям легендарного засновника міста князя Чорного. Є ще інша здогадка про назву міста, яка походить нібито від того, що місто було оточене неприступними густими або чорними лісами, про які говорить і Володимир Мономах у своєму "Поученні дітям".

Отже, перебуваючи в Чернігові протягом лютого й березня 1846 року, Шевченко провів значну роботу з вивчення й опису стародавніх пам'яток міста.

У середині березня 1846 року Т. Шевченко переїхав до Седнева, а О. Афанасьєв-Чужбинський залишився в Чернігові. В Седневі поет зупинився у власника села ліберального настроєного поміщика Андрія Івановича Лизогуба (1804–1864) – батька одного із активних діячів партії "Земля і воля" Дмитра Андрійовича Лизогуба (1850–1879), який надавав цій організації значну грошову допомогу. 1878 року, звинувачений у підготовці замаху на Олександра II, Д. Лизогуб був заарештований і за вироком суду в серпні наступного року повішений в Одесі. Його батько Андрій Лизогуб був освіченою людиною, любив малювати, прихильно ставився до поезії Т. Шевченка і його малярського таланту.

Двір і парк маєтку А. Лизогуба розташовані в мальовничому місці на високому березі річки Снов. У центрі двору одноповерховий будинок, який 1883 року горів, але був реставрований. Поруч

¹ Потір – велика чаша, що використовується у християнському культовому обряді.

² Енкопліон – окладний натільний хрест з бронзи, інколи з дерева.

³ Шевченківські місця України. – С. 66–67.

⁴ Немцевич Юліан Урсин (1757–1841) – польський письменник і політичний діяч, учасник повстання 1794 р. під керівництвом Тадеуша Костюшко. Немцевич – автор викривальних драм і комедій, а також відомих "исторических песен" (1816). Рилєєв присвятив йому свої "Думи".

містилися інші будники. З маєтку А. Лизогуба відкривався прекрасний краєвид навколишніх місць, виднілись луки, гаї, село Бігач. Тут і зупинився Т. Шевченко.

Л. Жемчужников так розповідає про перебування поета в Седневі: "При в'їзді в садибу Лизогубів, ліворуч, край дороги стояв будиночок, звернений трьома сторонами в сад... Будівля була дерев'яна, оштукатурена й біла. З одного боку до будинку приліплена була дерев'яна оштукатурена вапном і вимазана глиною зовні малярна або майстерня А. І. Лизогуба, в якій проживав і працював колись Тарас Григорович Шевченко"¹, а в листі до О. Кониського від 4 серпня 1895 року Л. Жемчужников писав: "У Андрія Лизогуба була у флігелі (де мешкав лікар і друг дому Шрам²) майстерня. Саме в ній проживав Шевченко, саме в ній працював і писав, саме її особливо жаль (вона згоріла), оскільки стіни її були пописані рукою Шевченка. Це була звичка його і в майстерні Академії..."³.

Ні флігель, ні малярна не збереглися. В реставрованому вигляді зберігся тільки головний будинок Лизогуба, в якому поет проводив багато часу. Тут не один раз під акомпанемент брата Андрія – Іллі Івановича Лизогуба Шевченко співав народні пісні, а Лизогуби, за словами того ж Жемчужникова, були великі і серйозні знавці музики. Тепер в цьому будинку міститься школа. На меморіальній дошці, прикріпленій на фасаді, напис: "У цьому будинку зупинявся геніальний український поет Тарас Григорович Шевченко під час свого перебування в Седневі в 1846–1847 роках". Любив поет заходити також до флігеля, де жили дворові кріпаки. З ними він вів довгі задушевні розмови.

Із Седнева Шевченко їздив у Чернігів провідувати О. Афанасьєва-Чужбинського, який в цей час лежав хворий. Тут він намалював портрет свого знайомого і переписав йому в зошит вірш "Не женися на багатій", написаний у Миргороді в жовтні 1845 року.

У середині квітня 1846 р. поет виїздить із Седнева і через Чернігів, Козелець, Марківці їде до Києва. По дорозі він зупинився в Козельці, потім поїхав у село Марківці до І. А. Катеринича. За переказами, художник жив у панському флігелі і в головному будинку, флігель не зберігся, а в будинку тепер міститься семирічна школа. Відпочиваючи, Шевченко малював краєвиди, багато розмовляв з селянами. У Марківцях художник виконав вісім портретів членів родини Катериничів, з яких збереглося тільки чотири: Марії Федорівни Катеринич, її синів Олександра Андрійовича й Івана Андрійовича та Тетяни Пантелеймонівни (дружини старшого сина Петра Андрійовича Катеринича). Один портрет – Олени Антонівни Афендик (матері Т. Катеринич) – відомий у репродукції.

Дорогою до Марківців Шевченко, як про це розповідають у переказах, зупинився в селі Мосище. Тут він довідався про події, які пізніше відтворив у поемі "Княжна". Поема написана в перший рік заслання. В ній викрито і засуджено князя самодура, в якого мужицькі душі аж пишуть (II, 26).

У квітні 1846 року Шевченко прибув до Києва. Зупинився він спочатку в номерах на Хрещатику, а потім оселився разом з О. Афанасьєвим-Чужбинським і своїм старим знайомим по Академії мистецтв М. М. Сажиним в будинку Житницького на Козиному болоті. Тепер тут міститься Будинок-музей Т. Г. Шевченка (провулок Шевченка, № 8-а).

Коли поет приїхав до Києва, вже існувало Кирило-Мефодіївське братство. Шевченко стає його активним членом.

У листопаді 1846 року викладач малювання Київського університету К. С. Павлов був звільнений з роботи за вислугою років. Капітон Степанович Павлов – вихованець Петербурзької академії мистецтв, навчався в ній з 1808 до 1815 року разом із майбутнім учителем Шевченка Карлом Брюлловим. З часу відкриття Ніжинської гімназії вищих наук Павлов працював у ній викладачем. В "Истории Нежинского лицея князя Безбородко" говориться, що він був учителем малювання з 1820 до 1839 року. Це не точно.

Дійсно, як свідчать документи архіву Ніжинського лицю, Капітон Павлов у вересні 1820 року був призначений викладачем малювання і наглядачем над вихованцями. В червні 1825 року він був звільнений з посади наглядача і залишений тільки учителем малювання.

Працюючи в гімназії і лицей, К. Павлов уважно ставився до своїх учнів. Він притримувався того ж погляду, що й знаменитий Карл Брюллов – малювати тільки з натури.

18 вересня 1839 року (а не 1835) розпорядженням попечителя Київської навчального округу він був переведений на посаду вчителя малювання Київського університету святого Володимира.

Творчість Капітона Павлова характеризується реалістичними рисами, що найкраще проявилось у портретах, зокрема написаних в час його роботи в Ніжині ("Тесляр", 30-ті роки; "Портрет невідомо-

¹ Шевченківські місця України. – С. 72–73.

² І. Л. Шрам – лікар з міста Чернігова, пізніше активний учасник чернігівської громади.

³ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. – С. 121.

мої", 30-ті роки; "Діти художника", 1837; "Хлопчик, що бавиться", 1839; "Портрет доньки художника", 1843 та інші). Прихильний відгук про К. Павлова знаходимо в повісті Тараса Шевченка "Близнець". Намалювавши пожежу в казахському степу, поет пише, що ця картина викликала в героя твору Саватія Сокири спогади про художника, який, будучи викладачем, намагався прищепити своїм учням любов до малювання. "Я всю ночь просидел под своей джеломейкою, и, любясь огненною картиною, вспоминал нашего почтенного художника Павлова. Он часто мне поговаривал: – "Учися, учися рисовать, эта наука никакой науке не помешает". – И правда, как бы теперь к стати это прекрасное искусство" (IV, 107–108).

Після виходу К. Павлова на пенсію посада викладача малювання в університеті залишалася вакантною. На неї претендували академік Габерцеттель, художники Шлейфер і Буяльський. Шевченко давно мріяв про роботу в університеті, про безпосередній зв'язок зі студентською молоддю. Він був членом Кирило-Мефодіївського братства, яке складалося переважно з викладачів та студентів університету. Отже, прагнення Шевченка працювати в університеті цілком закономірні. 27 листопада 1846 року він подає заяву з проханням призначити його викладачем малювання університету.

Крім цього, про призначення Шевченка в університет прохала родичка міністра – небога відомого декабриста Сергія Волконського – Варвара Рєпніна. Про її участь у призначенні писав сам поет у листі до неї з Орської фортеці 24 жовтня 1847 року: "По ходатайству вашему, добрая моя Варвара Николаевна, я был определен в Киевский университет..." (VI, 41).

Авторитет Шевченка як художника і клопотання Рєпніних дали свої наслідки. Розпорядженням міністра народної освіти від 21 лютого 1847 року Шевченко був призначений викладачем малювання Київського університету.

У цей час Тараса Григоровича в Києві вже не було. 9 січня 1847 року він виїхав на Чернігівщину. До Борзни поет їхав разом із Миколою Гулаком, який поспішав на місце постійної служби до Петербурга.

Майже два місяці Т. Шевченко перебував у Борзні та навколишніх хуторах – Кукуріківщині (тепер Забілівщина), Мотронівці, Оленівці. Іноді бував у М. Д. і О. М. Білозерських на хуторі Миколаєві під Борзною, у сім'ї Сребдольських на хуторі Сороки, де намалював два портрети Ю. Г. Сребдольської. У Борзні поет був у Н. М. Білозерської¹ і стряпчого Д. М. Щербини. "Гостюючи в борзенців, – пише М. Білозерський, – він тишив їх своїм співом і забавляв гумористичними анекдотами"².

Більшість часу Т. Шевченко проводив у Віктора Забіли, українського поета-романтика, автора відомих поезій "Гуде вітер вельми в полі..." та "Ой не щибечи, соловейку", покладених на музику М. Глінкою. Учився В. Забіла спочатку в Московській гімназії, а згодом з 1822 до 1825 року в Ніжинській гімназії вищих наук в одному класі з М. Гоголем. Думка про те, що вони навчалися в різних класах і навіть не були знайомі, неправильна. Про те, що вони навчалися в одному класі, в якому, до речі, було всього сімнадцять осіб, свідчать документи Ніжинської філії Чернігівського обласного архіву³, В. Забіла був знайомий також з М. Глінкою і художником Штернбергом.

Особисте знайомство їх відбулося в Качанівці 1843 року, коли Т. Шевченко був в Україні. Між ними зав'язалися дружні стосунки. Тарас Григорович ніколи не минав нагоди заїхати до В. Забіли. Про взаємини між ними можна судити з вірша В. Забіли "До Шевченка", написаного 1844 року. Цей вірш був знайдений у паперах поета під час його арешту 1847 року. Вірш написаний у дружній жартівливій формі. В ньому висловлюється невдоволення з того, що Тарас Григорович проїхав десь біля Борзни з якимсь дідом і минув хутір автора. Віктор Забіла докоряє своєму другові за те, що той:

Боявся день подарувать,
Щоб побувать у мене в хаті,
Щоб пісень вмісті поспівати,
Якії серце нам гризуть.
Ми б на бандурі забриньчали,
А циганчата б танцювали
(Хоч би вже з лихом пополам),
Я рад би був тобі, як брату,
Якби забіг до мене в хату,
Неначе б сваху шанував.

Далі В. Забіла говорить про теми розмов, які б велися між ними:

¹ Наталія Миколаївна Білозерська – сестра Віктора Забіли.

² Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 164.

³ Відділ Чернігівського облдержархіву у Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 67, Арк. 167.

Да розказав би дещо гарне
Про земляків, не інострanne,
Бо я до язиків не вдався...

Ці слова, очевидно, нав'язані розмовами, що точилися між обома поетами в Борзні, адже вони перегукуються з думками великого Кобзаря, висловленими в поемі "І мертвим, і живим...", написаній у грудні 1845 року. Звертаючись до людців, які схиляються перед іноземщиною, Т. Шевченко писав:

А ви претеса на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого. Волі. Волі.
Братерства братнього. Найшли,
Несли, несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слов велику силу
Та й більш нічого (І, 330).

Щоправда, Т. Шевченко глибше вникає в суть взаємин між культурами різних народів, накреслює шляхи їх єднання. Віктор Забіла такого завдання перед собою не ставить, він мимохіть висловлює ці думки у зв'язку з тим, що розмови про це велися між ним і Т. Шевченком. Цілком можливо, що в Борзні В. Забіла розповідав Т. Шевченку про земляків і зокрема про М. Гоголя, якого добре знав.

У час перебування Т. Шевченка в Борзні 1847 року тут був і П. Куліш. 1882 року він згадував про ці зустрічі: "Скоротали ж тоді ми з Тарасом не один веселий день і вечір на любих розмовах і співах. Та найбільше мені пам'ятна вечорина в одного нежонатого пана"¹ (В. Забіли. – Г. Н.).

Розповідаючи про зустрічі письменників у Борзні 1843 і 1847 років, П. Куліш і В. Забіла засвідчують, що це були бесіди про літературу, культуру, науку. На цих вечорах Т. Шевченко читав свої твори, зокрема поему "Єретик" ("Іван Гус").

Тарас Григорович уважно ставився до поезії В. Забіли. До кількох його віршів він підібрав мелодії. Цьому сприяла їх музикальність. Це ж привело до того, що твори В. Забіли побутували в народі як народні пісні. В час заслання Т. Шевченко вивів свого борзнянського друга в повісті "Капитанша" під ім'ям приятеля оповідача повісті Віктора Олександровича.

Тарас Шевченко повідомляє деякі біографічні дані про В. Забілу, говорить про нього як про обдарованого бандуриста та автора відомих українських романсів. Цікаво, що Т. Шевченко виділяє в характері поета-романтика ті ж риси, на які звернув увагу російський композитор М. Глінка, говорячи про спільного знайомого як про талановиту і скромну людину. Т. Шевченко устами оповідача повісті "Капитанша" розповідає про нього: "Приятель мой не отличался изящными манерами и привлекательной наружностью, но в его смуглом, изрытом оспою лице было столько веселого прямодушия, что нельзя было смотреть на него без удовольствия, особенно когда он рассказывал малороссийский анекдот или передразнивал кого-нибудь из своих соседей: самой естественной мимикой владел он в высшей степени.

Был он уже не первой молодости, но нельзя было его назвать и старым холостяком, хотя он уже и близился к категории сих последних. Он так освоился со своим одиночеством, что о женитьбе и помину не было. На современное воспитание барышень вообще и соседок в особенности он смотрел по-своему, то есть косо. И, судя по его оригинальному взгляду на предметы, нельзя было предполагать, чтобы он когда-нибудь женился, а вышло иначе не далее как через год после моего свидания с ним он женился, и как в литературе, так в этом деле он поступил самобытно.

Нужно прибавить, что среди своих подданных он был как отец среди семейства: брал от них только то, что ему необходимо было для дневного существования, прихотей же он не знал никаких, и вообще его расходы были чрезвычайно ограничены. С этой стороны он был достоин подражания" (III, 362). У ставленні до селян, як вказує Т. Шевченко, Віктор Забіла був своєрідним винятком серед поміщиків. Таким чином, ми бачимо, що все життя поет з повагою ставився до свого борзнянського друга і згадав його теплим словом у повісті, написаній через десять років після розлуки.

У січні 1847 року Т. Шевченко відвідував родину борзнянського поміщика М. Білозерського, дочка якого Олександра Михайлівна була нареченою П. О. Куліша. З її братом поет був у дружніх стосунках. Олександра Білозерська виступала в літературі під псевдонімом Ганна Барвінок і Нечуй-Вітер. Вона була палкою прихильницею таланту Шевченка. Ще раніше Куліш заявив Тарасу Григоровичу, що якась невідома особа, вважаючи за корисну його поїздки до Італії, дає для того необхідну суму

¹ Куліш П. О. Історичне оповідання / П. О. Куліш. // Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1981. – С. 114.

грошей. Це була Олександра Михайлівна, яка не пошкодувала всього приданого – дорогих коралів, золота і три тисячі карбованців – для влаштування поїздки поета й художника за кордон. Куліш запросив Шевченка бути в нього на весіллі шафером. Тарас Григорович погодився і 22 січня 1847 р. був присутній на вінчанні Пантелеймона Куліша з Олександрою Білозерською в церкві села Оленівка.

З-під вінця молоді поїхали на хутір Мотронівку, де відбулося весілля. Брат молоді М. Білозерський про ці дні пізніше згадував: "Мою матір особливо чарував Шевченко своїм співом; ходить, бувало по залі, заклавши руки назад, нахиливши вниз думну голову; шия зав'язана шарфом, вираз обличчя смутний, голос тихий і тонкий; мати, бувало, плаче від його пісень. Ось його найулюбленіші тоді пісні:

1. "Ой, зійди, зійди, ти зіронько та вечірняя".
2. "У Києві на риночку, п'ють чумаки горілочку..."
3. "Ой, горе, горе, який я вдався, брів через річеньку та й не вмивався..."
4. "Де ж ти, доню барилася?" – "На мельника дивилася, дивилася..."

Цих пісень він навчив і моїх сестер, і мати, бувало, сердиться на нього за останню, вважаючи її непристойною"¹.

На весіллі Шевченко був у доброму настрої, багато жартував, "Коли молоді приїхали до вінця, поет, поздоровляючи наречену, в тоні колядки вигукнув:

– Чи ти царівна, чи королівна?

На що молодий відповів народним прислів'ям:

– На чужий коровай рота не роззявляй та собі дбай.

Коли Т. Шевченко їхав з весілля, він звернувся до молоді:

– А що ви мені дасте на пам'ять сего дня?

Родичка Забілів – Надія Кибальчич, що була при цьому, розповідає, що на прохання поета молода дівчина швидко вирвала квітку зі свого миртового вінка і подарувала йому.

Всі так і ахнули: "бути біді...". Дійсно, скоро після цього заарештували її чоловіка, брата, Шевченка й інших"². Поет, як згадує М. Білозерський, дуже дорожив тією квіткою, яку молода пришила йому до сюртука.

Про ці дні Т. Шевченко з приємністю згадував на засланні. Не один раз, прогулюючись навколо молодого парку, ним же насадженого, він наспівував народні пісні. От в казахських степах залунала найулюбленіша поетом пісня "Ой поїжджає по Україні та козаченько Швачка". Від неї він переходить до іншої "Ой зійди, зійди, ти зіронько та вечірняя", яка викликала в нього спогади про Чернігівщину, про дні, проведені в хуторах навколо Борзни. "Эта меланхолическая песня, – занотовує він у щоденнику, – напустила мене тот вечер, когда я и молодая жена Кулиша пели в два голоса эту очаровательную песню. Это было на другой день после их свадьбы, в роковом 1847 году. Увижу ли я эту прекрасную блондинку? Запою ли с нею эту задушевную песню?" (V, 62). Слід відзначити, що Шевченко бачив і позитивні, і негативні риси в діяльності Куліша. Він високо оцінив його "Записки о Южной Руси". Перебуваючи на засланні, Шевченко писав у щоденнику: "Спасибо еще Кулишу, что догадался прислать книг, а то я не знал бы, что с собою делать. В особенности благодарен я ему за "Записки о Южной Руси". Я эту книгу скоро наизусть буду читать. Она мне так живо, так волшебю живо напомнила мою прекрасную бедную Украину, что я как будто с живыми беседую с ее слепыми лирниками и кобзарями... Прекраснейший, благороднейший труд" (V, 20). Поет цинив у цій книзі перш за все те, що Куліш зібрав у ній народну творчість.

Відомо, що Шевченко мав намір ілюструвати "Чорну раду", але не здійснив свого наміру, оскільки не було під руками потрібних прототипів. Шевченко бачив, що між ним і Кулішем є розходження. Після повернення із заслання в щоденнику поет записує: "Кончил переписывание или процеживание своей поэзии за 1847 год, – пише Шевченко... – Нужно будет подождать Кулиша. Он, хотя и жестоко, но иногда скажет правду, зато ему не говори правды, если хочешь сохранить с ним добрые отношения" (V, 212–213).

Досить згадати, що Куліш негативно висловлювався про поему Шевченка "Неофіти". А в 70-х роках взагалі різко відгукувався про поезію великого Кобзаря.

У березні та в перших числах квітня 1847 року Шевченко перебував в Седневі. Він любив гуляти в парку Лизогубів, у якому й до нашого часу збереглася стара липа, під якою він часто відпочивав. Ще в період революційних подій 1905–1907 років. Федір Лизогуб поставив у своєму паркові пам'ятник Шевченкові, який 1924 року був перенесений на головну площу села. Під час тимчасової окупації в 1942–1943 роках бюст поета був розбитий німецькими фашистами.

¹ Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 164.

² Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 164.

Після війни в Седневі відкрито два пам'ятники поетові. В липні 1957 року в центрі села, а в 1959 році – в парку. Автором обох цих пам'ятників є художник Г. В. Бистревський, уродженець Седнева. Парк Лизогубів тепер переданий школі. На згаданій липі прибіта дерев'яна дощечка з написом "Під цією липою в 1846–1847 роках Т. Г. Шевченко написав поему "Осика" ("Відьма)". Очевидно, не можна вважати цей факт достовірним, оскільки під поемою стоїть дата 7 березня 1847 р. В цей час ще стоїть холодна погода, яка не дозволяє працювати надворі, а це викликає сумнів у достовірності наведених вище слів.

Автограф поеми зберігся. Після арешту Шевченка рукопис потрапив до III відділу і до департаменту поліції. В зошиті, де була переписана "Осика", містилися також балади "Русалка" і "Лілея". В поемі "Осика" зустрічаються перефразовані початкові рядки "Катерини". Тепер Шевченко глибше вникає в явище, чіткіше визначає соціальну суть цих слів:

Стережіться ж – кохайтеся
Хоч і з наймитами,
З ким хочете, мої любі,
Тільки не з панами (I, 21).

Датою 8 березня 1847 року позначена передмова, написана в Седневі для другого видання "Кобзаря", яке мріяв здійснити поет. Передмова разом із іншими паперами Шевченка під час арешту була відібрана у поета і потрапила до Третього відділу, де її безжалісно покреслив червоний жандармський олівець. Надрукована вона була вперше тільки після революції 1905 року в журналі "Былое" (Книга VIII за 1906). В літературі вона відома під назвою "Седнівська передмова" або передмова до другого видання "Кобзаря". Для неї характерні революційно-демократичні настрої Шевченка; вона відбиває його діяльність у Кирило-Мефодіївському братстві. В передмові порушені важливі питання літератури. Основний її зміст розкривається вже в епіграфі, взятому з комедії Гриб'єдова "Горе з розуму":

Воскреснем ли когда от чужевластья мод?
Чтоб умный, добрый наш народ
Хотя по языку нас не считал за немцев.

Шевченко виступає за вільний розвиток демократичних літератур слов'янських народів, засуджує сліпе плазування перед іноземщиною.

У передмові Шевченко порушує важливе питання народності літератури. Засуджуючи тих, хто життя вивчав з книг, хто знайомився з народом у шинку, поет писав, що для того, щоб знати народ, треба почути думи, пісні, треба знати, як народ говорить між собою, як згадує старовину, як плаче, неначе справді в турецькій неволі або у польського магната кайдани волочить.

Перебуваючи в Седневі, він не тільки написав передмову й поему, а й багато малював. Більшість цих малюнків згоріли під час пожежі будинку Лизогуба в 1883 році. Лише деякі з них дійшли до нас: "В Седневі" (папір, сепія, 1846), "Чумаки серед могил" (папір, олівець, акварель, 1846), портрет А. Т. Лизогуба (1846), портрет І. І. Лизогуба (полотно, олія, 1846).

Цікаво відзначити, що на картинах Шевченка завжди присутня людина. Про неї художник не забуває навіть тоді, коли вона не становить композиційного центру твору. Важливо, що людину художник ставить здебільшого на передньому плані ("В Седневі") або на будь-якому підвищенні, на найвищій точці горизонту ("Коло Сернева", "Чумаки серед могил"). Цього принципу Шевченко дотримувався у своїй творчості. Людина в його живописних роботах відсутня лише тоді, коли художник підкреслює дикість, безлюдність місцевості. Такими, наприклад, є деякі його картини періоду заслання ("Гострий берег острова Ніколая", акварель, 1858 р.; "Туркменське кладовище", акварель, 1853–1857 рр.).

У творі мистецтва повинна бути людина. Ця думка чітко висловлена Т. Шевченком у повісті "Несчастный", в якій поет пригадує і описує будинок, альтанку, чудовий парк і став, на березі якого під схиленими вербами колихається човен, а на середині гордо плавають лебеді. Але поета вражає незвичайна тиша, неприємно впливає те, що він "не видел ни одного человека, который бы **оживил** (виділення наше. – Г. Н.) эту изысканную картину. На меня неприятно подействовало такое отсутствие человека. Это все равно, что прекрасный пейзаж, не оживленный человеческой фигурой" (III, 287). І він навіть розкався, що зайшов у цей чудовий, але безлюдний парк. Справжню естетичну насолоду поету давала тільки природа, оживлена людиною. Про це він говорить у своїх повістях, це ми бачимо і в його творчій практиці, це проявилось і на картинах, виконаних у Седневі.

Із Седнева Т. Шевченко їздив у село Бігач, куди його запрошував князь М. І. Кейкуатов, сусід і родич Лизогуба. Тут Т. Шевченко намалював відомий портрет дружини князя Є. В. Кейкуатової, який тепер зберігається в Державному музеї Т. Г. Шевченка, та портрет дітей Кейкуатових. Живучи у флігелі, художник іноді бував у панському будинку.

Про перебування Т. Шевченка в селі Бігач зберігся переказ В. Деміча – племінника землеміра, що служив у князя Кейкуатова – Д. П. Деміча, з яким Т. Шевченко був знайомий. В. Ф. Деміч розповідав:

"Одягнутий він (Шевченко. – Г. Н.) був, за словами дядька погано, можна сказати, недбало; бідні пожитки його вміщувались у маленькому старому чемоданчику; але зате ця чудова людина мала інші багатства – розум і велику любов до трудящого народу. Щовечора, після денних робіт, навколо поета збиралися усі службовці князівської "економії". Шевченко щось читав або розповідав і до того так цікаво, що всі слухали з великою увагою. Іноді розповіді поета, завжди на вигляд серйозного, відзначались таким живим гумором, що слухаючи, старі й молоді, животи надривали зі сміху, а сам Шевченко, бувало, бровою не моргне. Привітний і балакучий з простими трудівниками, Тарас Григорович помітно не любив залишатись довго серед панів і уникав князівських хоромів, хоч його туди часто запрошували, тим більше, що до князя приїздили сусідні поміщики з бажанням подивитись, як на диво, на знаменитого в той час Кобзаря"¹.

У час перебування на Чернігівщині поету не було відомо про його призначення в університет. У листі до М. Костомарова 1 лютого 1847 року з Борзни Шевченко писав: "У Київ страх їхать не хочеться, а треба. Коли б то ви були такі трудящі і добрі, щоб розпитали в університеті (хоть у Глушановського² він усі діла знає), чи я утверджений при університеті, чи ні, та й напишіть до мене у славний город Борзну на ім'я Виктора Николаевича Забелы... Коли б то бог дав мені притулитися до університету, дуже добре було б. Напишіть, будьте ласкаві, якщо добре почуваєте" (VI, 39).

У цей час почався розгром Кирило-Мефодіївського братства. Його видав студент-провокатор Олексій Петров, який пізніше став співробітником Третього відділу. 18 березня 1847 року в Петербурзі був заарештований М. Гулак, заарештовані інші члени братства. 22 березня, тобто через місяць після призначення Шевченка в університет, з Петербурга пішло розпорядження шефа жандармів графа Орлова чернігівському, полтавському і харківському генерал-губернаторові князю Долгорукову про негайний розшук і арешт Шевченка. Орлов наказував: "Немедленно задержать Белозерского, равно и Шевченку, если последний доселе остается в Черниговской или в других вверенных вам губерниях, все бумаги Белозерского и Шевченки, не рассматривая на месте, тщательно опечатать и, вместе с сими бумагами, тотчас отправит их в С.-Петербург, в III-е Отделение собственной его величества канцелярии, в сопровождении самых благонадежных и верных чиновников и под строжайшим надзором"³. Тут же Орлов повідомив Долгорукова, що в разі повернення Шевченка в Київ, таке ж розпорядження дано і київському генерал-губернаторові Бібікову.

Не знаючи нічого цього, мріючи стати викладачем університету і видати новий "Кобзар", а пізніше поїхати до Італії, Шевченко покидає Чернігівщину. На березі Дніпра при в'їзді в Київ 5 квітня 1847 року він був заарештований. Здійснитися мріям поета не судилося. Замість просторих світлих аудиторій⁴ він потрапив у застінки Третього відділу, замість видання нової книги йому було заборонено писати й малювати, а замість поїздки до мальовничої Італії, він був засланий у пустельні степи Казахстану. Під час арешту в Т. Шевченка були відібрані його власні твори, листи, а також рукописи віршів О. Афанасьєва-Чужбинського та В. Забіли. Наступного дня після арешту в супроводі жандарма і квартального наглядача його відправили до Петербурга. Цього разу він проїхав через Козелець, Чемер, Красне, Чернігів, Городню, Добрянку під конвоєм.

III.

Поета доставили в Петербург, де в кінці травня йому було оголошено рішення Третього відділу, в якому говорилося: "Художника Шевченко за сочинение возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений, как одаренного крепким телосложением, определить рядовым в Оренбургский отдельный корпус, с правом выслуги, поручив начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него, ни под каким видом, не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений". На цьому документі цар Микола I власноручно додав: "Под строжайший надзор и с запрещением писать и рисовать".⁵

9 червня 1847 року Т. Шевченко вже був у Оренбурзі. Тут поета відвідали його земляк Федір Лазаревський та Сергій Левицький, що працювали в прикордонній комісії. З Оренбурга в червні Т. Шевченка відправили до місця постійного заслання – в Орськ. На шляху в Орськ поет зустрів українські села, які бентежили вразливу його душу. Ті ж верби, пише він у повісті "Близнецы", і ті ж біленькі в зелені потопаючі хати, та ж дівчина в плахті і польових квітах жене корову. Він заплакав при

¹ Шевченківські місця України. – С. 92.

² Глушановський А. А. був синдиком (юристом) Київського університету. Перед тим він два роки працював у Ніжинському ліцеї, викладав курс "фінанси".

³ Тарас Шевченко : документи і матеріали. – К., 1963. – С. 37.

⁴ Після арешту Шевченка в серпні 1847 р. викладачем малювання в університеті призначений вихованець Академії мистецтв неklasний художник Г. А. Васько. Він вільновідпущений родом з Чернігівщини. Працював в університеті до 1863 р., коли ця посада була ліквідована.

⁵ Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах. – К., 1950. – С. 114–115.

погляді на картину, що так нагадала йому його рідну прекрасну батьківщину. Тут він уперше в Оренбурзькому краї відвів душу рідною мовою (IV, 99–100).

Своє враження від Орської фортеці він описав у повісті "Близнецы": "Так вот она, знаменитая Орская крепость", – почти проговорил я, и мне сделалось грустно, невыносимо грустно, как будто меня бог знает какое несчастье ожидало в этой крепости. А страшная пустыня, ее окружающая, казалась мне разверстною могилой, готовою похоронить меня заживо" (IV, 101).

Але й тут у поета знайшлися друзі, серед них і чернігівці. В Орську Шевченко познайомився з Михайлом Матвійовичем – одним із шести "на удивление симпатичных людей этих прекрасных братьев Лазаревских" (V, 220). М. М. Лазаревський родом із села Гирівки з-під Конотопа (тепер Сумської області). 1837 року він закінчив Ніжинський ліцей, після чого служив у Сибіру, а з 1846 року в Оренбурзі "попечителем прилінійних киргизів". На засланні Шевченко зустрівся з ним тільки двічі, але, незважаючи на це, вони швидко зішлись і здружилися. Коли в кінці 1847 року М. Лазаревський мав намір відвідати Україну, і зокрема Одесу, а потім їхати до місця нової служби – Петербурга, Шевченко просить його побачити його старих знайомих і поговорити з ними, щоб вони клопоталися про поліпшення його долі. Лазаревський виконав прохання поета, але ніяких реальних наслідків це, на жаль, не мало.

Дружні відносини між ними залишалися на все життя. Про це поет пише в своєму щоденнику 1 липня 1857 року. Саме його першого він хоче сповістити про свою свободу. Після повернення до Петербурга поет деякий час жив на квартирі у М. М. Лазаревського, а 12 липня 1858 року, в день народження Михайла Матвійовича, подарував йому свій щоденник.

Під час заслання поет встановлює листовні зв'язки зі своїми київськими й чернігівськими знайомими, які, чим могли, допомагали йому. А. І. Лизогуб був одним із перших, кого сповістив Тарас Григорович про своє горе і хто відгукнувся на нього щирим словом. Першого листа на засланні Шевченко одержав із Седнева від А. І. Лизогуба: "... Вам першим бог велів розважить мою тяжку тугу в пустині щирими словами. Спасибі Вам", – писав поет в листі 2-го грудня 1847 року (VI, 43).

А. Лизогуб знав, що Шевченкові заборонено писати й малювати (про це повідомляв його сам поет у першому своєму листі, датованому 22 жовтня 1847 року), але, незважаючи на це, він вислав засланому художникові книги, папір, фарби і все необхідне для малювання. Шевченко ж посилав Лизогубові свої непідписані малюнки для продажу. В листі від 14 березня 1850 року поет повідомляє свого знайомого, що одержав від нього 50 карбованців і що надалі теж буде висилати йому для продажу свої картини.

Скоро про це стало відомо жандармам. О. Кониський, посилаючись на лист Л. М. Ж.¹, розповідає, що влітку 1850 року начальник Третього відділу Орлов, під час перебування в Чернігові, викликав А. Лизогуба і категорично заборонив йому листування з поетом. Як і зі всіма іншими, хто листувався з засланцем, за Лизогубом був встановлений поліцейний нагляд, в силу цього він не міг писати листи Шевченкові, який нічого про це не знав. 16 липня 1852 року Шевченко написав йому останній лист, але відповіді вже не одержав. Листування між ними припинилося.

Як свідчить у спогадах про Шевченка М. Лазаревський, поет писав листи і до Віктора Забіли. "Із заслання він писав листи до В. М. Забіли. Ці листи Забіла зберігав: але навряд чи Забіла відповідав на них Шевченкові. Тоді з причини катастрофи 1847 року і обшуків усе в провінції було під таким страхом і трепетом, що й думати не наслідувались про листування з Шевченком. Саме тоді загинула велика кількість листів, книг з написами, рукописів і дорогоцінного історичного та етнографічного матеріалу, спаленого або закопаного в землю.

1852 року в Чернігові пройшли чутки про смерть Шевченка. Місцеві поети написали кілька поганеньких віршів, присвячених його пам'яті. Зошити з його віршами ходили по руках серед гімназистів і особливо серед панночок: здебільшого це були вірші, переписані з друкованого"².

Перебуваючи далеко від України і культурних центрів Росії, Шевченко не один раз прохав своїх знайомих і друзів присилати йому твори великого російського сатирика, вихованця Ніжинської гімназії вищих наук М. В. Гоголя. З його творчістю Шевченко міг познайомитися ще в Ширяєва, де часто читали твори Пушкіна, Жуковського та інших письменників, а пізніше в бібліотеці Є. Гребінки і К. Брюллова. Починаючи з ранніх юнацьких років творчий шлях Шевченка так чи інакше пов'язаний з іменем Гоголя. Обидва вони палко любили свій народ, оспівували його героїчну боротьбу, вірили в краще майбутнє своєї країни.

¹ Кониський О. Тарас Шевченко – Грушівський, хроніка його життя / О. Кониський. – Львів, 1901. – С. 91. (Очевидно, Кониський говорить про Жемчужникова Льва Михайловича).

Ч. 2. – 1901.

² Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1958. – С. 166.

Високо цінуючи творчість великого російського письменника, Шевченко ще 1844 року присвятив йому вірш "Гоголю", написаний у Петербурзі. З глибокою повагою звертається поет до свого російського співбрата по перу; висловлює сум з приводу того, що в Україні в ті часи був відсутній старий героїчний дух народу:

Не заревуть в Україні
Вольнії гармати.
Не заріже батько сина,
Своїї дитини,
За честь, славу, за братерство,
За волю України.
Не заріже: викохає
Та й продасть в різницю
Москалеві. Це б то, бачиш,
Лепта удовиці
Престолові-отечеству
Та німоті плата.
Нехай, брате. – А ми будем
Сміятись та плакати (I, 257).

У цьому вірші Шевченко натякає на вчинки Тараса Бульби й Івана Гонти. Це образи, в соціальній суті яких є багато спільного: вони до кінця віддані своєму народові, присязі, вони всіма силами ненавидять польську шляхту. Це люди, які не зупиняються навіть тоді, коли перед ними стоять їх рідні діти. Саме так розумів ці образи Шевченко, що підтверджується словами з наведеного вірша. Захоплюючись подвигами Тараса Бульби, Шевченко, ще 1842 р. ілюструє однойменну повість М. В. Гоголя, на малюнку зображує постать Тараса на фоні старого коренастого дуба, що символізує міць і нескореність народу ("Зустріч Тараса Бульби з синами").

Ім'я Гоголя часто згадується в повістях Шевченка, в його листах та щоденнику. На засланні поет просить своїх друзів і знайомих надіслати йому твори російського письменника, пише, що вони будуть йому другом у самотині. Високу оцінку творчості Гоголя дає Шевченко в листі до В. Рєпніної 7 березня 1850 р. "Перед Гоголем, – пише він, – должно благоговеть как перед человеколюбцем, одаренным самым глубоким умом и самою нежною любовью к людям!.. Гоголь – истинный ведатель сердца человеческого! Самый мудрый философ! И самый возвышенный поэт должен благоговеть перед ним, как перед человеколюбцем!" (VI, 65).

Т. Шевченко постійно мріяв про знайомство з М. Гоголем, але цій мрії не судилося збутися, про що не один раз із жалем говорив поет (VI, 61).

Повертаючись із заслання, Т. Шевченко поринає в читання нових творів. Особливо він цинив російських сатириків, продовжувачів славних традицій М. Гоголя. Поет називав їх геніальними учнями, послідовниками М. Гоголя. "Я благоговею перед Салтыковым. О, Гоголь, наш бессмертный Гоголь! Какою радостью возрадовалася бы благородная душа твоя, увидь вокруг себя таких гениальных учеников своих" (V, 119).

На засланні Т. Шевченкові довелося зустрічатися з особами, що так чи інакше були пов'язані з Чернігівщиною. В колі знайомих поета бачимо і М. С. Александрійського, який походив з Чернігівської губернії. За професією він був лікарем, служив в Орську "попечителем прилінійних киргизів". Професор Є. П. Кирилук на основі листа останнього вважає, що Александрійський був близьким за своїми поглядами до поета. Саме він розповідав Тарасу Григоровичу про революційні події в Західній Європі 1848 р. Не випадково Шевченко просив А. Лизогуба писати йому листи під час Аральської експедиції на ім'я Александрійського. На Косаралі поет одержав лист від Александрійського, разом із яким був пересланий лист від А. Лизогуба. Ф. Лазаревський у своїх спогадах писав, що Т. Шевченка приймали у Александрійського не як солдата, а як найближчого знайомого, нарівні з іншими гостями.

3 травня 1848 до 1849 року Шевченко перебував у складі експедиції з дослідження Аральського моря, якою керував капітан-лейтенант О. Бутаков. Після закінчення експедиції Тарас Григорович був виділений для допомоги Б. Залеському для оформлення малюнків Аральського моря, зроблених під час експедиції, яка повернулася до Оренбурга. Але за порушення царського наказу про заборону малювати поет був заарештований і відправлений до Орська, а потім у Новопетрівську фортецю.

З Залеським Шевченко дуже швидко здружився. Їх сучасне становище, погляди, а також минуле сприяли цьому. Броніслав Залеський за активну участь у роботі таємного студентського товариства Дерптського (Тартуського) університету був висланий до Чернігова. Пізніше, після закінчення Харківського університету, працював у Вільно. За революційну діяльність 1846 року був засланий, як і

Шевченко, наступного 1847 року, солдатом в окремих Оренбурзький корпус. Про роки заслання Шевченка Залеський розповів у статті "Польські вигнанці в Оренбурзі" (1867). Кілька малюнків Шевченка він подав у альбомі офортів "Життя киргизьких степів" (Париж, 1865). Після заслання вони листувалися, а 1859 року зустрічалися у Петербурзі.

У поезіях і повістях Т. Шевченка, написаних на засланні, час від часу виникають картини, пов'язані з дитинством, з минулим, зокрема з перебуванням на Чернігівщині. Вже згадувалося про повісті "Капитанша" і "Музикант", поеми "Відьма" ("Осика"), "Княжна". Але цим не обмежується його звернення до нашого краю.

У повісті "Близнецы" Т. Шевченко згадує досить типову для цих часів історію бідної дівчини, що стала жертвою офіцерської забаганки, яка трапилася у місті Ніжині. "В городе Нежине, – говорить оповідач повісті, – квартировал армейский пехотный полк "№. №." В этот полк был переведен мой приятель и поселился в белой хатке с садиком и цветничком, как раз против греческого кладбища. В первый же день он заметил в цветнике такой цветок, что у него и слюнки потекли. Этот очаровательный цветок была красавица на самой заре жизни и одно-единственное добро беднейшего вдового старика мещанина Макухи. Продолжение и конец повести вам известен, терпеливые читатели. И я не намерен утруждать вас повторением тысячи и одной, к нещастию не вымышленной, повести или поэмы в этом плачевном роде, начиная с "Эды" Баратынского и кончая "Катериной" Шевченка и "Сердечной Оксаной" Основьяненка. Продолжение и конец решительно один и тот же" (IV, 74).

Далі Шевченко в кількох словах говорить про майбутню долю дівчини, вибравши для цього улюблену його форму звернення до героїні словами, сповненими глибокого співчуття, як це ми мали і в поемі "Катерина". Письменник пише: "О моя бедная Якилыно. Если бы ты могла провидеть свое бесталанье, свою горькую будущую долю, ты убежала бы в лес или утопилась бы в гнилом Остре..." (IV, 75). Як бачимо письменник підкреслює, що випадок, який трапився в Ніжині, – типове явище для тих часів, і тому воно відображене в художніх творах. Це перш за все стосується Шевченка – поета, прозаїка, художника.

На засланні, як і раніше, поет різко засуджує поміщиків, їх жорстокість, нелюдськість у ставленні до кріпаків. Згадаймо цілу низку його творів, зокрема і вірш "П. С", за ініціалами заголовка якого криється чернігівський поміщик Петро Скоропадський, власник села Григорівки (на південь від Бахмача).

Шевченкові не один раз доводилось зустрічатися з бездушними кріпосниками, які могли побити ні в чому не винного кріпака. Про те, як поет реагував на таке ставлення панів до кріпаків, розповідав у своїх спогадах О. Афанасьєв-Чужбинський. Подібний випадок, як свідчить М. Школиченко, трапився і в П. Скоропадського. Утомлений безсонням лакей, що слугував гостям, упустив і розбив посуд: "От Скоропадський стриб із-за столу та й у лакейну прибіг, та лакея того лясь по піці, а дверей не зачинив за собою, от гості й побачили все це. Тільки, звісно, як усі вони були пани, то їм і байдуже – призвичаїлись до всього і не звернули ніякої уваги. Не так здавалося Шевченкові, він скипів увесь, мов його окропом обдали, схопився з місця, та, не знаючи, що робити, схопився руками за кінець столу і так трусонув сердито, що пляшки, чарки – все так і посипалось додолу... Шевченко зирнув на Скоропадського, рвонув з усієї сили свою шапку, роздер її пополам... кинувши половину шапки на Скоропадського..."¹.

У вірші "П. С." перед нами вимальовується не тільки конкретна особа Петра Скоропадського, а узагальнений образ поміщика-самодура "кругом паскуди". З убивчою іронією говорить поет про "презавзятого патріота" та ще до того й "християнина", який намагається видати себе за вільнолюбиву людину. Він

У світі ходить меж панами,

І п'є горілку з мужиками,

І вольнодумствує в шинку.

Отут він ввесь, хоч надрюкуй (II, 108).

Його, іноді ніби просте, ставлення до селян роблене, напускне. Насправді, це такий же жорстокий пан, як і інші поміщики. Він також в "селі своїх дівчаток перебирає". Все це обурює поета, і тому він не тільки поміщика, а й тих, хто мириться з таким становищем, гнівно засуджує:

Люди, люди.

За шмат гнилої ковбаси

У вас хоч матір попроси,

То оддасте... (II, 108–109).

Шевченко говорить і про походження цього пана – "потомка гетьмана дурного" Івана Скоропадського, що гетьманував з 1708 до 1722 року, тобто після Мазепи і до своєї смерті. Про обрання Скоропадського гетьманом, що відбулося в Глухові, говорить поет і у вірші "Іржавець". Розповідь про

¹ Спогади про Шевченка. – К., 1958. – С. 565–566.

історичні події тут переплітається з народною легендою про чудодійну ікону, що зберігається в селі Іржавець, яке знаходиться на схід від міста Ічні. Ікона Іржавецької Божої Матері, яка була колись в Криму, перевезена в Україну і зберігалася в Іржавці. Із неволі:

Вернулися запорожці,
Принесли з собою
В Гетьманщину той чудовий
Образ пресвятої.
Поставили в Іржавиці
В мурованім храмі.
Отам вона й досі плаче
То за козаками(II, 48).

Про цю ікону є згадка в поемі "Великий льох" (I, 298) і в повісті "Музыкант" (III, 215). Легенду про неї поет, очевидно, чув під час перебування на Прилуччині.

У творах Шевченка зустрічаються й інші міста й села Чернігівщини. Так, місто і річка Остер згадується в повістях "Княгиня" і "Близнецы", Сосниця – поезії "Заступила чорна хмара", Листвен, Лемеші в "Княгине", Десна в "Капитанше" і т. д.

У повісті "Капитанша" Шевченко дає загальний опис чернігівських краєвидів: "Так-то мы с Ермолаем коротали и время и дорогу до самой Есмани (первая станция Черниговской губернии)¹. Не успеешь переехать границу Орловской губернии, как декорация переменялась. Вместо ракитника по сторонам дороги красуются высокие развесистые вербы. В первом селе Черниговской губернии уже белые хатки, соломой крытые, с дымарями, а не серые бревенчатые избы. Костюм, язык, физиономии – совершенно все другие. И вся эта перемена совершается на пространстве двадцати верст. В продолжении одного часа вы уже чувствуете себя как-будто в другой атмосфере. По крайней мере, я себя так чувствовал, сколько раз я ни проезжал этой дорогой" (III, 349). Так в далеких казахських степах відтворює поет природу і побут народу нашого краю.

IV

Відбувши десятилітнє заслання, Шевченко повертається до Петербурга, але по дорозі був затриманий на кілька місяців у Нижньому Новгороді. Тут проїздом 22 січня 1858 року до поета завітав Яків Матвійович – брат М. М. Лазаревського. Він розповів про Катеринославське повстання 1856 року, а також про свого сусіда і родича, поміщика з Чернігівщини Миколу Білозерського, який сімнадцять років (1824–1841) був борзнянським повітовим суддею і з яким Шевченко познайомився на весіллі у Куліша. У щоденнику поета так записано про цього поміщика: "Этот филантроп-помещик так оголил своих крестьян, что они сложили про него песню, которая кончается так:

А в нашего Білозера
Сивая кобила,
Бодай же його побила
Лихая година.
А в нашего Білозера
Червона хустка,
Ой, не одна в селі хата
Осталася пустка.
Наивное, невинное мщенье." (V, 189).

Поета, звичайно, не задовольняла така "помста".

Повернувшись до Петербурга, Шевченко весь поринає в громадське життя. Так, коли реакційний журнал "Иллюстрация" виступив із наклепом на євреїв, проти цього рішуче протестували російські та українські письменники. В журналі "Русский вестник" група письменників, серед яких були Чернишевський, Тургенєв, Афанасьєв-Чужбинський, виступали з осудом вчинку журналу "Иллюстрация". До них разом з Марком Вовчком, Костомаровим, Кулішем, Номисом приєднав свій голос і Шевченко.

Поет мріє про Україну. Але нелегко було туди вирватись. Тільки після довгого зволікання він одержав дозвіл і 25 травня 1859 року виїхав із Петербурга в Україну. Ще раніше (23 травня) з Третього відділу було надіслано розпорядження про суворий нагляд за поетом. На виконання цього київський губернатор у своєму розпорядженні від 15 червня 1859 року наказує земським ісправникам і городничим: "... По прибытии Шевченко в ваше ведомство учредить за ним самый строгий надзор, о последствиях которого и о времени выезда его мне донести"².

¹ Есманы. 3 1957 р. – Червоне. Тепер Глухівського району Сумської обл.

² Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах. – К., 1850. – С. 218.

В силу цих розпоряджень у Чернігівській, Київській і Полтавській губерніях жандармерія посилено стежила за діяльністю поета.

Перебуваючи в Україні, Шевченко докладає багато зусиль, щоб здійснити свою давню мрію і оселитися над Дніпром. Але за розмови з селянами, в яких Тарас Григорович різко висловлювався проти царя і панів, його втретє було заарештовано і відправлено до Києва, де йому запропонували негайно покинути Україну і повернутися до Петербурга. 20 серпня 1859 року поет приїздить до Прилук, звідки пише листа до свого родича Варфоломея Шевченка, сестра якого була одружена з рідним братом поета – Йосипом. У листі Тарас Григорович прохає швидше закінчити з придбанням землі під садибу і висловлює бажання негайно оселитися над Дніпром біля Києва. "Мені, – пише він, – і вдень і вночі сниться ота благодать над Дніпром, що ми з тобою оглядали" (VI, 234).

Наступного дня, 21 серпня Шевченко заїжджає до В. В. Тарновського (старшого). Один із сучасників так розповідає про перебування поета в Качанівці: "Після обіду Тарас Григорович захотів погуляти по саду. При виході з дому він зустрів багатьох дворових служителів, які зібралися, щоб побачити Шевченка, бо вони пам'ятали його і любили. Тарас Григорович приязно з усіма привітався, з деякими обіймався і згадував про колишні свої відвідини Качанівки. Під час прогулянки поет був замислений і смутний... В одному місці син господаря (В. В. Тарновський-молодший. – Г. Н.) попросив Тараса Григоровича посадити йому на пам'ять молодий дубок... Шевченко посадив дубок, побажав:

– Дай боже, щоб нам довелось коли-небудь посидіти в тіні його гілля"¹.

Прийшовши в залу, де був накритий стіл, Шевченко попросив дати йому альбом, висловив бажання написати що-небудь на пам'ять про своє відвідання Качанівки. Альбом було одразу ж принесено, і Тарас Григорович написав тільки два рядки:

"І стежечка, де ти ходила,
колючим терном поросла.

Т. Шевченко, 21 августа 1859 в Качановке".

Після запису Шевченка йде вірш В. Забіли:

Худоби маєте геть-геть чимало:

Здоров'я в бога не просіть...

Найдіть собі ви жінку: вірну, гарну...

Да з нею весело живіть, живіть

Сто літ, сто літ.

Віктор Забіла.

Альбом Тарновських тепер зберігається в Чернігівському історичному музеї. Слід згадати, що в Качанівці зібрано багато автографів і особистих речей поета, а також історичні цінності. Після смерті Г. С. Тарновського (1853 рік) Качанівка перейшла у власність його племінника Василя Васильовича Тарновського (старшого), відомого колекціонера пам'яток української старовини й мистецтва.

В. В. Тарновський (старший) навчався в Ніжинській гімназії вищих наук, закінчив її першим випуском 1826 року, тобто за два роки до М. В. Гоголя, з яким був у дружніх стосунках. Закінчивши Московський університет, В. Тарновський одержав звання кандидата і деякий час учителював у гімназії. Пізніше займався культурницькою діяльністю, видавав книги П. Куліша "Записки о Южной Руси" і "Чорна Рада". Шевченко був знайомий і з його сестрою Надією. В селі Потоки (на Київщині), що належало Тарновській, 28 серпня 1845 року поет разом із Надією Василівною Тарновською кумував у жителя села Потоки М. Говядовського. З нею поет зустрічався в Петербурзі і після повернення з заслання. В цей час він написав два вірші, пов'язані з ім'ям Н. В. Тарновської ("Великомученице кумо" та "Кума моя і я").

Син В. В. Тарновського (старшого) Василь Васильович Тарновський-молодший (1837–1899), продовжуючи справу батька, колекціонував історичні й культурні цінності. Тут було зібрано багато реліквій з історії України, автографи і особисті речі Шевченка. Все це В. В. Тарновський (молодший) передав у власність Чернігівському земству в кінці 90-х років минулого століття, з умовою, щоб там був організований музей для народу.

"Земський сборник Черниговской губернии" в травневому номері за 1890 рік повідомляв, що каталог Шевченківського відділу музею, виданий 1891 року, включав тільки незначну частину того, що було в музеї. Тоді нараховувалось 211 одиниць, а 1900 року у цьому відділі вже нараховувалося 757 малюнків, рукописів та інших предметів. Ці рукописи і більшість речей тепер зберігаються в Інституті літератури імені Т. Г. Шевченка Академії наук України, а дещо з речей – в Державному музеї Т. Г. Шевченка в Києві.

¹ Шевченківські місця України. – С. 78–80.

Покидаючи Україну на Чернігівщині, де він був востаннє, Шевченко заїздить у село Гирівку (тепер село Шевченкове) біля Конотопа і зупиняється тут на кілька днів у Лазаревських. У цей час він намалював портрет матері своїх друзів – А. О. Лазаревської. Портрет цей був намальований, як свідчить Ф. М. Лазаревський, для його брата Михайла Матвійовича, що в цей час був у Петербурзі.

Далі поет через Конотоп, Кролевець, Орел, Москву поїхав до Петербурга.

V

У Петербурзі 1859 року Шевченко познайомився із покоївкою В. Я. Карташевської – Ликера Іванівною Полусмак (1842–1917). Це колишня кріпачка з Чернігівщини М. Я. Макарова. Микола Якович Макаров (1825–1892) жив у Липовому Розі під Ніжином. Освіту він здобув у Ніжинському ліцеї, який закінчив 1848 року. В час, коли Шевченко був у Петербурзі, Макаров співробітничав у "Современнике", "Основа" та в інших журналах, він був близьким до українських літературних кіл. У листі до Марка Вовчка від 25 травня 1859 року поет, радячи їй не віддавати свої твори видавцям, просив почекати поки "восени буде в нас свій журнал під редакцією Білозерського і Макарова" (VI, 232).

Коли М. Макаров їхав за кордон, поет передав через нього "Кобзар" для Герцена. В листі до М. Макарова Тарас Григорович писав: "Посылаю вам экземпляр "Кобзаря", на всякий случай без подписи. Передайте его Александру Ивановичу с моим благоговейным поклоном" (VI, 253).

У шевченкознавчій літературі вказується, що Шевченко познайомився з М. Макаровим після повернення поета із заслання. Однак цілком можлива їхня зустріч 1846 року, коли Шевченко разом з О. Афанасьєвим-Чужбинським відвідав Ніжин і зустрічався з ліцеїстами. М. Макаров тоді навчався в ліцеї.

В. Я. Карташевська – сестра Макарова, розповідає, що її мати 1859 року приїхала до неї в Петербург і привезла з собою Ликеру, яка була родом із Липового Рогу. Тут в Петербурзі Ликера одержала свободу. Шевченко був у дружніх стосунках і з М. Я. Макаровим і з В. Я. Карташевською. В останньої організовувались літературні вечори, на яких бували Тургенєв, Анненков, О. Жемчужников, Костомаров. Частим гостем тут був і Шевченко. Як згадує Ликера, за Шевченком завжди посилали карету, коли його не було. Тут вони і познайомилися.

У народі існує переказ про зустріч Шевченка з Ликерою в Липовому Розі. Але ці перекази не відповідають життєвим фактам. Адже коли поет був в Україні, Ликері було 4–5 років. Зустрілися і познайомилися вони в Петербурзі. Ликера була тоді молодою вродливою дівчиною. І. Тургенєв дає такий її портрет: "У пані Карташевської була покоївкою дівчина малоросіянка, на ім'я Ликера; створіння молоде, свіже, трохи грубувате, не дуже гарне, але по-своєму привабливе, з чудовими білявими косами і тією не то гордовитою, не то спокійною постаттю, яка властива її племені"¹.

Ликері Шевченко присвятив два вірші. Один із них написаний у Стрільні під Петербургом, де залишалася Ликера після виїзду за кордон Карташевських і Макарових. У цьому вірші поет висловлює свої ніжні почуття, говорить про взаємини між чоловіком і жінкою і заперечує необхідність втручання в ці стосунки релігії.

Племінниця М. Я. Макарова Н. М. Кибальчич, яка виступала в літературі під псевдонімом Наталка Полтавка, розповідає про історію написання цього вірша. Влітку їх сім'я виїздила в Стрільну на дачу. Коли Макарови і Карташевські виїхали за кордон, у цій сім'ї жила Ликера. Мати Н. М. Кибальчич Н. М. Забіла² всіляко намагалася перешкодити одруженню Шевченка з Ликерою, оскільки остання була служницею.

Одного разу поет написав лист Н. М. Забілі з проханням відпустити в місто Ликеру, але господарка відмовила. Тоді Тарас Григорович сам приїхав і знову – відмова. Шевченко обурився і запитав:

– А якби ми повинчані були, то пустили б?

– Звичайно, – відповіла Н. Забіла, – яке б я тоді мала право тримати її³.

Надзвичайно розгніваний Шевченко сів тут же біля столу експромтом написав відомий вірш:

ЛИКЕРІ

На пам'ять 5 августа 1860 г.

Моя ти любо! Мій ти друже!
Не ймуть нам віри без христа,
Не ймуть нам віри без попа
Раби, невільники недужі!
Заснули, мов свиня в калюжі,

¹ Біографія Т. Г. Шевченка. За спогадами сучасників. – С. 302.

² Сестра Ганни Барвінок, дівоче прізвище Білозерська.

³ Див.: Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. – К., 1958. – С. 293–294.

В своїй неволі! Мій ти друже,
Моя ти любо! Не хрестись,
І не кленись, і не молись
Нікому в світі! Збрешуть люде!
І візантійський Саваоф
Одурить! Не одурить бог,
Карать і миловать не буде:
Ми не раби його – ми люде.
Моя ти любо. Усміхнись
І вольную святую душу
І руку вольную, мій друже,
Подай мені. То перейти
І він pomoже нам калюжу,
Поможе й лихо донести
І поховать лихе дебеле
В хатині тихій і веселій (II, 398).

У липні Тарас Григорович запропонував Ликері одружитися з ним, а 27 липня Ликера пише лист до свого господаря М. Макарова з проханням дозволити їй вийти заміж за Шевченка. Скоро після нього, 22 серпня, про свій намір одружитися поет повідомив Варфоломея Шевченка. Він пише, що знайомі намагаються перешкодити їхньому одруженню, заявляючи, що вона йому не до пари. Один із знайомих Макарова так писав про це: "Дійсно для Тараса Григоровича нема іншого виходу, як одружитися з простою дівчиною... але вибір його навряд чи може принести щастя їм обом. Ликерія розумна, в цьому нема сумніву: але вона бачить в Тарасі Григоровичу не більше, як майбутнього старого чоловіка... Вона натура егоїстична, яка ніколи не оцінить, що в Тараса Григоровича є хорошого... Коли він вперше сказав про своє сватання, я схвалив його намір – одружитися з простою селянкою, але у відношенні Ликерії я висловив йому свої сумніви"¹.

Дехто із знайомих поета не радив йому взагалі одружуватись із селянською дівчиною. Але Шевченко рішуче відкидав ці поради. В листі до Варфоломея він писав, що "тутешні земляки наші (а надто панночки) як почули, що мені бог таке добро посилає, то ще трошки подурнішали. Гвалтом голосять: не до пари, – не до пари. Нехай їм здається, що не до пари, а я добре знаю, що до пари" (VI, 264). У цей час поет намалював два портрети Ликері: один олійними фарбами, другий олівцем.

Але одружитися з нею Шевченкові так і не довелося. Стосунки між ними скоро порвалися. Причини розриву досі достовірно невідомі. Очевидно, це трапилось через нещире поведінку Ликери, було наслідком грубого ставлення її до поета. Тарас Григорович бурхливо і болюче пережив це. Його почуття знайшли свій вияв у вірші "Н. Я. Макарову", написаному 14 вересня 1960 року, з якого видно, що Шевченко був глибоко вражений тим, що трапилось, але він ще співчуває й Ликері.

Барвінок цвів і зеленів,
Слався, розстилався;
Та недосвіт перед світом
В садочок укрався.
Потоптав веселі квіти,
Побив... Поморозив...
Шкода того барвіночка
И недосвіта шкода! (II, 399).

Через чотири дні після написання цього вірша в листі до Надії Михайлівни Забіли поет вже відверто і з обуренням говорить про розрив з Ликерою. Про переживання Шевченка розповідав і Іван Тургенєв, який був знайомий з Тарасом Григоровичем. "Я кілька разів, – пише він, – бачив Шевченка після його розриву з Ликерою: він здавався дуже роздратованим..."². Це останнє намагання одружитися закінчилося невдачею. Так і не пізнав поет сімейного щастя.

У Петербурзі, як згадує активний учасник революційної організації "Земля і воля" Л. Ф. Пантелєєв, Тарас Григорович часто бував на журфіксах редакції журналу "Основа". Серед багатьох літераторів ці вечори відвідував і О. Афанасьєв-Чужбинський, з яким поет зустрічався і після заслання.

Популярність Шевченка швидко росла. 1860 р. в альманасі "Хата", виданого П. Кулішем – нашим земляком, який здобував освіту в Новгород-Сіверській гімназії, а потім деякий час був чинов-

¹ Косарик Д. Життя і діяльність Шевченка. – К., 1955. – С. 236.

² Спогади про Шевченка. – К., 1958. – С. 430.

ником Ніжинського ліцею, було надруковано розділ "Кобзарський дарунок", де вміщено поезії Тараса Григоровича. На альманах відгукнувся Г. Милорадович рецензією в "Черниговских губернских ведомостях" (1860. – № 28. – С. 213–216), у якій говориться і про твори Шевченка. 1860 р. виходить "Кобзар", на який з'явилася низка рецензій, серед них і відома рецензія М. Добро-любова. За свідченням Є. П. Кирилюка, рецензія на це видання була опублікована і в "Черниговских губернских ведомостях"¹.

Твори Шевченка цікавили і російського читача. Скоро після видання творів поета українською мовою виходить "Кобзарь" Тараса Шевченка в перекладі російських поетів". Упорядником і редактором його був М. В. Гербель, якого Шевченко знав ще з часів навчання його в Ніжинському ліцеї. Значна частина перекладів була виконана самим редактором видання. Серед перекладачів ми зустрічаємо й ім'я друга Шевченка М. Курочкина, а також поетів М. Михайлова і О. Плещеева. Між Гербелем і Курочкиним, очевидно, неодноразово раз велась розмова про переклади творів українського поета. В одному із листів М. Курочкин писав Тарасу Григоровичу: "Переклав я, Тарасенька, твої "Сльози", чи вдало? Не знаю... що це тебе не видно?.. Я був у тебе в той день, що ти призначив, але не застав... Якщо Гербель проситиме в тебе ці переклади, то йому даром їх не віддавай. Щиро люблячий тебе М. Курочкин. Р. С. Ще віршів, та найсердечніших"².

Російське видання "Кобзаря" було теж прихильно зустрінуте критикою. 22 грудня 1860 року в "С.-Петербургских ведомостях" була надрукована рецензія О. Афанасьєва-Чужбинського, який позитивно відгукнувся про твори свого знайомого.

1859 року в містах і селах України та Росії, зокрема в Чернігові і Ніжині, виникають, так звані, недільні школи, в яких у вільний від роботи час могли навчатися дорослі та підлітки, а часто й діти. Недільні школи існували на добровільні внески, збори тощо. Плати вчителів в них не одержували. Уряд не відпускав для цих шкіл будь-яких коштів. Письменники часто брали участь у літературних концертах, що проводились на користь недільних шкіл. На таких вечорах неодноразово виступав і Шевченко. Це були школи для народу, і тому з такою увагою до них ставився великий народний поет. В серпні 1860 року він вислав на ім'я В. В. Тарновського (молодшого) 100 примірників "Кобзаря", виданого цього ж року, із яких 50 примірників просить передати організаторові недільної школи в Чернігові Романові Дмитровичу Тризни, який закінчив Ніжинський ліцей 1835 року; Шевченко познайомився з ним ще 1846 року. На час написання листа Тризна служив у Чернігівській межовій комісії. У жовтні 1860 року в листі до М. Я. Макарова поет просить передати для недільної школи чотири карбованці, що й було виконано.

У газеті "Черниговский листок", яку видавав Л. Глібов, 12 липня 1861 р. було повідомлено, що Шевченко пожертвував недільній школі при Чернігівській гімназії 100 карбованців, а 2 серпня оголошено, що на пропозицію спадкоємців поета ціна на видання "Кобзаря" 1860 р. встановлена 75 копійок.

Спеціально для недільних шкіл поет написав і видав на початку 1861 року "Букварь южнорусский", який почав розповсюджувати також на користь недільних шкіл.

Адміністрація училищ і церковники неприхильно поставилися до Шевченкового букваря. Чернігівський єпископ Філарет, до якого за дорученням поета ходив Р. Д. Тризна, передав "Буквар" на висновок консисторії, а в той же час почав організовувати друкування синодального букваря. В листі від 30 січня 1861 року Тризна повідомив Шевченкові, що єпископ Філарет перешкоджає поширенню букваря³. Проте буквар був популярним серед широких народних мас, які прагнули до освіти. Для недільних шкіл поет мріяв написати ще арифметику, етнографію, географію та історію України, але задум цей залишився нездійсненим.

VI

Стан здоров'я Шевченка погіршувався. Опис останнього дня його життя, зроблений О. Лазаревським, був вміщений у газеті "Северная пчела" 28 лютого 1861 р., а також у "Черниговских губернских ведомостях" (1861. – № 12. – С. 77–78).

26 лютого (10 березня за н. ст.) 1861 року о 5-й годині 30 хвилин ранку у Петербурзі перестало битися серце Тараса Григоровича Шевченка. Сумна звістка про це блискавично розлетілася по всій Україні. З глибоким сумом зустріли її в Києві, Полтаві, Чернігові, Ніжині та інших містах і селах. Цього ж дня ввечері друзі поета зібралися у вихованця Ніжинського ліцею М. Лазаревського. Тут же було вирішено виконати заповіт Шевченка і поховати його в Україні. Але для цього потрібний був час.

Труну з тілом поета встановлено у церкві Академії мистецтв. 28 лютого церкву й коридори академії заповнили прихильники його таланту. Було виголошено шість промов. П. Куліш у своєму виступі сказав: "Такий поет, як Шевченко, не одним українцям рідний. Де б він не вмер на великому

¹ Кирилюк Є. П. Т. Г. Шевченко / Є. П. Кирилюк. – К., 1959. – С. 560.

² Листи до Т. Г. Шевченка. – С. 210.

³ Листи до Т. Г. Шевченка. – С. 217.

слов'янському мирі, чи в Сербії, чи в Болгарії, чи в Чехах, – всюди він був між своїми... Посеред рідної великої сім'ї, спочив ти одпочинком вічним. Ні в кого з українців не було такої сім'ї, як у тебе; нікого так, як тебе, на той світ не провожали... Ти-бо, Тарасе, вчив нас правди святої животрепетної"¹.

Схвильовано прозвучали рядки вихованця Ніжинської гімназії, давнього знайомого Шевченка О. Афанасьєва-Чужбинського, в яких пророкувалася вічна слава Тарасу Григоровичу:

Покоління поколінню
Об тобі розкаже,
І твоя, кобзарю, слава
Не вмре не поляже.

Похорон відбувся на Смоленському кладовищі. Труну несли відкритою. За нею йшли М. Костомаров, П. Куліш, О. Афанасьєв-Чужбинський, М. Курочкін, М. Некрасов, І. Тургенєв, М. Салтиков-Щедрін. Тут же студенти університету, співробітники академії, жителі міста. У промовах продовжували звучати слова пошани до поета.

Друзі Шевченка порушили клопотання про перевезення його праху в Україну. Такий дозвіл було дано. Восьмого травня 1861 року прах поета із Петербурга відправлено в Україну. Супроводили його О. Лазаревський – майбутній історик України, який познайомився з поетом 1858 року, коли був студентом Петербурзького університету, та художник Г. Честахівський, який познайомився з покійним того ж 1858 року. Із Петербурга до Москви труну везли поїздом, а далі кіньми поштовим трактом через Серпухів, Тулу, Орел, Волобуєво, Кошелівку, Севськ, по українській землі через Глухів, Кролевець, по нашому краю через Батурин, Борзну, де зустріч траурної процесії очолив український поет В. Забіла, давній друг Тараса Григоровича, автор поезії "До Шевченка". Тут домовина була поставлена на ніч на цвинтарі Різдвяної церкви. Забіла супроводив процесію до самого Канева.

У селі Оленівці відбулася панахида, яку відправили два священики обох оленівських церков. За гробом дівчина несла канун. Честахівський намалював у своєму альбомі картину провідів Шевченка, сцену на цвинтарі оленівської церкви, несення за труною кануну. Труну проводжали за село. В одному із лісових хуторів був даний обід для народу; серед присутніх на обіді були люди з колишньої кімнатної прислуги Білозерських, які добре пам'ятали Шевченка з часів, коли 1847 року він гостював на хуторі Мотронівка.

5 (17 за н. ст.) травня Шевченка провезли через Ніжин. Тут, як пише М. Білозерський, "зустріч була особливо урочиста: назустріч вийшли всі цехові із знаками, ліцеїсти та гімназисти"².

Детальніше описав зустріч траурної процесії в Ніжині російський письменник і журналіст, співробітник журналу "Искра" В. Толбін – автор нарисів про Шевченка. Особливо урочистий характер, пише він, мала зустріч праху Шевченка у Ніжині. Жалобна колісниця, прикрашена вінками: лавровим петербурзьким, миртовим орловським і супроводжувана земляками поета: Лазаревським і художником Честахівським, – ввезена була в огорожу Преображенської церкви, в якій була відправлена панахида і тоді ж студенти Ніжинського ліцею прикріпили до труни вінки та квіти. Після закінчення панахиди церковна процесія проводжала труну через усе місто за Київську заставу верстви дві від станції³ по сучасних вулицях Червоних партизанів, Гоголівській, Шевченка і Носівському шляху. Далі через Носівку, Козелець, Залісся, Бровари до Києва.

До Ніжина із Чернігова для зустрічі покійного Шевченка прибув Л. Глібов, але запізнився, про що він писав у листі до О. Кониського 11 травня 1861 року: "Шевченка провезли через Нежин 5 мая, куда я ездил для встречи – и опоздал. По возможности, и без нас отдали подобающую честь нашему Кобзарю. Провожали церемониально до заставы, положили венки на гроб. 6 мая вечером Шевченко был уже в Киеве, оттуда говорят, на пароходе повезли его к месту вечного покоя"⁴.

У Києві 6 (18 за н. ст.) травня після одержання дозволу труна була встановлена у Різдвяній церкві на сучасній Поштової площі. Із Києва 7 (19 за н. ст.) травня жалобна процесія вирушила вниз по Дніпру до Ланцюгового мосту, де стояв пароплав "Кременчук". Труну супроводили брати й сестра поета, В. Шевченко, Лазаревський, Честахівський, В. Забіла, а також І. Сошенко, М. Чалий – тоді інспектор другої Київської гімназії, а пізніше з 1869 до 1875 року директор Ніжинського ліцею, автор першої ґрунтовної біографії Шевченка. В колоні було багато студентів університету, який тепер носить ім'я поета, жителів міста.

¹ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. – С. 326.

² Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 168.

³ Див.: Т. Г. Шевченко. Біографія. – К., 1984. – С. 608.

⁴ Глібов Л. Твори : у 2 т. / Л. Глібов. – К., 1974.
Т. 2. – 1974. – С. 351.

Із Києва пароплав вирушив 8 травня о сьомій годині ранку і о четвертій прибув до Канева. Труна була встановлена в Канівській Успенській церкві. 9 травня відбулася багатолюдна панахида, а наступного дня 10 (22 за новим стилем) о сьомій годині вечора поета поховано на Чернечій горі, яку з того часу народ називає Тарасовою.

Так був виконаний заповіт Шевченка поховати його
На могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Могила геніального поета України стала народною святинєю. Стежка до неї ніколи не заростала і не заросте. Сюди приїздили робітники і представники передової інтелігенції, селяни і студенти, художники й артисти, старі й діти, українці й поляки, росіяни й білоруси, китайці й таджики. Тарасову гору відвідували поети-початківці і відомі письменники.

Михайло Коцюбинський, життя і творчість якого тісно пов'язана з Чернігівщиною, відвідав могилу поета 1890 року. Він намалював хату сторожа і світлицю в ній, написав нарис "Шевченкова могила", який був надрукований 1891 року у львівському журналі "Дзвінок". Рукопис цього нарису тепер зберігається в Чернігівському літературно-меморіальному музеї М. М. Коцюбинського. В нарисі дається опис могили, говориться про ті почуття, які виникають у кожного, хто прийшов поклонитися великому Кобзареві. Перу М. Коцюбинського належить також стаття "Причинок до біографії Тараса Шевченка", надрукована 1891 року у львівському журналі "Правда". В цій статті письменник передає спогади свого знайомого З. Ф. Недоборовського про зустрічі з Шевченком.

1918 року на могилу приїздили Павло Тичина і Степан Васильченко, які народилися й починали свій життєвий шлях на Чернігівщині. Після цього відвідування П. Тичина написав триптих "На могилі Шевченка".

Степан Васильченко пізніше написав повість "В бур'янах", в якій показав, як уже в дитячі роки у Шевченка зароджувались риси протестанта, як формувався майбутній поет, що пізніше віддав свої сили, все своє життя боротьбі за визволення поневоленого народу. Повість є частиною задуманого С. Васильченком великого полотна "Широкий шлях", в якому мав намір відобразити героїчне життя поета.

Відвідувачі могили Тараса Шевченка у своїх записках розповідали, що вона тоді була непорядкованою, територія тісною, садок запущений. Учитель з Чернігівщини, відвідавши могилу 1899 р., записав: "Дуже бідне тут все: садок занедбаний і навіть квітника на могилі немає"¹. Подібні записи робили й інші відвідувачі, які хотіли бачити могилу Т. Шевченка достойною пам'яті геніального поета, ім'я якого завжди зберігав у своєму серці український народ.

Передові діячі культури робили все, що від них залежало, щоб гідно відзначити шевченківські дні. Багато сил доклав до цього Михайло Коцюбинський. Так, 17 квітня 1907 року він як голова правління Чернігівської "Просвіти" звертається з листом до попечителя Київського навчального округу з проханням затвердити програму літературно-музичного вечора, присвяченого 46-річчю з дня смерті Т. Г. Шевченка. Дозвіл на проведення цього вечора 26 квітня 1907 року уже був даний місцевою адміністрацією. Для подачі прохання і одержання дозволу попечителя в Київ була послана дружина письменника В. У. Коцюбинська.

Степан Васильченко в замітці "Музей імені Т. Г. Шевченка", надрукованій у газеті "Рада" 29 червня 1911 року, писав, що з ініціативи професора гравюри В. В. Мате в Петербурзькій академії мистецтв буде організовано музей імені Т. Шевченка. Однак була організована тільки виставка з зібраних у приватних осіб матеріалів, яка експонувалася в Петербурзі і Москві.

1914 року відзначати 100-річчя з дня народження поета готувалася вся країна, зокрема і Чернігівщина. Комісія з улаштування музею української старовини 20 січня прийняла рішення про проведення урочистого засідання в Чернігові та видання альбому репродукцій всіх картин Т. Шевченка і речей, що зберігалися в Музеї В. Тарновського. Ці заходи підтримувало земство та багато прогресивних діячів Чернігівщини. До влади надходило безліч пропозицій і клопотань про дозвіл вшанувати пам'ять поета й художника.

¹ Шестопап П. Л. Могила Т. Г. Шевченко. – К., 1954. – С. 49.

У лютому 1914 року в Чернігівську міську думу надійшла заява про увічнення пам'яті Т. Шевченка підписана 200 чоловіками. В думі цю заяву розглядала комісія, яка визнала за доцільне відкрити відділ творів Т. Шевченка і літератури про нього в міській громадській бібліотеці, перейменувати міський театральний сквер у Шевченківський і встановити у ньому скульптуру поета. Ці пропозиції комісії розглянула дума. Всі вони були відхилені. Замість всенародного вшанування вирішено було відправити панахиду. Однак навіть це не було зроблено, бо духовенство відмовилося правити панахиду по поетові, який виступав проти царя і панів.

Активна підготовка до ювілею проходила в Ніжині. Всупереч царським і губернаторським заборонам студенти-українці продовжували шукати шляхи добитися дозволу відзначати ювілей Шевченка. Але й дирекція інституту категорично відмовилася дати дозвіл на відзначення ювілею. Залишилося організувати свято нелегально. 25 лютого (9 березня за н. ст.) студенти зібралися в одній із аудиторій інституту, прослухали доповідь студента 3-го курсу Миколи Волинського, проспівали хором "Заповіт", "Думи мої, думи мої...", прочитали уривки з поеми "Сон" ("Гори мої високі..."), поему "Чернець".

Крім того, 26 лютого Микола Волинський від імені студентів-українців надіслав Київському Шевченківському комітетові вітальну телеграму, за свідченням П. К. Волинського, такого змісту: "Разом з усією Україною співаємо гімн Великому Кобзареві і протестуємо проти насильства, яке чинять вороги". За це Микола Волинський був виключений із інституту.

З рішучим протестом проти заборони вшанування пам'яті Шевченка виступили чернігівські письменники. Степан Васильченко, наприклад, у творі "Шевченкові легенди", датованому 26 лютого 1914 року, розповідає про те, як чорносотенці, жандарми прагнули вирвати, викоринити зі свідомості народу не тільки твори, а й пам'ять про геніального поета, і як, незважаючи ні на що, "Кобзар" Шевченка знаходить шлях до народних сердець.

С. Васильченко написав також цікаві замітки "Думки перед ювілеєм" та "Спогади про 100-річний ювілей Т. Шевченка"; обидві праці були надруковані значно пізніше. 1924 року надруковано композицію з деклараціями, інсценівкою і співами в одній дії "Під Тарасове свято", яку письменник готував зі своїми учнями до Шевченківського ювілею.

Ще 1882 року гроші на відкриття пам'ятника в Києві почало збирати Полтавське губернське земство. Чернігівське губернське земство також вирішило взяти участь у збиранні коштів і звернулося до земських управ з проханням асигнувати певну суму на пам'ятник поетові. Але ця пропозиція була відхилена більшістю земських управ.

У лютому 1901 року передова громадськість підняла клопотання про спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченкові у Києві. Уряд знову відхилив цю пропозицію і тільки в час наростання революційних подій 1905–1907 років Полтавське губернське земство одержало дозвіл на збір коштів. 1908 року утворюється жюри, до складу якого увійшли прогресивні діячі України і Росії, зокрема і М. М. Коцюбинський.

Збори коштів проводилися і в Чернігівській губернії. Як свідчить Л. С. Кулжинська у статті "Три документи з приводу заборони вшанування ювілею Т. Г. Шевченка",¹ у місті Ніжині розпочалось збирання коштів на пам'ятник поетові. Діяльну участь у цьому брала прославлена артистка Марія Костянтинівна Заньковецька, яка жила тоді у Ніжині. Але у зв'язку із заборонаю відзначати ювілей, пам'ятник Шевченкові не був споруджений, а зібрані кошти уряд конфіскував.

Народ України, зокрема й Чернігівщини, свято шанує пам'ять Шевченка. У Чернігові, Прилуках, Ніжині, Борзні, Седневі, Іржавці та інших населених пунктах споруджені пам'ятники поетові, його ім'ям названо сім населених пунктів області, майже в кожному місті і селі є вулиця Шевченка. Багато шкіл, підприємств, закладів, організацій носять його ім'я. Систематично проводяться шевченківські вечори. В музеях широко висвітлюються зв'язки Шевченка з Чернігівщиною. Місцеві поети присвячують йому свої твори. В цьому 1992 році щорічне міжнародне Шевченківське свято відбудеться на Чернігівській землі.

Текст до друку підготувала Надія Кузьменко

¹ Радянське літературознавство. – 1960. – № 2. – С. 111–117.

УКРАЇНА, СИБІР І ДАЛЕКИЙ СХІД У ТВОРЧОСТІ ІВАНА БАГРЯНОГО ТА ВАСИЛЯ СТУСА*

*О краю мій, великий, як Сибір,
хай шир твоя не для Сибіру – вірю,
та поки кожен шлях цей не проміряє –
не запанує у Вітчизні мир.*

В. Стус

*Світ надовкола не святиться,
узгір'я сопок долі гне.*

В. Стус

Своєрідними константами образу Сибіру в українській літературі є чужий край, топос несправедливого покарання, переселення (виселення), загрози, страху, пекла. З іншого боку, саме перехід через сибірські "дантові кола" чи перебування в них символізують героїзм, мужність, нескореність, самовизначення тощо.

Інтерес до сибірського дискурсу та його усталення в українській літературі ХХ ст. великою мірою спровоковані соціально-політичною ситуацією "поневолення", пов'язаною передусім із численними репресіями, депортаціями українського народу в радянські концтабори. Найбільшого розмаху такі переселення набули за часів Гетьманщини (П. Калнишевський, Д. Многогрішний, П. Полуботок, І. Самойлович) та у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття, особливо після спорудження Транс-сибірської магістралі. За даними переписів населення, у 1897 р. у Сибіру мешкало 223,3 тис. українців.

Сибір у літературознавстві інтерпретується також як кульмінація життєвої долі, своєрідне "очищення", передумова "воскресіння". Послугуючись відомою формулою Ю. Лотмана, міфологічну схему "смерть – пекло – воскресіння", яка б мала замінюватись новою, а саме: "злочин – заслання до Сибіру – воскресіння", [1] можна "накласти" і на сюжети творів української літератури з даною темою, принаймні конкретизуючи першу складову схеми "злочин" крізь призму тогочасної ідеологічної обстановки.

Звернення до зазначеної теми зумовлене також перебуванням багатьох українських письменників та поетів на засланні на Соловках, в Сибіру (П. Грабовський, М. Куліш, В. Стус, Є. Плужник, В. Підмогильний, Г. Косинка), адже після проголошення Валуєвського циркуляру (1863 р.) російським урядом переслідувався фактично кожен український письменник.

Одна Сибір неісходима,
А тюрм! А люду... Що й лічить!
Од молдованина до фінна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує, –
писав Т. Шевченко у поемі "Кавказ" [2].

Як зазначає Ю. Горова: "В романтичному дискурсі топос Сибіру мав як демонічний, так і сакральний аспекти. Демонізація виражалася в ототожненні його з простором абсолютного зла, що, своєю чергою, давало можливість чинити йому опір, а отже, прилучатися досвятої справи. Саме романтикам належить провідна роль у символізації та сакралізації образу Сибіру..." [3]

Ще один аспект сибірсько-далекосхідної теми, що відобразився на сторінках творів української літератури ХХ століття, - життя українських переселенців. Саме про такі зміни долі оповідає один із персонажів "Тигроловів" Івана Багряного Сірко: "Рідну землю покидали, уклін їй складали, береги сльозами поливали і довго-довго руками та шапками з моря Чорного махали, у краї чужі, далекі, за тридцять земель-морів, на край світу мандрували, щастя-долі шукали... Для початку з половини перемерли. А далі позвикали. А позвикали - то й зажили! Ого! Ще й як зажили!" [4].

Крізь призму топосу Сибіру можна інтерпретувати творчість Б. Антоненка-Давидовича, В. Барки, І. Багряного, П. Богацького, К. Буревія, П. Грабовського, Є. Плужника, М. Стельмаха, В. Стуса та ін. Об'єктом нашого аналізу є роман Івана Багряного "Тигролови", котрий розкриває панораму життя українців-переселенців, та поезії Василя Стуса, що уможливають бачення Сибіру очима засланця. Обидва майстри слова були арештантами. Багрянний відбував заслання на Далекому Сході серед українців Зеленого Клину та в Бамтабі [5], Василь Стус – у мордовських і магаданських таборах.

Іван Багряний починає свій роман з опису двох "драконів-експресів": перший - "ешелон смерті", в якому серед в'язнів зустрічаємо юнака 25 літ Григорія Многогрішного, "гордого нащадка першого каторжанина Сибіру, правнука гетьмана Дем'яна Многогрішного"; другий – "Тихоокеанський експрес нумер один "Негорелое – Владівосток", пасажери якого "... інженери й авіатори, ударники і так літуни, партробітники й туристи, колгоспні колективізатори й радгоспні бюрократи, раціоналізатори й індустріальні авантюристи, прокурори і розтратники, потенціальні злодії й імпотентні фарисеї... Цивільні й військові <...> Шукачі карколомних пригод, а ще більше карколомних кар'єр. Шукачі щастя і довгих карбованців <...> Словом – цвіт робітничо-селянської імперії у всій його величчі і багатогранності. Все те різне віком, фахом, статтю і уподобаннями, але все тут має спільну рису – рису шукачів чогось і збігців кудись, - рису шукачів щастя і збігців у невідоме" (С. 18).

У творі письменник розкриває також причини появи українців у далекосхідному регіоні: "... професор історії... викладав, як легенду, історичну довідку про перших-найперших каторжників Сибіру, про перших-найперших політичних засланих, що склали тут свої кістки, і саме в цій Забайкаллі, в цій найсуворішій і найпонуришій закутку Східного Сибіру. І було їх двоє, тих піонерів: навіжений протопоп Аввакум... Але цей розкольник був другим. А першим був – бунтар і "ізмєнник" – "малоросійський" гетьман на ймення Дем'ян Многогрішний. Це вони були відкривачами і зачиначами тієї жахливої сторінки... в епопеї невимовних людських страждань на цій землі..." [Багряний І. с 26-27]. Родина Сірків, мешкаючи на чужині, також пам'ятає, як жили їх славні пращури "на Полтавщині, коло славного міста Переяслава", "як і діди, і прадіди ще жили - в Запоріжжі козакували, на Крим і в Туреччину ходили, на "ночвах" море перепливали та страху усім наганяли, та ще й на галерах не раз бували і звідтіля утікали... А потім і онуки на галерах попливли тим морем Чорним..." [Багряний І. с 141].

"З образом Сибіру, завдяки історичній обумовленості – більш пізньому приєднанню сибірських територій до центральної Русі, навимисне пов'язують в літературі мотиви "відкриття", "осягнення", "пізнання" нового світу. І в цьому сенсі протягом багатьох віків Сибір сприймався письменниками й художниками як "нова земля", – зазначає Р. Ертнер [6].

У "Тигроловах" Іван Багряний докладно змальовує особливості зміни довкілля: "Мінялись краєвиди, мінялись настрої; мінялась флора, люди, обрії. Все вражало новиною, щораз, то чудовішою. За Уралом спостерігали сніг на вершинах гір... У Вятці спостерігали в натурі той фольклор, що звикли його бачити в столичних крамницях народної творчості. І купували його скільки хотіли тепер: купували гармонійки і гармонії, свистілки і сопілки, купували вибагливі дрібнички – дерев'яні, паперові, глиняні, ликові, розмальовані, випалені, різьблені генієм вятської російської цивілізації <...> На кожній станції, де тільки експрес зупинявся, щось було нове, таке, що ще ніхто не бачив з них. Пасажири вибігали геть з усього поїзда, розхапували всю ту новину, всю ту екзотику і напихали нею експрес [с. 23–24].

Не зовсім звичним, проте промовистим є опис місцевості у "Палімпсестах" Стуса:

Навпроти графіка гори
і сніг і чорні сланці,
о хоч на мить заговори,
чиї лежать тут бранці.
Там, за розпадком, за горбом,
блаженний паділ дикий,
чиїм розораний ребром,
чиїм продертий криком?..
О чорна графіка гори,
о мерзла кров пролита,
заговори, заговори,
повідж, кого тут скрито.
Яка священна таїна про злочини бували!
Аж стягне темін нависна
у виглухлім проваллі [7].

З вікон ешелону герої "Тигроловів" споглядають Бамтаб. Погляди пасажирів приковують каторжники, "справжні, реальні, невигадані і – незчислимі. Як розгадка болючої і жаскої таємниці. Як сама таємниця, на яку страшно було дивитись... А вони стояли безконечними шпалерами, безконечною тичбою – вимучені, виснажені... В химерних і страшних бамлагівських одностроях: в ганчір'яних шапочках-ушанках і в такім лахмітті, що здавалося, ніби їх рвали всі собаки всього світу і тріпали всі сибірські й трансибірські вітри та буревії" [с. 28]. Про страхітливі каторжанські епопеї, про "силу-силенну "своїх людей" – земляків з далекої тієї України нещасливої... Про голод і цингу... Про надлюдські терпіння і

труд каторжний, а надто взимку, при 50-ступневому морозі напівголих, напівбосих людей, чесних трударів – полтавських, та катеринославських, та херсонських "куркулів", "державних злодіїв", суджених "за колоски", та й всяких "ворогів" – вчених, вчителів, селян і робітників, бородатих дідів і таких же бородатих юнаків, що й не розбереш, скільки людині віку... Про жорстоку смерть без похоронів, як худоби, – смерть від знуцання, голоду, пошестей і журби... Про здичавілих собак, що тягають мерзлі людські голови і руки межі бараками... Про чуті арештантські пісні і тугу без слів (бо давно виплакані)... Про неймовірні самогубства..." [с. 112] повідає старий Мороз.

У "Палімпсестах" Василя Стуса знаходимо подібні картини:

І що кигиче в мертвій цій пустелі?

Киги-киги – мов чайка з-над Дніпра.

О семигори горя, цвинтар велій,

і я тут згину, як прийде пора?

Киги-киги – за ким ти тужиш, пташко?

Киги-киги – й тобі своя біда?

Потерпимо іще – бодай і тяжко,

тут наша кров – солоні і руда.

Сюди ми йшли – займанщину обсісти,

козацькими кістками облягти.

Живцем, як кажуть, в землю ж не залізи –

Сибіру, Магадану чи Ухти.

Кигикнуло – і далі полетіло.

А, може, все причулося мені?

І вже болить душа, на дуб здубіла,

в цій чужаниці, чужбі-чужині! (т. 3, кн. 1, с. 119).

Сибір у творчості І. Багряного й В. Стуса представлений в основному за допомогою стійких доміант північного простору та пейзажу (пор. "О краю мій, великий, як Сибір" (В. Стус), "Бо є у сибірських квадратах / радісний небокрай" (В. Стус), "[Дракон гнав]... Через хащі Сибіру... у чорну сибірську ніч, на край світу" (с. 7); "... женуть вони отак божевільним темпом через глуху ніч і крізь ще глухіший Сибір, оповиті таємницею... Не просто таємницею, а таємницею державною оповиті вони. Обставлені багнетами, устатковані прожекторами, женуть вони десь у таємницю ж, непроглядну, як сам Сибір чи як тая сибірська ніч" (с. 9).

Епітетний ряд семи "Сибір" посилюється означеннями "чужинецька земля", "чужаниця", "чужба-чужина", "біда", "мертве царство" (В. Стус), "сибірське пекло", "страшний край і страшне життя тут" ("Тигролови" І. Багряного), "холодна каторга" ("Сад гетсиманський" І. Багряного).

Сибірська природа втілює холодність та суворість обставин, таїть невідоме майбутнє, сповнене "морозами, острахом" (В. Стус). М. Азадовський у статті "Поетика "пропащого місця" слушно зауважує: "Сибір сприймався в основному як страшна та сувора країна, як похмурий край вигнання й заслання" [8]. Українська література ХХ ст. продовжує протопопівську, королєнківську, рилєєвську, шевченківську традицію змалювання понурого, холодного пейзажу Сибіру.

Природа Сибіру й далекосхідного краю у творах Івана Багряного та Василя Стуса також описується як екзотичне, парадоксальне явище: "Чи думав ти... що поженеш їх за тридев'ять земель, за незчисленні пасма гір, несходимі простори пустель і нетрів з родичами та "со чадами" завойовувати, опановувати і посідати той – відкритий тобою – світ, той опоетизований Клондайк і разом едем... Так, едем, де росте виноград і клюква, коркове дерево... полярна береза, живе субтропічний барс і гімалайський ведмідь, ще й полярний "урсус арктос" на придачу; шляхетний олень і сніжний горал; тендітний єнот і сестра гієни – росомаха тощо... Край – як гарячкова фантазія п'яного, як маячіння божевільного. Витвір космічного жарту, а чи плід космічного катаклізму, а чи то плід всесвітнього гумору. Край парадоксів. Симбіоз субтропічного раю і сибірського пекла..." (с. 23).

В епістолярії Василь Стус так означив своє місцезнаходження: "Ось такі сопки (гори) оточують моє селище, де я вже два тижні призвичаююсь. Зовсім – сопки, за горбами нічого не видно, нічого й не чути. Фауна – вічної мерзлоти. Флора – так само. Мушу й сам навечно замерзнути, аби призвичаїтись. Мешкаю я за 400 км на північний захід од міста Магадана, недалеко од місця, де починається річка Колима (ближче до мене є річка Тулу). Краєвид чимось нагадує Рокуелла Кента – так мені видається по далекій пам'яті" (т. 6, кн. 2, с. 97); "Саме слово Колима годилося б по-українському перекладати: халепа, так гадаю" (т. 6, кн. 2, с. 98).

Образ Колими часто постає у "Палімпсестах" автора:

Ой ти, горе голодне,
навісна Колима!
Не мине тебе жодне
із нещасть. І нема
ані душечки близько –
ні братів, ні сестер.
Сонце никає низько –
від печер до печер.
Тільки сопки горбаті,
лиш зав'юга та сніг,
тільки сні пелехаті,
од яких ти знеміг.
А далека Вітчизна,
як зигзиця, ячить
і година стогрізна
навперейми спішить (т. 3, кн. 1, с. 177).

Або:

Довкола сопки і хрести,
людські кістки біліють щедро,
од божевілля й німоти
малесенький рятує бедрик.
І що ти скажеш, Колимо,
що мовиш ти, іване-чаю?
Квадратним строєм ідемо,
цвинтарне сяйво нас вінчає.
Як вигорбатів суходіл,
довкола – скрем'янілі зойки,
постигли обрії безоки,
ми в падолі живих могил (т. 3, кн. 1, с. 150).

На сторінках роману Багрянний описує тайгу Уссурійського краю: "Височенна, чотирирярусна тайга, буйна й непролазна, як африканський праліс, стояла навколо зачарована. Не шелесне лист, не ворухнеться гілка. Сорокаметрові кедрі, випередивши всіх у змаганні до сонця, вигнались рудими, голими стовбурами з долішнього хаосу геть, десь під небо і заступили його коронами. Там по них ходило сонце і пливли над ними білі хмари. Слідком за кедрями пнулися велетенські осики та інші листаті гіганти, що, будучи нижчі за кедрі, і творили другий ярус. Потім височенна ліщина колючого горіха, ялини, де-не-де берізки, берестина, черемха, перевиті ліанами дикого винограду та в'юнків, ішли вгору третім ярусом. А внизу – в четвертому ярусі – суцільний хаос. Місцями густа, мов щітка, звичайна ліщина, височенні трави і бур'яни. Повалені вздовж і впоперек дерева, мов велетні на полі бою, потрухлі і ще непотрухлі, одні з скрізними дірами-дупами, як жерла небувалих гармат, другі вивернуті з усією системою коріння, що тримали його руба, як стіни або як велетенські пригорщі зі стиснутими межі пальцями камінням і землею. Внизу, по землі, слався мох, пообростав усе, що тільки можна. Внизу було півтемно і вогко. Лише де-не-де проривались яскраві сонячні пасма і стояли, як мечі, уткнуті лезами в землю. Нетрі. Несходимі, незміряні (с. 40–41). Саме у змалюванні пейзажів Далекого Сходу, на думку М. Сподарця, виявився хист Багряного-живописця [9].

Світ тайги незвичний для читача: солонці (низові узбіччя голої сопки), гарі (вигорілі нетрі), марі (гірські багна). Тваринний світ (горали, козулі (сарни), паути, ізюбри (олені), вивірки, гнус (мошकारа), харна, таймень, харюзь, горностаї, сарни, клокуші (качки), колонок (звір з родини тхорів), солонгой, харза (куниця), щитомордник (гадюка), тетеруки, фазани, нерпи, росомахи, летяги), як і рослинний (дикий часник, женьшень, саранки, кипрей (квіти), чорна береза), вражають своїм різноманіттям.

Понурий, холодний Сибір гармоніює з сильними, витривалими, мужніми характерами героїв твору "Тигролови". В основі сюжету – доля засудженого українця Григорія Многогрішного, який, утікши з етапного ешелону, потрапляє до родини тигроловів Сірків. Григорій підмічає всі тонкощі життя цієї української сім'ї: "Роздивився по хаті. У кутку рясніли образи, королівськими рушниками прибрані, кропило з васильків за Миколою Чудотворцем. Чорні страстяні хрести напалені на стелі... Пахне васильками... Мати в очіпку і в рясній стародавній спідниці, посміхаючись, несе тарілки в двері... За

нею бистроока дівчина виступа, мов горлиця... Біля вікна, тримаючи козацьке сідло й ушивальник, звівся і стоїть густобровий, кремезний парубок <...>

- Де це я? – прошепотів Григорій розгублено, злякався за свій розум.

- Та в нас же, в нас дома, сину... На стіні рясно карток – дівчата у вишиваних сорочках, у намисті, парубки в шапках і киреях.

- Який... Який це район?

- Та Київський же..." (с. 55–56).

Григорій розумів, що він не вдома, але все здавалося йому надто близьким і знайомим. Згодом він дізнається, що потрапив у містечко, котре "Києвом зветься..", що в "селах тутешніх хати білені зокола, як на Україні", що цей "край працю любить та й винагороджує її щедро... . І ліс, і золото, і риба, і земля хліб родить, і ягода всяка, і все – бери тільки..." (с. 73). Дізнався Григорій і про те, що ця земля стала для Сірків їх "другою Україною, новою Україною... але щасливішою": "І назви наші люди подавали тут свої, сумуючи іноді за рідним краєм: Київ, Чернігівка, Полтавка, Україна, Катеринославка, Переяславка тощо. Тут, де не поїдеш, – то з Києва виїдеш, а в Чернігівку приїдеш, з Чернігівки виїдеш – в Полтавку приїдеш, в Катерино-Славку, в Переяславку... По всім Уссурі і по всьому Амуру, як дома... Але це там, де все люди наші осіли понад річками, де можна сіяти хліб. Жили! Жили ми, синку!.. Ну, а потім пішло все шкереберть... Десь прогнівили Бога. Нові часи, нові порядки. І напало таке, що люди за голови хапаються. Прийшла советська власть і все перевернула. Перевелись люди, і звелось життя нінащо... Вже немає Сіркової держави, гай-гай..." (с. 74).

Г. Ключек відзначає: "Тигролови" – один з тих нечисленних творів, який дарує нам образне бачення "трудів і днів" українських переселенців, що утворили на Далекому Сході величезний за розмірами край під назвою Зелений Клин" [10]. Родина Сірків не лише освоїла чужі землі, а й навчилася полювати на тигрів, лучити рибу, будувати житло. Окреме місце в романі займає детальний опис пантування – полювання на ізюбрів (оленів) заради їхніх пантів (рогів), які використовують для виготовлення спеціальних ліків. Гриць Сірко знається також на фольклорі цього краю, про що свідчить його розповідь про дівчину-удегейку, яка через нерозділене кохання стала водоспадом.

Звичаї "Сіркової держави" ґрунтуються на українських: *сім'я Сірків гостинна, їх закон – "Моя хата – твоя хата"* (с. 59): "Е, синку, тут такий закон, закон неписаний. Тут раніше було хоч рушницю залиши у шатрі, хоч хутрину, хоч що хоч, – лежатиме місяць – ніхто не візьме. Бувало, й заїде хто, – переспить чи дощ перебуде та й піде. Було... Та й тепер ще, слава Богу, поки без великих змін. Так же колись і на Україні було... Чи, мо', й тепер?..." (с. 120); *багата обідня трапеза, страви та подяка Богові за хліб-сіль*: "Стіл був застелений скатертиною і заставлений, як на Великдень... Пили наливку і їли оселедці з оцтом. Потім гарячий борщ, локшину з білими пирогами, сите м'ясо з картоплею. Далі: пироги з рижем, з м'ясом, з квасолею. А на закуску солодке – мед і солодку брусничну... Потім повставали, перехрестились до ікон і стали збиратись" (с. 88); *різдвяні віршівки Сірка* [Багрянний І., с. 168]. Господа Сірків ("Стара, але дебела ще хата, рублена з доброго дерева, з різьбленим ґанком і такими ж наличниками коло вікон, крита ґонтом... Праворуч – дебела комора з омшаником, повітка для коней, корівник, стіжок сіна, обгороджений латами, ще якісь будівлі. Ліворуч – город, теж обгороджений в одну лату. Ще й глечик стирчить на ближнім стовпці. В городі картопля і соняшники, а просто над самою річечкою – якась комірчина: то лазня "по-чорному" (с. 69) нагадує українські дворища. Навіть загін чоловіків у папах та з рушницями видається Григорію за уссурійських козаків (с. 64), а в жилах сміливої Наталки, на думку героя, тече "козака кров" (с. 67).

Діалог Григорія та Сірчихи: "– Я от скільки днів дивлюсь на оцю хату вашу – і мені якось дивно. Всередині вона вибілена, ще й розмальована по-нашому, а зокола – вигляд сибірський або поліщуцький. – Я сама, синку, довго не могла звикнути, не по-нашому це. Але ж це ми тільки тут так. А як жили в селі... Тепер це містечко Києвом зветься... Так там, та й у всіх наших селах тутешніх, хати білені зокола, як на Україні. З нас за це всі тут сміялись, що от, мовляв, скільки лісу, а "хохли" хати з глини ліплять та білять. Ні, тут хати зовсім такі, як на Україні. А не раз і кращі, бо на дощаним помості і криті здебільша цинковою бляхою" (с. 73), – є виявом дихотомії "своє – чуже" на побутовому рівні. Ще одним прикладом, що являє собою взаємопроникнення елементів культур і в той же час може трактуватись як опозиція "своє – чуже", можна вважати звичку тубільця Кім-Гу-Суна "співати своїм диким фальцетом "Розпрягайте, хлопці, коні..." – єдиної "рюської" пісні, яку він умів добре співати, навчившись її від червоноармійців на маньчжурському кордоні, і найпоширенішої в цілім цім Далекосхіднім краї. Григорій слухав той спів з неабияким зачудуванням. Кім-Гі-Сун навіть не запідозрював, яке надзвичайне, яке колосальне вражіння той його п'яний ще й фальцетовий спів справляє, яку силу думок він родить... Тільки в устах чужинця, та ще такого далекого, дикого азіата, рідна пісня набуває враз якогось виїмкового значіння і змислу" (с. 171–172).

Урбаністичний аспект означеної опозиції оприявнюється також в іншому епізоді. Наприклад, Хабаровськ Григорію сподобавсь, бо він "дуже нагадував Київ", а його головна вулиця скидалася на Хрещатик (с. 181). Саме у японській ресторації цього міста, що йменувалась "Українська Слободка", Григорій зустрічає молодих українських дівчат: "Дівчата говорили українською мовою! І так, ніби хто врізав батоном по серці, ніби обухом по карку: "Та це ж вони!!! – дочки розкуркулених батьків, розкиданих по Сибірах! Це ж вони, втікаючи, рятуються! Рятуються від голоду й холоду, від безправ'я і смерті, – рятують життя ціною краси і молодості, ціною честі і материнського щастя..." (с. 198).

Неодноразово у "Палімпсестах" звучить мотив туги за рідною землею:

Коли б, коли б ви мали, голуби,
хоч трохи серця – ви б його на крила
взяли до себе і перенесли
на Україну, геть за ним стужілу (т. 3, кн. 2, с 77).

Рідна Україна, Київ є невід'ємною частиною спогадів Василя Стуса:

За мною Київ тягнеться у снах:
зелена глиця і темнава червінь
достиглих черешень. Не зрадьте, нерви:
попереду – твій крах, твій крах, твій крах.
Лежить дорога – в вікових снігах,
і простори – горбаті і безкраї
подвигнуть розпач. О, мій рідний краю,
ти наче смертний посаг – в головах.
І сива мати мій куйовдить страх.
Рука її, кістлява, наче гілка
у намерзі. Лунає десь гагілка
і в сонці стежка. Й тупіт у степах (т. 3, кн. 1, с 101).

Нерідко у творчості Багряного та Стуса очевидне також протиставлення пейзажу свого, рідного, українського – чужому, далекому.

На колимським морозі калина
зацвітає рудими слізьми.
Неосяжна осонцена днина,
і собором дзвінким Україна
написалась на мурах тюрми.
Безгоміння, безлюддя довкола,
тільки сонце і простір, і сніг.
І котилося куль-покотьюлом
моє серце в ведмежий барліг.
І зголілі модрини кричали,
тонко олень писався в імлі,
і зійшлися кінці і начала
на оцій чужинецькій землі (т. 3, кн. 2, с 77).

Пейзажі при світлих споминах автора про Батьківщину сповнюються українською флорою:

На Колимі запахло чебрецем
і руто-м'ятою, і кропивою.
Кохана сестро, дякую! З любов'ю
паду в про тебе спогади лицем (т. 3, кн. 2, с. 80).

Або:

Перепочиньте, харони мої.
Станьте під небом урочим, харони,
тулиться лоно до білого лона
в сотні грімів гримотять солов'ї.
Перелетіть мене, перелетіть
через дроти, паркани і горожі,
о, Україно, до смертного джожу
чую тополя твоя шелестить (т. 3, кн. 1, с 138).

У "Тигроловах" також наявний діалог про українську землю:

– А за Україною ви й не скупаєте? Та ви її й не пам'ятаєте, мабуть?

– Чому ж? Пам'ятаю, але... Ти колись розкажеш, синку, як матимеш охоту, про ту Україну, як там живуть тепер. Дуже цікаво мені послухати. Я часто згадую своє дитинство і рідну землю. А надто, було, мати моя. Дуже вона тужила за рідною стороною та з того, мабуть, і померла. Все мріяла і просила, щоб її відвезли вмирати додому, на рідну землю, на кладовище до батьків. Іноді й на мене находить туга, особливо, як згадаю матір. Але я й цю землю люблю. Тут-то зросла, тут віддалась, тут діток породила, та в цій землі чотирьох і поховала. І матір, і батька поховала тут. Ні, від цієї землі вже несила відірватись. Але й туди тягне. Як згадаю материні розмови, тії сади вишневі, тії степи широкі, ріки тихі, ночі ясні, зоряні і все, про що мати розповідала, та й сама бачила, хоч малою була... От я тут живу вік, а волошок тут не бачила. А там я з них, та барвінку, та з чорнобривців вінки на Купала плела. Нема їх тут. І васильків нема тут... Зберігся пучечок, з України завезений – якось нові переселенці подарували, – і пахнуть вони рідним краєм, тією Україною... Як напосядуть згадки про край той рідний, сонячний і тихий, – далекі, журба бере, так би й полетіла туди..." (с. 75).

Саме такою запам'яталася Україна переселенцям. Лише Григорію відоме її теперішнє: "Хотілось йому сказати цій матері, що немає вже того тихого краю, України тієї, ясної, сонячної. Що садки вишневі повирубубані, ріки збаламучені, степи сльозами обпоєні, і небо ясне людям потемніло... Але він мовчав. Нехай. Нехай любить її такою, якою пам'ятає" (с. 75).

Образ тогочасної України Іван Багряний розкриває за допомогою пасажирів ешелону, які діляться своєю безвихіддю, часом, змарнованим у пошуках роботи, кращої долі, у втечах від розкуркулювання: "Вагон говорив всіма діалектами його – Григорієвої – мови: полтавським, херсонським, чернігівським, одеським, кубанським, харківським... І ще й хтось кричав – "Най би тя шляк трафив", – нагадуючи про далеке Поділля... Ба, – тими діалектами говорив весь цей "експрес", і то не тільки тепер, а, либонь, протягом цілої своєї історії. Основний контингент його пасажирів – Україна, ота зірвана з місця і кидана по всіх світах – поза гетто <...> Григорій слухав весь той гамір, зціпивши зуби, і йому паморочилась голова. Те, що він почав був забувати – ціла ота трагедія його народу навалилась на нього всім тягарем, кидаючи серце, мов м'яч, у всі боки. Уся! Уся його Вітчизна ось так – на колесах позагетто, розліплена, розшматована, знеосіблена, в корості, в бруді... розпачі!.. Голодна!.. Безвихідна!.. Безперспективна!.." (с. 174–177).

Образ далекої стражденної України відчутний і в "Палімпсестах" Стуса:

Ми робим смерть. Лякливі тіні,
ми робим смерть, ми робим смерть.
І те даруєм Україні,
де все існує шкереберть (т. 3, кн. 1, с. 154).

Або:

І даленіє дальня Україна –
ошукана, оспала, навісна.
Дивлюсь – і мало очі не пірву:
невже тобі – ні племені, ні роду,
за сині за моря лети по воду
однаково – чи мертво чи живу (т. 3, кн. 1, с. 44).

Вчинок Григорія Многогрішного символізує нескореність, патріотизм. Це шлях до самоідентифікації, а також спасіння для наступних поколінь, взірцем для яких має бути "відтворений образ того, хто не здався, хто лишився таки там. Образ, як символ непокірної і гордої молодості, символ тієї волелюбної і сплюндрованої за те Вітчизни..." (с. 16).

Як зазначає М. Жулинський: "Григорій Многогрішний не скорився, не змирився зі своїм, насильницьки нав'язаним йому статусом в'язня жакливого системи і залишився людиною. Для Івана Багряного – людини і художника – це головне: переконати читача, упевнити його в тому, що за будь-яких обставин людина може (і повинна!) бути людиною"¹⁰.

Жіночі образи у творі також вирізняються своєю відважністю, свободолюбством. Сірчиха у широкому сенсі символізує природу української державності: "Розборкана – он яка. Скільки тієї мужності простої, скільки тієї певності, може, не усвідомленої, а звичайної, стихійної. І скільки тієї гордості волелюбної, природної, як оті могутні кряжі гір!" (с. 75).

Багряний, описуючи звичаї українців, розповідаючи про їхні умови життя, побут, особливості полювання у приамурській тайзі, акцентує і на відмінностях, спровокованих обставинами, долями: "Ні, це не в Слобожанському лузі! Це зовсім на другім кінці землі... А люди – ті самі. І не ті самі. Такі й не

такі. Всім такі, лише одним не такі, – поглядом, життєвим тембром, іншою якістю. Ці – суворі і загартовані. Безжалісні стрільці, веселі і безпощадні звіролови, мускулясті диктатори в цій зеленій, первісній державі, хижі і горді завойовники цієї, ще не загнужданої стихії. Життя геть випекло з них сентиментальні риси і вайлувату ліниву млявість, насталивши їх, вигартувавши в безперервним змаганні за своє існування..." (с. 111). Та все ж герої не нарікають на життя в чужині, вони впевнені, що цей "край працю любить та й винагороджує її щедро" (с. 73).

Ось чому В. Черногай, інтерпретуючи поему "Тигролови", йменує її "Поемою всепереможного оптимізму" [12]. Слова ж Сірчихи "У сміливих щастя завжди є" стають своєрідним девізом героїв роману Івана Багряного, а час і життя цього суворого сибірського краю залишаються вірними самі собі, набуваючи ознак універсальності: "Час собі йшов замріяною ходою по безбережному зеленому океану, осяяний сонячним блиском, сповнений буйної, веселкової молодості, озвучений гомоном птахів і звірят, і шумом кедрів вгорі, і таємничим шепотом листу, завітчаний-закосичений цвітом. Час ішов по нетрях, час ішов по жилах – рухав у них кров, змушував серце тремтіти так, як тремтить лист під промінням сонця в діамантових росинках... То йшла молодість, і ні до кого їй нема ніякого діла. То йшло життя, тріумфуючи. Життя – як мерехтливий сонячний простір, як безмежна, завітчана падь Голуба" (с. 139).

Оптимізм, наполегливість, нескореність – риси як самого Стуса¹, так і квінтесенція його "Палімпсестів":

... Ми ще повернемось,
обов'язково повернемось,
бодай –
ногами вперед,
але: не мертві,
але – не переможені,
але – безсмертні (т. 3, кн. 2, с. 16–17).

Отже, у творах Івана Багряного та Василя Стуса образ сибірсько-далекосхідного краю трактується як місце заслання, переселення, а також пов'язується з "духовним освоєнням" (своєрідним "воскресінням" (за Лотманом)), що є реалізацією дихотомії "своє – чуже": *віднайдення нового місця* ("Тигролови") чи *повернення до рідного* ("Палімпсести"); його природа оприявнюється у творчості обох майстрів слова за допомогою констант відмінності від свого, українського, незвичності, екзотизму.

Література

* Стаття підготовлена при фінансовій підтримці гранта РГНФ і НАН України № 09-01-00353 а/У "Україна і Сибір в історико-художественному дискурсі".

1. Лотман Ю. В школі поетического слова. Пушкин. Лермонтов. Гоголь / Ю. Лотман. – М. : Просвещение, 1988. – С. 338.
2. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко. – К. : Наук. думка, 2001. Т. 1. – 2001. – С. 345.
3. Горова Ю. Топос Сибіру у творчості Тараса Шевченка та польських романтиків / Ю. Горова // Слово і час. – 2003. – № 3. – С. 56.
4. Багряний І. Тигролови. Морітурі / І. Багряний. – К. : Наук. думка, 2000. – С. 141 (далі, посилаючись на це вид., вказуємо стор. в тексті).
5. Багряний згадував: "У 1932 році був заарештований за політичний (самостійницький український) ухил в літературі й політиці й ув'язнений в Харківській т. зв. внутрішній тюрмі ГПУ, де пробув 11 місяців в камері самотнього ув'язнення, а потім був засуджений на 5 років концтаборів. Присуд відбував в таборах т. зв. БАМЛАГУ. Терміну не добув, бо в 1937 році втік". (Див. : Іван Багряний (1906–1963) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrlit.ua/info/xx/mm9ij.html>. – Заголовок з екрана.
6. Эртнер Е. Н. Образ Сибири в русской литературе XIX века [Електронний ресурс] / Е. Н. Эртнер. – Режим доступу: <http://www.utmn.ru/frgf/No6/text16.htm>. – Заголовок з екрана.

¹ Згадаймо слова поета у листі до сина від 25.04.1979 року: "... Або світ прийме мене таким, яким я є, як мене народила мати, – або вб'є, знищить мене. Але я – не поступлюся! І з кожної миті своєї, з кожного почуття й думки своєї зроблю свій портрет, тобто портрет цілого світу: хай знає цей світ, що душив, гнув мене, що я вижив, зберігся, доніс до людей усе, що хотів"

-
7. Стус В. Твори: у 4 т., 6 кн. / В. Стус. – Львів : Видавнича спілка "Просвіта". 1994–1999.
Т. 3, кн. 1. – С. 147 (далі, посилаючись на це вид., вказуємо том, книгу і стор. в тексті).
 8. Азадовский М. К. Очерки литературы и культуры Сибири / М. К. Азадовский. – Иркутск : Иркутское областное издательство, 1947. – Вып. I. – С. 166.
 9. Сподарець М. П. Іван Багряний – письменник і громадянин / М. П. Сподарець. – Х. : ХДУ, 1996. – С. 48.
 10. Клочек Г. Романи Івана Багряного "Тигролови" і "Сад Гетсиманський" / Г. Клочек. – Кіровоград : Степова Еллада, 1998. – С. 4.
 11. Жулинський М. Іван Багряний / М. Жулинський // Слово і час. – 1991. – № 10. – С. 11.
 12. Черногай В. Поема всепереможного оптимізму (про роман "Тигролови") / В. Черногай // Нові дні. – 1953. – Ч. 41–42, черв.-лип.

НАУКОВІ РОЗВІДКИ

Наталія Дмитренко

ПРОБЛЕМИ ТА ОСОБЛИВОСТІ СТВОРЕННЯ МЕРЕЖИ МІСЦЕВИХ МУЗЕЇВ НА ПІВНІЧНОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ (1917–1937 РОКИ)

На сучасному етапі розвитку українського суспільства помітно зростає інтерес до національної історико-культурної спадщини, яка значною мірою зосереджена в музейних закладах. Винятково важливу роль вони відігравали під час революційної перебудови суспільства на початку ХХ століття. Революційні події 1917 року вивільнили творчі сили українського народу, відродили ідею національно-культурного відродження. В таких історичних умовах музеї стали чи не єдиними збирачами та охоронцями культурного надбання українського народу. Відтак дослідження питання створення мережі місцевих музеїв набуває особливого значення.

Новий етап в історії розвитку музейної справи почався одразу ж після Лютневої революції 1917 року. Він характеризувався створенням цілої мережі музеїв, широкою підтримкою цієї справи науковою та культурною громадськістю. Відсутність державного керівництва, адміністративної та фінансової підтримки не довго стояли на заваді розвитку музейного будівництва. Незвичайність історичного моменту полягала в тому, що протягом короткого терміну (березень 1917 – червень 1920 років) на території України діяли чотири політичні сили, кожна з яких розробляла свою стратегію музейного будівництва. Об'єднувало їх розуміння значної ролі музеїв не тільки як охоронців культурного надбання, але й як одного з видів ідеологічної зброї.

Вже в липні 1917 року при Генеральному секретаріаті народної освіти був створений відділ охорони пам'яток та музейної справи, на який і покладалось керівництво справами існуючих музеїв, заснування нових музеїв на периферії та розробка теорії їх побудови. Головою Координаційної ради з представників Центрального комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва (створений навесні 1917 року) і відділу охорони пам'яток та музейної справи було призначено М. Ф. Біляшівського, який склав програму музейного будівництва. Особлива увага в ній приділялась створенню обласних та місцевих музеїв, перспективою розвитку музейного будівництва, передбачалось заснування повітових музеїв [1].

Наприкінці 1917 року зросла чисельність музейних закладів і колекцій існуючих. 1914 року в Україні діяло 18 музеїв [2], у 1917–1920 роках виникло близько 50 музеїв [3], сучасні дослідники називають зовсім іншу цифру – близько 100 музеїв [4]. Обумовлено це було, головним чином, прагненням наукової та культурної інтелігенції зберегти від розпорошення та пограбування здобутки матеріальної культури під час збройної боротьби за владу. Влада в повітах намагалась стати на перешкоді втілення в життя лозунгу "Грабуй нагробане!". У травні 1918 року ніжинський повітовий староста Висоцький звернувся до населення повіту з наказом про негайне повернення поміщицького та куркульського майна, яке було конфісковане органами радянської влади і роздане населенню. В разі невиконання розпорядження порушникам загрожувало притягнення до кримінальної відповідальності [5].

Створенню головних засад музейного будівництва сприяла розробка у вересні 1917 року схеми побудови місцевого музею, яка увібрала в себе ключові положення програми музейного будівництва. Схема передбачала наявність у музеях природничо-сільськогосподарського та культурно-історичного відділів, які б повною мірою висвітлювали господарську та культурну історію регіону. 21 квітня 1918 року губернська рада м. Чернівців затвердила пропозиції відділу музейної справи при Генеральному секретарстві освіти з розвитку музейного будівництва в губернії та закликала повітові земства створювати повітові музеї на місцях. [6]

Кінець 1917 – початок 1918 років відзначився певним рухом у напрямку збереження національної культурної спадщини. Вперше була створена програма розвитку музейного будівництва, яка містила в собі теоретичні та наукові рекомендації зі створення музеїв, визначала структуру їх побудови та головні напрямки діяльності. Поступово налагоджувався зворотній зв'язок місцевих музеїв із музейним відділом при Генеральному секретарстві народної освіти. Музейне будівництво стає державною справою: утворюються нові місцеві музеї, поступово вирішується питання їх фінансування з державного бюджету.

За часів Гетьманщини (квітень-грудень 1918 року) державним органом у справі культурного будівництва стає Управління мистецтва та національної культури, яке створили в червні 1918 року на чолі з П. Я. Дорошенком, відомим українським культурним діячем. Музейним будівництвом опікувала-ся секція музеїв відділу охорони пам'яток, який увійшов до складу Управління. Як і за доби Центральної Ради, очолив відділ М. Ф. Біляшівський [7]. І хоча управління отримувало державну фінансову підтримку, можливості бюджету були значно обмежені, що ускладнювало роботу зі збільшення музейних збірок, але й це не могло загальмувати процес створення нових музеїв на місцях.

У грудні 1918 року владу гетьмана П. Скоропадського змінила Директорія. Історія надала мало часу для уряду УНР. І весь він був відмічений відсутністю політичної стабільності, громадянською війною та економічною руїною. Вирішення питань культурного будівництва було покладено на Міністерство народної освіти УНР, яке очолив І. І. Огієнко, громадський та культурний діяч. Головним документом уряду УНР в галузі музейного будівництва можна вважати проект статуту Українського національного музею, розглянутий у січні 1919 року [8]. Зміст його досить детально визначив головні завдання, шляхи й методи їх реалізації, принципи управління та джерела фінансування. Проект носив глобальний характер, якою на той час була й перебудова всього суспільства. Мова про місцеві музеї в ньому не йшла. В пояснювальній записці Міністерства освіти І. І. Огієнко, голова Управління справами мистецтва та національної культури Д. Антонович та завідувач відділом охорони пам'яток М. Ф. Біляшівський дають відповідь на питання про долю місцевих музеїв: "... Заснування зазначених музеїв, як окремих установ, вимагало б витрат значних коштів, поки що закладається один музей, де б усі галузі культури й мистецтва були, за можливістю, широко і повно представлені" [9]. Таким чином, враховуючи нестабільну політичну ситуацію в УНР, головною справою музеїв було збереження колекцій, тобто елементарне виживання.

У грудні 1917 року 1-й Всеукраїнський з'їзд Рад у м. Харків проголосив Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів [10]. Своє бачення культурного будівництва на Україні російські більшовики висловили в резолюції 8-ї Всеросійської конференції РКП(б) "Про Радянську владу на Україні": "... Всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови та культури" [11]. Вирішення питань музейного будівництва було покладено на Секретаріат народної освіти як складову частину Народного секретаріату – першого радянського уряду України.

Перша програма розвитку музеїв у радянській Україні була запропонована 1-ю Всеросійською музейною конференцією, що відбувалася в лютому 1919 року в Петрограді. Головним своїм завданням її організатори вважали викладення напрямків музейного будівництва, враховуючи дореволюційний досвід роботи багатьох музейних діячів. У підсумковому документі конференції були чітко сформульовані базисні завдання, що стояли на той час перед музеями:

1. Країна мало відома її справжньому хазяїну – трудовому народу. Тому музеї створюються для народу й повинні бути йому доступними.
2. Музеї – заклади народної освіти та самоосвіти.
3. Музей повинен прищеплювати естетичний смак та бути джерелом естетичної насолоди.
4. Налагодити тісний зв'язок музеїв із наукою, де музею надавалась роль науково-дослідної бази, своєрідної лабораторії історико-краєзнавчих досліджень [12].

1 квітня 1919 року РНК УСРР прийняла декрет "Про передачу історичних та мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти" [13]. Декрет підготував умови для збільшення кількості музеїв. Згідно з ним по всій державі проводилась націоналізація дореволюційних музеїв, переважна більшість яких мала приватний характер, вилучались історико-художні цінності з покинутих власниками маєтків та садиб. Накопичення культурних цінностей сприяло відродженню музеїв із дореволюційним минулим в Острі, Глухові, Лохвиці, Ніжині, Конотопі та відкриття у 1917–1923 роках нових музеїв у Путивлі, Прилуках, Лебедені, Седневі, Сосниці, Новгороді-Сіверському, Ромнах, Борзні, Воронежі, Гадячі, Сумах, Шостці, Охтирці; створенню збірок речей музейного характеру, що стали публічними, в селах Сокиринці, Вороньки, Рубанка, Гужовка (зібрання старожитностей К. І. Самбурського, започатковане у 1900-х роках ХХ століття), шкільного музею в с. Монастирище.

Газета "Вісті Остерщини" у травні 1919 року розмістила на своїх сторінках оголошення про відкриття відділом народної освіти в колишньому будинку генерал-лейтенанта В. К. Солонини (1854–1914), який він подарував м. Остер у довічне володіння, педагогічного музею, який продовжив традиції шкільного музею наочних посібників, відкритого ще 1910 року. Першим завідувачем музею став А. Г. Розанов (1883–1950), залишаючись на посаді директора Остерських педкурсів, згодом перетворених на педтехнікум ім. Глібова. Анатолій Григорович отримав вищу освіту в Київському університеті Святого Володимира (1908)

на фізико-математичному факультеті на природничому відділі за фахом біологія, ентомологія. Володів українською, російською, латинською та німецькою мовами. З 1921 року – співробітник ВУАН, член-кореспондент Київського археологічного інституту [14]. 1920 року в музеї працює 3 відділи: історико-археологічний, педагогічний та місцевої природи. Загальна кількість експонатів – 1016 одиниць зберігання [15]. До того ж у музеї зібрані книги з бібліотек поміщиків Константиновича, Шмулевича, Олександрова та шкільних бібліотек повіту – близько 4000 примірників [16].

1919 року відновив роботу Глухівський музей старовини та мистецтва, який був заснований 1903 року, як "Собрание предметов местной старины". Основу колекції склали бібліотека, зібрання гравюр та стародавніх документів М. Шугурова, уродженця м. Глухів, талановитого юриста та українознавця, що були передані його вдовою в дарунок музею згідно з заповітом [17]. При наступі денікінців експонати частково були пограбовані: зникла нумізматична колекція та найкоштовніші портрети. Фондова колекція музею в перші пореволюційні роки поповнювалась речами, вилученими із дворянських садиб. Значна заслуга в цьому належить одному з найкращих педагогів Глухівського ІНО Ягодовському, який прибув до Глухова з голодного Петрограду [18]. Музей не мав свого приміщення, тому експонати знаходилися спочатку в будинку земської бібліотеки, а потім у Вчительському інституті. На початку 1920 року музейна колекція значно збільшилась за рахунок предметів старовини, які належали поміщику села Ярославець Кочубею. Завдяки шкільному працівнику О. М. Коноплі, який 1919 року вжив заходів для збереження майна будинку Кочубея, до музею надійшли меблі, мистецькі твори, бронза, порцеляна. Каталог колекції с. Ярославець, що склав О. М. Конопля, налічував 200 експонатів та більше ніж 100 книг та рукописів. На початку 1920 року саме він очолив Глухівський музей [19]. З червня 1923 року цю посаду обіймав О. В. Маліношевський (народився 1892 року у Глухові, 1916 року закінчив навчання в Київському університеті Св. Володимира). У квітні 1925 року переведений у Луганськ на посаду директора соціального музею. Найплідніший етап в історії музею пов'язують з ім'ям Я. М. Морачевського (народився 1874 року в с. Щаснівка Ніжинського повіту в родині сільського священика, вищу освіту отримав на природничому факультеті Московського університету). Він очолював музей з жовтня 1926 до травня 1933 року [20]. Саме при ньому була значно збільшена музейна збірка завдяки тісним зв'язкам із периферією. Експонати були систематизовані, описані та розподілені по колекціях. Добірна характеристика збірки подається в нарисі Д. Кравцова "Глухівський округовий музей", написаному в липні 1927 року [21].

Дореволюційне коріння має і Лохвицький музей ім. Г. Сковороди. Основу музейної збірки склали колекція старожитностей, яка була зібрана директором Лохвицької гімназії та її учнями (започаткована 1914 року). 1919 року збірка була передана до відділу народної освіти. Співробітником відділу Г. Д. Салівомом був складений проект музею. Документ зазначав: "... музей – не зібрання диковин-раритетів, а культурно-просвітня інституція, яка б допомагала науковому студіюванню, широким масам населення давала повну картину культури та природи повіту, а для учнів – ілюстрацію до різних наук. Через знання місцевого населення зможе піднестись до знання та розуміння вселюдського" [22]. Згідно з проектом передбачалось створити відділи природи, праці, історико-археологічний, відділ побуту та художньої творчості. Під час революційних змагань частина експонатів зникла, дещо було зіпсовано. 1 вересня 1920 року завідувачем музею призначили Т. Я. Крестовського, що можна вважати днем відкриття музею. 1922 року на честь 200-річчя з дня народження Г. Сковороди музею присвоїли його ім'я [23]. На кінець 1925 року музей складався із п'яти відділів (історико-археологічного, природничого, відділу мистецтва, відділу українського мистецтва та кустарно-промислового), в яких налічувалось 1385 експонатів. Музей мав бібліотеку (845 книжок) та архів старих видань [24].

У березні 1919 року підвідділ позашкільної освіти Ніжинського відділу народної освіти на чолі з Ю. Зебницьким сповіщав Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини, що проводить певну роботу із влаштування історико-етнографічного музею на базі колекції музею НІФІ, так званої Гоголівської кімнати [25]. Основу колекції складали автографи та рукописи знаного вихованця Гімназії вищих наук кн. Безбородька, його листи різних періодів, а також архівні справи Гімназії (17 справ) часів навчання в ній М. Гоголя [26]. Значну частину колекції склали дарунки двох кураторів навчального закладу – графа О. Г. Кушелева-Безбородька та його сина Григорія Олександровича: картинна галерея та нумізматична колекція [27]. Поки впорядковували інститутську колекцію, 7 листопада 1920 року в маленькому будинку на вулиці Київській м. Ніжин відкрився ще один музей – історії мистецтва та етнографії стараннями відомого мистецтвознавця та етнографа В. І. Лесючевського, який до того ж обіймав посаду завідувача відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва та відділу образотворчого мистецтва [28]. Подорожуючи Ніжинським повітом, Володимир Іванович зібрав значну кількість речей, що склали відділ "Старого Ніжина", придбав колекцію портретів та

малюнків, пов'язаних із перебуванням родини де ля Флізів у Ніжині. Експонатами музею стала колекція порцеляни з музейного фонду Києва та речі, що належали ніжинський купецькій родині Чернових (книги, посуд, ікони). У листопаді 1921 року В. І. Лесючевський від'їжджає в Петроград, де стає науковим співробітником художнього відділу Російського музею. Музей історії мистецтва та етнографії 1922 року закрили [29]. Працював він менше двох років, але за цей час було зібрано значну кількість цінних творів народного мистецтва, розпочався збір історико-революційних матеріалів. Це був перший досвід створення міського публічного музею в Ніжині.

Експонати міського музею передали в музей Ніжинського інституту народної освіти і розмістили у двох кімнатах колишньої гімназичної роздягальні. Музей НІНО, очолюваний професором О.С.Грузинським, відкрив для відвідувачів двері восени 1922 року під час святкування п'ятої річниці Жовтневої революції [30]. 1923 року музей очолив професор І. І. Семенов, а після його смерті 1925 року справи приймає професор історії та мови К. Ф. Штепа [31]. 1924 року музей отримав нове приміщення – інститутську Свято-Олександрівську церкву, прилегли чотири кімнати та приміщення інститутської бібліотеки. І хоча нове помешкання було вдвічі більше від старого (загальна експозиційна площа становила 512 кв. м), за спогадами І. Г. Спаського, музей мав надзвичайно поганий вигляд: "... бруд, вітрини без скла, убогі меблі, відсутність системи в експозиції. Все ж таки, як не погано було поставлено організацію музею, треба бути вдячним робітникам його за те, що в умовах загальної байдужості до їх роботи, вони не дали музею загложнути, музей існував" [32]. Стан справ поліпшився з відкриттям у травні 1927 року окружного музею, який очолив мистецтвознавець за фахом І. Г. Спаський. Музей взяли на окружний бюджет (на 1927–28 роки видали 1738 крб). На ці гроші утримувався штат із двох працівників, опалювалось приміщення та частково було замінено музейне обладнання. І. Г. Спаський так характеризує музейну збірку того часу: "Музей не має в цьому році коштів на придбання речей, проте весь час поповнюється: з 1 травня 1927 року по 1 січня 1928 року надійшло за книгою вступу всього 1332 предмети, і не тільки окремими речами, а й цілими колекціями. Так, у першій половині 1927 року утворився коштовний новий і дуже повний відділ народної артистки України М. К. Заньковецької, дякуючи ініціативі старого товариша Марії Костянтинівни по сцені Ф. Д. Проценка. Ніжинська спілка мисливців восени 1927 року передала музею дві коштовні колекції фауни Ніжинщини (зібрано за останні 2 роки) й невеличку колекцію старовинної зброї. З ліквідацією жіночого монастиря в Ніжині від адмінвідділу надійшла цікава колекція церковних речей" [33].

Року 1920 з ініціативи окрвідділу народної освіти відновив роботу Конотопський музей, який був заснований ще у вересні 1900 року як повітовий земський історичний музей. Його завідувачем стає молодий художник та педагог М. Г. Вайнштейн. У віці 12 років (1906 р.) вступає до Конотопської комерційної школи, по закінченні якої поїхав до Києва, щоб скласти іспити до художньої школи. Під час навчання в ній бере уроки малювання у приватній академії О. О. Мурашка. 1918 року після навчання отримав звання "вчитель малювання та креслення" [34]. В одній із кімнат будинку Спілки робітників освіти були зібрані: колекція російських монет XVIII–XIX ст., залишки бібліотеки відомого бібліографа С. І. Пономарьова, кілька кісток мамонта, первісні кам'яні знаряддя праці та кілька картин [35]. У звіті про роботу музею на кінець 1923 року зазначалось, що увазі відвідувачів пропонувалось 4 відділи (художній, культів, історико-археологічний та природничо-історичний) з загальною кількістю експонатів 3472 [36]. Анкета музею, складена того ж таки року, дає інформацію стосовно джерел формування фондів: 22 % складала колекція старовинних речей с. Рубанка, вилучене культове майно складало 35 %, дарунки музею – 34%, придбана музеєм експонатура становила 9 % (інформація про джерела фінансування цих придбань відсутня) [37]. Джерелом інформації про кількість експонатів у кожному з 4-х відділів є записка М. Г. Вайнштейна про стан Конотопського музею на початку 1925 року: історико-етнографічний – 736 од. зб., природничий – 1326 од. зб., культів – 212 од. зб., художній – 202 од. зб. [38].

Музеї, мова про які піде далі, були засновані у 1917–1923 роках. Піонером у справі стає Путивльський музей, заснований 1917 року з ініціативи місцевого вчителя на прізвище Шарапов. Відомості про речі, що склали основу збірки відсутні. Подальшу долю музею фрагментарно висвітлюють архівні джерела. У лютому 1927 року музей був знятий з окрбюджету. Окрполітосвіта планувала закриття закладу з подальшою передачею експонатів у школи міста (причини цього рішення невідомі). І тільки звернення його працівників до голови ВУЦВК Г. І. Петровського допомогло зберегти музей, який мав суттєве культурно-освітнє значення. Свідченням цього є значна кількість відвідувачів (6 тисяч осіб 1927 року). Влітку 1930 року Глухівська окрінспектура наросвіти у доповідному листі до окрвиконкому повідомляла, що Путивльський музей так і не отримує коштів, необхідних для повноцінного функціонування закладу. До того ж експонати були перевезені у приміщення книгозбірні, що зробило неможливим

побудову експозиції. Інспектура вимагала негайно знайти приміщення та джерела фінансування [39]. Музей було врятовано. 1938 року його штат складався з п'яти працівників. Завідувачем призначили Є. Г. Самохіна [40].

Прилуцький повітовий ревком оголосив про відкриття 21 грудня 1919 року повітового музею Прилуччини, в якому діяли історичний та природничий відділи [41]. Організатором та його першим завідувачем був Іван Назарович Капустянський, вихованець Ніжинської вищої школи (1916 року закінчив НІФІ). З січня 1917 року працював на кафедрі професора І. Огієнка. Але бурхливі часи не дозволили продовжити працю в Києві. У квітні 1917 року він починає викладацьку діяльність у Народнім інституті м. Прилуки. Йому ж доручили очолити Прилуцький копміс. Тоді ж він організував музей у будинку Галаганів у Сокиринцях. Долучилось до цього місцеве населення, яке вжило заходів для збереження музейної колекції. А вже влітку 1921 року його призначають головою Губкопмісу на Полтавщині [42]. Як самостійний культурний заклад музей існував до 1923 року, коли припинив роботу через складні економічні обставини. Збірка для збереження була передана в Прилуцькі педкурси. 1926 року окрвиконком виділяє окреме приміщення для музею. До Прилук на ста підводах перевезли сокиринську збірку, і 1927 року свої двері відкрив Прилуцький окружний музей, завідувачем якого 1 січня 1927 року призначили В.І. Маслової (народився 1884 року в м. Ічня, освіту отримав у Київському університеті Св. Володимира на історико-філологічному факультеті; володів грецькою, латинською, французькою та польською мовами. У 1915-1920 роках – приват-доцент кафедри російської мови та писемності Київського університету.) Під його керівництвом музей працював до 1930 року [43].

Лебединський районний художньо-історичний музей ім. Т.Г. Шевченка почав працювати в березні 1919 року. Очолив музейну справу в Лебедині Б.К. Руднев (1879-1944), інженер-технолог з Харкова. Основу музейної збірки склали експонати виставки української старовини, яка була влаштована в місті влітку 1918 року земським діячем М.А. Грищенком та мистецтвознавцем С.А. Таранушенком. На виставці були представлені колекції декоративно-ужиткового мистецтва, експропрійовані в поміщицьких маєтках Капністів, Анненкових, Красовських, Сбітневих. Перші роки його існування були складними – музей зазнав кілька хвиль занепаду й оновлення. Під час громадянської війни його неодноразово грабували, частину експонатів зіпсували. У січні 1921 року музей відновив роботу [44]. На кінець 1926 року збірка налічувала 630 одиниць зберігання. Половину її становила колекція зразків образотворчого мистецтва (312 од. зб.), значною була колекція української та іноземної порцеляни (88 од. зб.), старовинної української та перської зброї (50 од. зб.) тощо.[45] Постійне поповнення художньої колекції дозволило змінити профіль музею з художньо-історичного на художній 1937 року.

25 липня 1919 року волосним відділом народної освіти м. Седнев був відкритий районний музей [46]. 1921 року в ньому налічувалось 27 експонатів, відвідало музей цього ж року 100 осіб. [47] Очільником призначили П. Шевельова. [48]

У липні 1920 року при Сосницькій повітовій освіті за ініціативи Ю. С. Виноградського був заснований історико-археологічний та етнографічний музей [49]. Виноградський Ю. С. – уродженець м. Сосниця, його родовий почесний громадянин. 1896 року завершив навчання в Київському університеті Святого Володимира. З 1897 до 1912 років працював у Варшаві в архівах та книгозбірнях, секретарем цивільного відділення судової установи, а з 1912 року служив суддею. Під час першої світової війни був евакуйований до Чернігова (1915), де після революції очолив копміс і залишався на цій посаді до 1920 року, коли став організатором музею [50]. Музей розмістили в колишньому будинку Волконської (Ольденбергер). За перше півріччя 1921 року сюди надійшло 50 предметів старовини та мистецтва [51].

1920 року відкрився музей і в Новгороді-Сіверському. До революції місто не мало такого закладу. Розмістився він в одній із кімнат помешкання місцевих красзнавців Абрамових. Іван Спиридонович Абрамов (1874–1960) народився у м. Воронеж Глухівського повіту. Закінчив сільськогосподарську школу М. Неплюєва, згодом – Учительський інститут у Глухові. 1903 року закінчив Санкт-Петербурзький археологічний інститут, з 1904 року був слухачем Санкт-Петербурзького університету [52]. Музей утримував за особисті кошти та благодійну допомогу. Називався цей заклад музеєм місцевого краю. Менше ніж за рік кількість експонатів музею значно збільшується, і музей отримує окреме приміщення на вулиці Козацькій (колишній будинок Файнберга). Завідувачем призначають С. А. Гапєєва. Народився в Одесі 1890 року. 1915 року закінчив Одеське художнє училище і склав іспити до вищої школи при Академії мистецтв у Петрограді. 1916 року був мобілізований на германський фронт [53]. Ймовірно, що фронтові шляхи привели його до Новгород-Сіверського, де після закінчення війни він і залишився. Основу музейної збірки склала колекція старожитностей відомого колекціонера та мецената М. Судієнка [54]. Уявлення про речі, що надходили до музею протягом 1921–1922 років, дає

звіт голови губмузею В. Шугаєвського від 30 жовтня 1922 року: "В музее есть оригиналы, например, очень хорошая вещь немецкого художника Фогеля. Обращает на себя внимание два хороших старинных портрета, гравюры (в большинстве своем французские и английские) XVIII–XIX ст. Общее количество гравюр – 35–40 экземпляров. Фарфоровые изделия императорского завода екатерининского времени, посуда Волокитинской фабрики А. Миклошевского, Межигорской, Одесской, Веджвудской фабрик" [55].

У листопаді 1920 року заснований Роменський музей мистецтва, науки та промисловості. Його фундатором став уродженець м. Ромни М. М. Семенчик. Освіту отримав у Московській художній школі (1912). З 1913 року працював художником Московського народного театру. 1919 року вчителював у Ромнах. Як уповноважений Українського археологічного комітету і за його дорученням організував музей у рідному місті [56]. Спочатку експонати містились в одній кімнаті, згодом (1921 року), наросвіта надала будинок із 16 кімнат. На початку 1923 року експонати були розподілені по 7 відділах. Найчисельнішою була нумізматична збірка (500 од. зб.). Церковний відділ налічував 36 од. зб., відділ мистецтв – 70 од. зб., археологічний – 103 од. зб., етнографічний відділ – 125 од. зб., природничий – 110 од. зб. та промисловий відділ складався з 58 експонатів [57]. У січні 1924 року кількість експонатів значно збільшилась. До дня заснування музею надійшли збірками 7432 експонати та 27 тисяч томів книг, як подарунок від міського повітового училища, серед яких були й стародруки. Етнографічну збірку музею передала Роменська "Просвіта". Отримані як дарунок рукописні документи часів гетьмана І. Скоропадського (початок XVIII століття). Всі ці речі склали основу колекції Роменського окружного музею [58].

Під час руйнування панських маєтків був створений 1920 року Борзенський повітовий музей [59]. Зі звіту бібліотечно-музейної секції повітнаросвіти за 1920 рік: "Взяті на облік та перевезені в музей при наросвіті книги з бібліотек Імшенецької, Самойловича, Глушановської, Белозерського та Ге – всього 2600 томів. Найстаріша книга датується 1737 роком. У музеї, крім цього, зібрані картини та скульптура художника М. Ге (57 картин та 5 скульптур)" [60]. Згідно з анкетною-звітом за 1923 рік музей мав назву Борзенський художній, що було обумовлено складом збірки. Розміщувалася вона в невеликій кімнаті-класі (12 x 14 аршин) для малювання при педагогічних курсах. За рік її оглянули близько 60 відвідувачів (ймовірно, слухачи педкурсів)[61]. У березні 1924 року очільник губполітосвіти В.А. Шугаєвський оглянув музей і зробив висновок про те, що невелика кількість експонатів (60 од. зб.), цілковита відсутність зв'язку між ними (скульптура, картини та опудала птахів) не можуть бути названі музеєм. Тож він запропонував все передати до Конотопського окружного музею. [62]

Воронезький музей краєзнавства заснований близько 1920 року. Основу музейної колекції склали стародруки (книги міської ратуші 1850 року), літописи двох церков, експонати з колекції І. С. Абрамова [63]. Уродженець м. Воронеж був членом-співробітником Російського Географічного Товариства з 1906 року. За дорученням Товариства мав наукові відрядження в Курську, Волинську, Могильовську та Чернігівську губернії, де зібрав понад 700 експонатів для Петербурзького Російського Музею, за що 1907 року був нагороджений Товариством Срібною медаллю. Напевно, ця робота та поради Н.М. Могілянського (зберігач етнографічного відділу Російського музею), прищепили йому любов до колекціонування і дозволили зібрати власну колекцію старожитностей, яка згодом була передана до Воронезького музею. [64]. Організатором музею та його очільником став П.І. Богославський. Народився на Глухівщині 1873 року. Освіту отримав у Московській духовній академії. У 1901 та 1903 роках мав наукові відрядження до Каїру (де працював у Гізькому музеї), Парижу й Риму. Брав участь в археологічних з'їздах та розкопках. Володів російською, українською та французькою мовами. [65]

Близько 1920 року був заснований Гадяцький районний музей ім. М. Драгоманова. 1921 року музей очолив О. О. Кононенко, вихованець Миргородської художньої школи (1914). До 1921 року вчителював, володів українською та російською мовами. [66] Влітку 1921 року музейна збірка налічувала 700 експонатів, серед яких українські килими, рушники, скатертини, малюнки, але головну цінність склали листи та рукописи М. Драгоманова, Л. Українки та О. Пчілки. Того ж таки року листи видатних українців та часопис "Рідний край" за 1910-1914 роки були передані по акту до Полтавського Центрального Пролетарського музею. [67] Кількість експонатів музею зменшилась наполовину. У 1925 роках у трьох відділах музею (історичному, художньому та шкільному) перебувало 335 одиниць зберігання.

Народна освіта міста Суми створила комісію для збирання експонатів, яку очолив місцевий педагог П. П. Безсонов. До складу комісії увійшов і Н. Х. Онацький як представник системи народної освіти. Експонатами, головним чином, були старовинні речі, витвори мистецтва з покинутих поміщиками маєтків. 1919 року в одному з сумських особняків було знайдено художнє зібрання відомого київського колекціонера Оскара Гансена. Н. Х. Онацькому було доручено систематизацію та складання

наукових описів знайденої колекції. Наступ денікінців призупинив справу. Ускладнення виникли ще тому, що разом із білогвардійцями повертались до міста власники зібраних речей та вимагали їх повернення. Після відходу білої гвардії з м. Суми на початку 1920 року в приміщенні театру був організований "Палац праці", куди й зібрали рештки панського майна. Експонати були розміщені в театральному фойє за принципом декоративності, що відповідало структурі експозиції періоду накопичення матеріалів музеями. Голова секції образотворчих мистецтв при Сумській нараді Н. Х. Онацький склав проект організації музею. В березні 1920 року повітовий виконком затвердив проект, а Онацького призначив його завідувачем. Розпочинається систематичне збирання музейних речей "по панських маєтках, будинках, склепах трудобезу, державних установах і громадських організаціях" [68]. Всі ці речі і стали базою для створення закладу на перших порах. І тільки з передачею до музею 1921 року колекції О. Гансена було сформовано систематизоване та науково обґрунтоване музейне зібрання – 8 тисяч одиниць зберігання [69].

Рішенням Уполітосу 1920 року в м. Шостка створено музей, основу колекції якого склали документи порохового заводу 1807–1843 років, пов'язані з його 150-річною історією: літописи, старовинні книги, купчі 1729–1760 років та судові папери м. Ямпіль [70].

Пізніше за інших на Північному Лівобережжі виникає музей в Охтирці (1928), що було обумовлено байдужістю місцевих можновладців. Збірки музейного характеру, що мали місцевий педтехнікум, мисливська спілка, агропункт не отримали місця для експонування і "прикрашали" горище готелю. Стан справ врятував лист місцевих краєзнавців до президії РВК, після чого розпочалась робота зі створення краєзнавчого музею [71].

Згідно зі звітами губполітосвіти за 1920–21 роки, в Чернігівській губернії 1920 року діяло 14 музеїв, у першому півріччі 1921 року – 19 музеїв, а в другому – 23 музеї (враховуючи музейні заклади м. Чернігів) [72].

Наприкінці 30-х років на Північному Лівобережжі був створений перший провінційний меморіальний музей героя громадянської війни М. О. Щорса. 1935 року його рідне місто Сновськ перейменували на м. Щорс. А наступного року Чернігівське бюро обкому КП(б)У звернулось до ЦК КП(б)У з доповідною запискою "Про створення у м. Щорс музею М. О. Щорса до 20-ї річниці з дня його героїчної загибелі". Музей розмістився в будинку, де він народився і провів дитячі та юнацькі роки. Відповідно до постанови ЦК та Бюро обкому КП(б)У 1938 року був призначений штат (5 співробітників, директор музею – А. С. Клоцунг) та виділені кошти в розмірі 30700 крб. На них зробили ремонт будинку та придбали незначну кількість меморіальних речей. Доповідна записка культосвітвідділу Бюро обкому КП(б)У в серпні 1938 року свідчить, що наукова робота для створення експозиції не проводиться [73]. Через рік – 30 серпня 1939 року музей відкрили для відвідувачів.

Таким чином, 1919–1923 роки можна вважати часом найбільш активної роботи зі створення мережі музейних закладів на Північному Лівобережжі. Про це свідчать статистичні відомості губполітосвіти про культурно-освітні заклади, де серед вищезгаданих музеїв є інформація про наявність музеїв у Городні, Козельці, Березному, селах Рубанка, Вороньки, Гужовка та Монастирище. [74] Що стосується філії Остерського музею в Козельці, то рішення про його створення було прийнято на засіданні колегії Козелецької повітової політпросвіти у червні 1921 року. Для цього просили місцевий колгосп надати колишній будинок Гагаланів на Покорщині [75]. У вересні 1923 року в ньому виділили одну кімнату та зробили відповідні підготовчі заходи для відкриття музею. Але вже у жовтні того ж таки року збірку Остерського музею поповнили 13 експонатів із будинку Гагаланів: два пейзажі Калама, літографії початку XIX століття, кахлі XVIII століття та зразки шпалер із вітальні. [76] Ймовірно, що рішення про створення музею в Козельці було скасовано, а цінні речі передані до Остерського музею. Створенню нових музеїв сприяв ентузіазм прогресивної сільської інтелігенції та аматорів-краєзнавців. Музейна секція Конотопського повітполітосу у звіті за червень 1920 року доповідала, що восени 1919 року взяла на облік художні цінності в селі Рубанка, які знаходились у будинку поміщика Рачинського. Планували всі речі передати до Конотопського музею, але місцева влада клопотала про відкриття в Рубанці власного музею, мотивуючи тим, що цінності мають загальнокультурне значення, передаючи їх до окружного музею, місцеві жителі втрачають можливість користування ними з виховною метою. Секція прийняла рішення про створення музею, надавши йому місцевого характеру. Завідувачем музеєм на її прохання призначили Є. А. Пакішеву, яка мала гімназичну освіту [77].

Власник музейної збірки старожитностей з с. Гужівка К. І. Самбурський у своєму щоденнику писав: "Нет у Самбурского ни родных ни близких, кто бы мог продолжить пополнять собрание древностей. И ввиду научной ценности весьма желательно, чтоб музей Самбурского не погиб, разойдётся по частным

рукам, но чтобы в целости был сохранен, как редкий пример сельского музея или же перенесенный в Чернигов, был бы приобретен и помещен в государственном музее" [78]. Досліджені джерела не дали змоги з'ясувати подальшу долю цього унікального утворення. Відомо тільки, що музей в різні часи відвідали М. Ф. Біляшівський, завідувач Музею книги Києво-Печерської лаври П. М. Попов, завідувач державного музею Чернігова В. А. Шугаєвський та В. Г. Дроздов. За життя Костянтин Іванович намагався продати збірку стародруків Товариству дослідників української історії, літератури та мови в Ленінграді, академіку В. Перетцу, частину експонатів змушений був продати в скрутні часи [79]. Щоденник К. І. Самбурського містить інформацію, яка стосується відвідин музею с. Монастирище 1928 року. "В с. Монастирище школьний музей. Оказалось музей размещается в Будинку Робітничої Освіти недалеко от Рады по дороге на Ичню. Музей занимает небольшую светлую и чистую комнату. Вдоль стен расположены витринки, и в них умелой рукой расположены коллекции насекомых, яичек, гнезда ремеза, гнездо шмелей. Предметов исторических, археологических, этнографических в музее нет. Музеем заведует зав. училищем, находящемся недалеко, учитель Цитович. Музеем уже 10 лет" [80]. Після 1923 року будь-яка інформація про музеї Седнева, Городні, Козельця, Березного, Вороньків відсутня. Ймовірно, вони остаточно припинили своє існування, поповнивши своїми експонатами збірки окружних музеїв.

Після завершення громадянської війни особливе місце в культурному будівництві владою відводилось підйому культурного та політичного рівня трудящих з метою забезпечення їх свідомої участі у зміцненні радянської влади та відновленні народного господарства. Зміст та головні завдання культурно-освітньої роботи в нових умовах чітко визначились у доповіді В. І. Леніна на II Всеросійському з'їзді політосвіти в жовтні 1921 року та рішеннях X з'їзду РКП(б). Сутність цих завдань полягала в органічному поєднанні культурно-освітньої роботи з завданнями комуністичної пропаганди. Відсутність в Україні єдиного центру політосвіти, на думку керівників радянської держави, негативно впливала на діяльність культурно-освітніх закладів. На початку 1921 року при НКО УСРР за прикладом Російської Федерації було створено Головне політико-освітнє управління. Функції керівництва музейною справою в державі надаються експертно-виставочно-музейному підрозділу Укрголовполітосвіти [81].

1922 року Головополітосвіта своїм циркуляром визнала за необхідне проведення всього майна по матеріальним книгам, встановивши строк виконання завдання до 1 листопада 1922 року, оскільки відсутність у багатьох музеях у той час будь-якого обліку збірок робило можливим безвідповідальне розкрадання музейних коштовностей [82].

На початку існування музеї утримувались за рахунок випадкових виплат окрвиконкомів або ж фінансування взагалі не відбувалось. Конотопський окружний музей іноді отримував 5–10 карбованців на місяць, при цьому займаючи п'ять кімнат, у яких було розташовано більше ніж 2000 експонатів [83]. У своїй доповіді про діяльність Конотопського окружного музею завгубполітосвітою В. А. Шугаєвський у квітні 1923 року з прикрістю констатує: "Трагедія музейної справи в Конотопі – це цілковита відсутність коштів" [84]. Незначне державне фінансування Сумського художньо-історичного музею почалось лише 1925 року. Музей змушений був самотужки здобувати кошти на свої потреби. 1925 року при музеї відкрилась "Майстерня ІЗО", яка давала музею невеликі кошти від виконання замовлень на виготовлення агітаційної продукції. Отримував музей кошти і від експлуатації вільних приміщень, надаючи їх в оренду. 1926 року "Майстерню ІЗО" при музеї ліквідували через великі податки. Довелось відмовитись і від орендарів з метою забезпечення протипожежної безпеки та збереження коштовної колекції. [85]

Остерський педагогічний музей 1923 року фінансувався з місцевого бюджету в розмірі 21 карбованець 60 копійок на місяць [86]. А Новгород-Сіверський районний музей за часів заснування утримувався лише за особисті кошти його директора І. С. Абрамова [87].

На початку 20-х років ХХ століття через брак коштів, неможливість опалювати приміщення музею холодної пори року, недостатню кількість фахівців, які могли б працювати за мізерну платню, окружні та районні музеї були відкриті для відвідувачів кілька днів на рік, головним чином на вимогу осіб, що бажали відвідати його. 1924 року Конотопський окружний музей працював 16 днів, Ніжинський окружний музей – 23 дні, Остерський – 21 день [88].

До середини 20-х років музейна мережа дещо скорочується за рахунок об'єднання музеїв, що, головним чином, було пов'язано зі складними умовами її функціонування: відсутність фінансування, охорони та опалення приміщень, брак кваліфікованих кадрів, байдужість деяких представників місцевої влади до потреб музеїв. Влітку 1922 року згорнута робота Конотопського музею у зв'язку з переїздом у нове помешкання. Зачинив двері за браком коштів Ніжинський музей історії мистецтва та старовини. З цієї ж причини припинив роботу музей у Борзні (1924 року). Згорнув роботу 1923 року музей с. Рубанка, його збірка та експонати Борзнянського музею поповнили фонди Конотопського музею [89].

Якісно новий етап в роботі музеїв починається з 1925 року. Свій внесок у розбудову та вдосконалення музейної мережі зробило Управління науковими установами НКО УСРР. З метою поліпшення

керівництва культурним будівництвом 1 квітня 1925 року постановою ВЦВКу та РНК УСРР було реорганізовано Народний комісаріат освіти [90]. Адміністративне керівництво музеями покладалось на Укрголовнауку. Причиною такого рішення була неможливість скоординувати плани музеїв з охорони пам'яток матеріальної культури й природи та проведення наукових досліджень, оскільки з 76 музеїв, що існували на той час у державі, лише 8 були у віданні Укрголовнауки [91]. Решта підпорядковувались Головполітосвіті.

До серпня 1925 року одним із кураторів роботи місцевих музеїв Північного Лівобережжя була провідна музейна установа Чернігівщини – державний крайовий музей. Зі звітів музею видно, що значна увага його співробітників приділялась стану периферійних музеїв [92]. Внаслідок ліквідації Чернігівської губернії як адміністративного центру, функції державного крайового музею як керівного політико-освітнього музейного закладу відпали. Але маючи серед своїх співробітників висококваліфікованих фахівців, музей намагався і надалі підтримувати зв'язок, надаючи методичну допомогу провінційним музеям [93].

У 1926-1927 роках Укрнаука спрямувала свої зусилля на впорядкування музейної мережі, надаючи їй централізації та плановості. Пленум Укрнауки 1926 року обговорював плани роботи музейно-бібліотечної секції. Серед головних завдань секції були розробка перспективного плану утворення Центрального Музею України; налагодження чіткої системи керування науковою роботою всіх музеїв НКО; справа видавництва наукових праць (в той час за браком коштів 10 тис. аркушів наукових праць не могли надійти до друку) та було запропоновано скликати нараду музейних працівників [94].

25–26 травня 1926 року відбулась Перша нарада музейних працівників України. Широке коло питань обговорювалось на ній: впорядкування музейної мережі, класифікація музеїв, місце музеїв у системі освітніх установ, зміст та методи роботи музеїв, подальша організація охоронної справи в державі [95]. Укрнаука небезпідставно вважала невпорядкованою музейну мережу з об'єктивних причин, серед яких слабкі міжмузейні зв'язки, відірваність музеїв від керуючих центрів, обмежені матеріальні можливості, особливо провінційних музеїв.

Намітивши головні напрямки розвитку музейної справи в державі, Укрнаука наблизилась до їх практичного вирішення. У квітні 1927 року затверджують резолюцію Президії Укрнауки "Про музейну справу в УСРР" [96]. Резолюція визначила музеї як наукові установи з широким колом політпросвітніх завдань. Цим документом встановлювались типи музеїв. Таким чином, музеї не вищі окружного визначались як краєзнавчі музеї місцевого типу. Резолюція Президії Укрнауки пропонувала негайно скласти типові положення для республіканських, окружних та місцевих музеїв. 1929 року Всеукраїнський ЦВК та РНК УСРР затвердили статут "Про музеї УСРР", складовою частиною якого був "Типовий статут окружного музею НКО УСРР" [97]. Документ визначав завдання, схему побудови, обсяг діяльності, структуру управління музеями та їх фінансування. Цього ж року на підставі постанови РНК УСРР "Про спеціальні кошти для наукових та науково-художніх установ УСРР" Укрнаука розповсюджує інструкцію про збирання вхідної плати в музеях та визначає пільгові категорії громадян, що відвідують музеї безкоштовно [98]. Плата за вхід до окружних та місцевих музеїв першої категорії складала 15 копійок, до музеїв другої категорії – 5 копійок та 3 копійки до музеїв третьої категорії. Право безкоштовного відвідування музею мали червоноармійці, діти до 10 років, студенти, співробітники центрального апарату НКО, окружних інспектур освіти та музейних установ СРСР, науковці-дослідники, члени з'їздів Рад і депутати різних рівнів, учасники з'їздів та конференцій. Облік спецкоштів музеї повинні були вести за пронумерованими та прошнурованими книгами. Таким чином, Укрнаука успішно вирішувала питання централізації управління музейною мережею, додаткових джерел фінансування музеїв, порядок надходження, наукову обробку та збереження музейних збірок.

Всі музеї України – 16 державних та 54 місцевих (станом на вересень 1926 року) об'єднали під керівництвом Управління науковими установами НКО [99]. Десять музеїв з 54 місцевих працювали на Північному Лівобережжі, що становило майже 20% мережі провінційних музеїв в Україні. Гарантією успіху в розбудові музейної мережі було те, що її творцями були висококваліфіковані представники української інтелігенції. В дев'яти музеях з десяти керівниками були люди з університетською освітою та великим досвідом роботи в гуманітарній сфері.

1931 року Укрнаука робить черговий крок на шляху впорядкування музейної мережі, створивши проект "Про мережу музейних та бібліотечних установ" [100]. Оптимізація та раціоналізація музейної мережі була пов'язана з ліквідацією округ 1930 року. Проект визнавав за найкращий спосіб впорядкування – перетворення колишніх окружних музеїв на крайові (11 музеїв отримали цей статус) та міжрайонні (8 музеїв були перетворені на міжрайонні). Решта окружних музеїв віднесена до категорії районних. Визначає документ і головне завдання музеїв всіх категорій – беззаперечне підпорядкування

науково-дослідної та політико-освітньої роботи потребам соціалістичного будівництва. Далі документ конкретизує завдання музеїв кожної категорії. Зокрема, "районні музеї виявлятимуть та репрезентуватимуть продукційні сили та виробничі можливості свого району. В цьому переважно відобразатиметься сучасна діяльність населення району. Головна ж діяльність повинна бути скерована на висвітлення та розв'язання практичних виробничих та культурних завдань району, а політико-освітня робота мусить бути поєднана з проведенням чергових кампаній" [101]. Всі колишні округові музеї, що були перетворені на крайові та міжрайонні, переводились на державне утримання.

30-ті роки ХХ століття позначились відсутністю сталої музейної мережі за рахунок тимчасового закриття периферійних музеїв. Пов'язано це було, насамперед, з розпачатою наприкінці 20-х років перебудовою музейної експозиції за єдиною схемою, запропонованою у "Положенні про соціальні музеї" [102]. Щоб запобігти впливу шкідливої за своїм змістом експозиції на класову свідомість відвідувачів, деякі музеї були тимчасово закриті: музей Глухова не працював з 1934 по 1938 роки, у 1937-38 роки був зачинений музей Новгород-Сіверського та Ромнів, Сосницький музей не працював з тих же причин 1937 року. А Конотопський та Путивльський музеї – 1938 року [103].

1934 року музейна мережа Північного Лівобережжя назавжди втратила один із найстаріших своїх закладів. За наказом наркома освіти УСРР В. П. Затонського закрили Ніжинський окружний музей. Формальною причиною стала крадіжка частини нумізматичної колекції. Але дійсною було визнання шкідливим змісту експозиції, що була "насичена націоналістичною та шовіністичною пропагандою" [104]. Музейна збірка була розпорошена по столичних музеях: рукописи М. Гоголя передані до рукописного відділу ЦНБ, нумізматична колекція – до Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Експонати театрального кутка М. К. Заньковецької передали в київський музей-квартиру акторки та Музей театального, музичного та кіномистецтва УРСР [105]. У місті наприкінці 30-х років залишився лише навчальний музей при Ніжинському педагогічному інституті. Розміщувався він у двох кімнатах навчального корпусу і мав назву "Музей Гоголя". Але оригінальних експонатів у ньому не було. Експозицію складали серії ілюстрацій, зокрема до поеми М. Гоголя "Мертві душі", які на замовлення музею були надіслані з Ленінграда [106]. Музей у місті було знову створено лише 1967 року.

З середини 30-х років значну увагу музейним закладам приділяли компартійні органи, здійснюючи перевірки роботи музеїв, як однієї з важливих політико-освітніх ланок. Свідченням цього є доповідні записки культпросвітвідділу про стан музеїв та постанови Чернігівського обкому КП(б)У про усунення шкідницької діяльності в музеях. [107] Ці ж документи окреслюють структуру та склад мережі музейних закладів Північного Лівобережжя. В середині 1938 року на теренах Чернігівської області працювало 11 музеїв. Два з них у Чернігові (об'єднаний краєзнавчий та меморіальний музей М. Коцюбинського, створений 1934 року) та 9 міських краєзнавчих музеїв: Роменський, Новгород-Сіверський, Сосницький, Прилуцький, Конотопський, Глухівський, Остерський, Путивльський та меморіальний музей М. Щорса. [108] Сумський художньо-історичний музей відповідно до Постанови РНК УРСР від 7 березня 1939 року "Про впорядкування справи відомчої підпорядкованості музеїв України" був переданий в систему управління у справах мистецтв при РНК, враховуючи характер та цінність мистецької збірки. [109]

З утворенням у січні 1939 року Сумської області, 17 районів Чернігівської області увійшли до її складу. З цього часу музейна мережа Північного Лівобережжя має такий вигляд: на Чернігівщині працюють музеї в Новгороді-Сіверському, Сосниці, Прилуках, Острі та меморіальний музей М. Щорса. Сумщина мала 6 музеїв: Конотопський, Глухівський, Роменський, Путивльський, Охтирський та створений того ж таки року Сумський історико-краєзнавчий музей [110].

Проведення кампанії з усунення ідеологічного шкідництва в музеях призвело до суттєвого зниження фахового рівня працівників місцевих музеїв. Музеї Сумської області у своєму штаті налічували 16 співробітників, з яких тільки 3 мали вищу освіту. Не в кращому стані знаходились музеї Чернігівської області. З п'яти директорів місцевих музеїв три мали вищу освіту [112].

До початку 20-х років у справі музейного будівництва зроблено важливий крок – прийнятий декрет про націоналізацію культурних цінностей. Це відіграло позитивну роль у справі збереження історико-культурної спадщини і було потужним поштовхом для відродження дореволюційних музеїв та утворення нових музейних закладів. На початку процес музеєутворення мав дещо стихійний характер. Переважна більшість знову створених музеїв з'явилися внаслідок націоналізації приватних колекцій та конфіскації художньо-історичних цінностей. До музейної справи у великих містах долучаються спеціалісти та науковці з дореволюційним стажем. У провінційних містах та селах завідувачами музеїв стають представники наукової, освітянської та творчої інтелігенції. Налякані революційними подіями, відсторонені від звичної роботи та звичних життєвих вигод, багато людей інтелігентних професій змушені були змінити місце проживання, опинившись таким чином у невеличких містах. Дехто з них

реалізував себе у створенні нових музеїв, збагачуючи цю роботу своїми знаннями та методологічним досвідом.

Стихійне формування колекцій змінюється на систематичне поповнення музейних збірок, які на початку 20-х років мали різноплановий склад, що було обумовлено бажанням дослідників охопити всі аспекти життя краю. Місцеві музейні заклади набувають краєзнавчого профілю і стають публічними на відміну від камерних дореволюційних музеїв старовини та мистецтва.

Через прийняття низки законодавчих актів держава показала, що бачить роль музеїв, як однієї з головних ланок народної освіти. Значною мірою музеями досягнута і мета – бути джерелом естетичної насолоди для відвідувачів. Наведемо кілька записів із книги відгуків Ніжинського окружного музею. В наш час вони здаються трохи наївними, але свідчать про те, який вплив на людину мала зустріч з побаченим, розповідь екскурсовода: "Посетивши музей, я увидел много исторического и для меня научного", "Заинтересован исторической жизнью, в чем и подписываюсь", "Желал бы сему музею лет без счета, так как это есть небесное царство" [113].

Завершується формування мережі місцевих музеїв на Північному Лівобережжі наприкінці 30-х років. Під керівництвом Укрголова науки науково-просвітня робота музеїв набуває систематичності та плановості, робляться кроки для забезпечення збереженості експонатури (уніфікована форма інвентаризації).

Література

1. Маньковська Р. В. Музейництво в Україні / Р. В. Маньковська. – К., 2000. С. 19.
2. Культурное строительство СССР: статистический сборник. Госпланиздат, – М–Л. : 1940. – С. 25.
3. Маньковська Р. В. Музейництво в Україні / Р. В. Маньковська. – К., 2000. – С. 71.
4. Піскова Є. М. До питання про класифікацію музейної мережі України кінця 19 – початку 20 ст. / Є. М. Піскова // Сьома Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність". – К., 1995. – С. 409
5. Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов : Сборник документов. – Ч., 1957. Док. № 120. – С. 155.
6. Маньковська Р. В. Вказана праця / Р. В. Маньковська. – С. 22, 25.
7. Нестуля О. О. Охорона пам'яток України за Гетьманату / О. О. Нестуля // УІЖ. – 1999. – № 1. – С. 111–112.
8. Там само, ф. 166. Оп. 1, спр. 706, арк. 19–20
9. Там само, ф. 166. Оп. 1, спр. 706, арк. 25–26
10. Кульчицький С. В. УСРР в добу "воєнного комунізму" (1917–1920). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Історичні зошити / С. В. Кульчицький. – К., 1994. – С. 23
11. Культурне будівництво в Українській СРР. 1917–1927 : збірник документів і матеріалів. – К., Наукова думка, 1979. – С. 36.
12. Кузина Г. А. Государственная политика в области музейного дела в 1917–1941 гг. Музей и власть / Г. А. Кузина. – М., 1991.
Ч. 1. – 1991. – С. 117–118.
13. ЗУ УСРР. – 1919. – № 34. – С. 395.
14. ЦДАВОВУ України, ф. 166, оп. 12, спр. 6535, арк. 1.
15. Відділ ДАЧО в м. Ніжині, ф. Р 598, оп. 1, спр. 666, арк. 21–22; ЦДАВОВУ України, ф. 166, оп. 1, спр. 685, арк. 34.
16. Там само.
17. Петров Г. Вони з тих, що уміли / Г. Петров // Панорама Сумщини. – 1997. – 18 березня.
18. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського, ф. – Х., 11681, арк. 1
19. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 10, арк. 39–40.
20. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 12, т. 2, спр. 5100.
21. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського, ф. – Х., 11681, арк. 1–7.
22. Там само, ф. – 199, № 19, арк. 1–2.
23. ДАСО, ф. Р-5601, оп. 1, спр. 30, арк. 49, 49 зв., 49 а.
24. Там само, ф. Р-5601, оп. 1, спр. 665, арк. 2, спр. 30, арк. 19, 19 зв, 20.
25. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 1, спр. 685, арк. 34.
26. Заболотский П. А. Гоголевский музей при ИФИ кн. Безбородко в Нежине / П. А. Заболотский. – 1912.
Ч. 2. – Н., 1912.

27. Известия ИФИ кн. Безбородко в Нежине. – Н., 1845.
Т. XV. – 1845.
Т. XXXII. – 1918.
28. Відділ ДАЧО в м. Ніжині, ф. 6093, оп. 1, спр. 13, арк. 4.
29. Уривалкіна Т. О. В. Лесючевський : краєзнавець, етнограф, мистецтвознавець / Т. О. Уривалкіна Т. О. (НДПІ. – Література і культура Полісся. – Вип. 8. – Ніжин НДПІ, 1997, С. 178.
30. Відділ ДАЧО в м. Ніжині, ф. Р-598, оп. 1, спр. 666, арк. 23.
31. Там само, ф. 6093, оп. 1, спр. 21, арк. 1.
32. Там само, ф. 6093, оп. 1, спр. 13, арк. 6–7.
33. Відділ ДАЧО в м. Ніжині, ф. Р-6093, оп. 1, спр. 13, арк. 11–12.
34. ЦДАВОВУ України, ф. 166, оп. 12, т. 1, спр. 977, арк. 1.
35. Український музей / Голов. ред. П. Курінний. – К., 1927. – Зб. 1. – с. 254.
36. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1752, арк. 17.
37. ДАСО, ф. Р-4653, оп. 3, спр. 7, арк. 13–14.
38. Там само, ф. Р 4653, оп. 1, спр. 31, арк. 49–50.
39. Там само, ф. Р 2322, оп. 2, спр. 12, арк. 256–258.
40. ДАЧО. – Ф. П 470, оп. 4, спр. 1270, арк. 41.
41. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927 : збірник документів і матеріалів. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 129.
42. ЦДАВОВУ України, ф. 166, оп. 12, т. 1, спр. 3108, арк. 1.
43. Там само, ф. 166, оп. 12, т. 2, спр. 4774.
44. ДАСО, ф. Р 33, оп. 1, спр. 28, арк. 1.
45. Там само, ф. Р 33, оп. 1, спр. 28, арк. 14–15.
46. ДАЧО, ф. Р-942, оп. 1, спр.4779, арк. 2.
47. Там само, ф. Р-942, оп. 1, спр. 4779, арк. 2.
48. Там само, ф. Р-593, оп. 1, спр. 780, арк. 48.
49. Бюлетень кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка. Повідомлення з місць. – К.,1925.
Ч. 1. – 1925. – С. 25.
50. ЦДАВОВУ України, Ф. 166, оп. 12, Т. 1, спр. 1140, арк. 1.
51. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 723, арк. 38.
52. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського, ф. – Х. 4749, арк. 2.
53. ЦДАВОВУ України, ф. 166, оп. 12, т. 1, спр. 1439, арк. 1.
54. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1862, арк. 291.
55. Там само, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1171, арк. 89–90.
56. ЦДАВОВУ України, ф. 166, оп. 8, спр. 445, арк. 8.
57. ДАСО, ф. Р-5601, оп. 1, спр. 30, арк. 11.
58. Там само, ф. Р-5601, оп. 1, спр. 30, арк. 42, 42 зв; спр. 158, арк. 40.
59. ДАЧО, ф. Р-942, оп. 1, спр. 4779, арк. 4.
60. Там само, ф. Р-593, оп. 1, спр. 711, арк. 4.
61. ДАСО, ф. Р 4653, оп. 3, спр. 7, арк. 9.
62. ДАЧО, ф. Р 593, оп. 1, спр. 1739, арк. 63–63.
63. Там само, ф. Р 593, оп. 1, спр. 723, арк. 107.
64. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського, ф. Х. 4748–4749.
65. ЦДАВОВУ України, ф. 166, оп. 8, спр. 445, арк. 11.
66. Там само, ф. 166, оп. 8, спр. 445, арк. 12.
67. ДАСО, Ф. Р-5601, оп. 1, спр. 30, арк. 51, 67–68.
68. Український музей / гол. ред. П. Курінний. – К., 1927. – Зб. 1. С. 238.
69. Ніканор Харитонович Онацький. 1875–1937. До 130-річчя від дня народження. – Суми : ВТД "Університетська книга", 2005. – С. 8.
70. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 723, арк. 107.
71. Життя краєзнавчих організацій // Краєзнавство. – Харків, 1928. – № 6–10. – С. 77–78.
72. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 180, арк. 15–17.
73. Там само, ф. П-470, оп. 4, спр. 1270, арк. 42-44, 52.
74. Там само, ф. Р-593, оп. 1, спр. 780, арк. 43, спр. 753, арк. 10 ; спр. 708, арк. 9 ; спр. 706, арк. 66–68 ; Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського, ф. І-1761, арк. 1–101. ф. І-2194, арк. 81.
75. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 678, арк. 1.

76. Відділ ДАЧО в м. Ніжині, ф. Р-598, оп. 1, спр. 666, арк. 53, 66.
77. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 723, арк. 28–30.
78. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського, ф. І-1761, арк. 98.
79. Там само, ф. І-2195, арк. 7, 17, 76.
80. Там само, ф. І-2194, арк. 81.
81. ЗУ УРСР. – 1920. – № 27. – С. 585.
82. ЦДАВОВ України, ф. 166, оп. 2, спр. 884, арк. 10.
83. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1862, арк. 288.
84. Там само, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1388, арк. 63.
85. ДАСО, ф. Р 33, оп. 1, спр. 27, арк. 2, 2 зв., 8, 34.
86. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1862, арк. 290.
87. Там само, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1862, арк. 291.
88. Там само, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1850, арк. 12.
89. Там само, ф. П 8477, оп. 1, спр. 829, арк. 94.
90. Омельченко Ю. А. Музейне будівництво на Україні в 1921–1945 рр. / Ю. А. Омельченко // Український історичний журнал, - 1975. №3. Стор. 122.
91. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927 : збірник документів і матеріалів. – К. : Наукова думка, 1979. – Док. № 354. – С. 415–421.
92. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 5, спр. 729, арк. 392–400.
93. Відділ ДАЧО в м. Ніжині, Ф. Р-598, оп. 1, спр. 577, арк. 64.
94. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 5, спр. 733, арк. 105.
95. Там само, ф. 166, оп. 6, спр. 8910, арк. 121–127.
96. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927 : збірник документів і матеріалів. – К. : Наукова думка, 1979. – Док. № 397. – С. 517–520.
97. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 9, спр. 379, арк. 27–28.
98. Там само, ф. 166. – Оп. 9, спр. 373, арк. 37.
99. Із доповідної записки Наркомосу УСРР до КК Робітничо-селянської інспекції про роботу наукових установ // Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927 : збірник документів і матеріалів. – К. : Наукова думка. – 1979. – С. 574
100. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 10, спр. 574, арк. 111–118.
101. Там само, ф. 166, оп. 10, спр. 574, арк. 118.
102. Там само, ф. 166, оп. 5, спр. 730, арк. 686–690.
103. ДАЧО, ф. П 470, оп. 4, спр. 1270, арк. 35.
104. Відділ ДАЧО в м. Ніжині, ф. 427, оп. 1, спр. 258, арк. 84.
105. Чернігівщина : енциклопедичний довідник. – К. : Українська Радянська Енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1990. – С. 523.
106. Більшовик Ніжинщини. – 1939 р. – 9 квітня, № 81.
107. ДАЧО, ф. П-470, оп. 4, спр. 815, арк. 8–10.
108. Там само, ф. П-470, оп. 4, спр. 1270, арк. 41.
109. Культурне будівництво в УРСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959 рр. : збірник документів : в 2 т. (1917 – червень 1941), Держполітвидав, 1959. – С. 765.
Кн. 1. – 1959. – С. 765.
110. ДАСО, ф. Р.-6434, оп. 1, спр. 74, арк. 2–7.
111. Там само, ф. Р-6434, оп. 1, спр. 77, арк. 2–7.
112. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 11, спр. 453, арк. 7.
113. ВДАЧОН, ф. Р-6093, оп. 1, спр. 13, арк. 4.

МІЖНАРОДНЕ ВИЗНАННЯ УКРАЇНЦЯ З СИБІРУ

Біографічна енциклопедія "Who is Who", яку видає міжнародне швейцарське видавництво, має в Європі більш ніж 150-літню історію. Вона виконує свій громадський обов'язок: відроджує духовність і підносить соціальну значущість особистості.

Згідно з міжнародною філософією, місце в енциклопедії купити неможливо. Біографії готуються за спеціальним опитуванням протягом кількох років. На цьому етапі діє сувора система відбору. У нашому випадку збір інформації про кандидата для відбору в проект енциклопедії було почато ще в травні 2006 року. В основу критеріїв відбору поклали два напрямки: виробнича й подвижницька громадська діяльність кандидата. Потенційним учасником проекту аналітичний відділ визначив у Томській області кандидатуру Михайла Яковича Худобця, ветерана ВАТ "Томськнафта" і м. Стрежевий, відзначеного званням "Почесний нафтовик РФ" і знаком "За заслуги перед м. Стрежевий".

Для Томської області він був знаковим. У його основу лягли дві події: сторіччя від дня масового аграрного переселення (Столипінська реформа) в Сибір і 40-річчя від дня створення нової галузі промисловості – нафтової.

Обидві події, незважаючи на віковий і сорокалітній відрізки часу, тісно взаємозалежні між собою, про що розпо-

відав Михайло Якович у статті "Нитка єднання часів", опублікованій у щомісячнику "Отчий поріг" (орган товариства "Чернігівське земляцтво" (Київ) і на сайті Державного архіву Томської області. Пошукам, відкриттю й освоєнню нафтогазових родовищ Західного Сибіру присвячені декілька публікацій у журналі "Надри Сибіру", промислово-економічному віснику "Реальний вісник", газетах "Томський вісник", "Томська нафта". Його публікації знайшли широкий відгук серед читачів Стрежевого, Томська. В тому ж році завдяки фінансовій підтримці ВАТ "Томськнафта" Східної нафтової компанії (ВНК) вони видані окремою книгою "У владі боргу". Критика відгукнулася позитивно, відзначивши "непридуманих героїв і невідгаданих персонажів", що брали участь у пошуках, відкритті й освоєнні суворого Наримського краю, народженні нафтової галузі й будівництві міста нафтовиків – Стрежевий. Цілком закономірно, що через п'ять років (2011 р.) книга вийшла другим доповненим виданням, також при фінансовому сприянні "Томськнафти". Ці події визначили його подальшу дослідницьку роботу у вивченні внеску уродженців України в масштабний процес соціокультурного освоєння Західного Сибіру і збільшення її культурної спадщини.

Біографія нашого героя настільки насичена, що за нею можна вивчати історію народження, становлення й розвитку нової галузі промисловості на півночі Томської області. Після закінчення геологорозвідувального технікуму 1 березня 1965 року його викликали в Томський обком комсомолу й затвердили інструктором-куратором за роботою геологорозвідувальних підприємств і організацій області, що входили в той час до складу Новосибірського територіального геологічного управління.

У січні 1966 року обласна комсомольська конференція ухвалила "оголосити промислове освоєння нафти й газу ударною справою обласної комсомольської організації". В обкомі комсомолу була створена ініціативна група, що переросла незабаром в обласний штаб ударного будівництва з оперативним підпорядкуванням зональному штабу ЦК ВЛКСМ Західному Сибіру (м. Тюмень). Її керівником затвердили Михайла Худобця. Спочатку група формувала й відправляла агітбригади з учасників художньої самодіяльності, лекторів вишів, підприємств; організовувала збір і відправляла художню й технічну літературу для пересувних бібліотек, відбирала і направляла фахівців за комсомольською рекомендацією на будівництво нового міста нафтовиків, промислових баз, нафтопромислів, у нафторозвідувальні й геофізичні експедиції.

1 вересня 1966 року, у перший рік пробної експлуатації Радянського родовища, переведений на роботу за фахом у нафтопромислове управління "Томськнафта" (м. Стрежевий). Протягом дванад-

цяти років працював оператором, майстром, інженером з дослідження сердловин на нафтопромислах Радянської й Вахської групи нафтових родовищ (м. Стрежевий і вахтове селище Вах).

Громадська діяльність у Стрежевому почалася з обрання секретарем новоствореного Стрежевського об'єднаного комітету комсомолу Всесоюзного ударного комсомольського будівництва Західного Сибіру (1966–1968 рр.). Два скликання (1969–1974 рр.) обирався депутатом селищної ради й керував постійними комісіями з побуту, культури й народної освіти, в 1978–1980 рр. – заступником голови комітету народного контролю м. Стрежевий. Протягом 1973–1980 років обирався головою профкому. 1981 року обраний секретарем Томського обкому робітників нафтогазбудпрофспілки з переїздом у м. Томськ, де працював протягом трьох виборних термінів до 1990 року.

Після завершення терміну виборних повноважень Худобець направили на відновлення бази відпочинку й піонертабору (після пожежі в котельні) директором новоствореного соціального комплексу "Нафтовик".

У період реорганізації (зміною власника) 2001 року призначений начальником представництва ВАТ "Томськнафта" ВНК – компанії ЮКОС, де працював до чергової зміни (2008 р.) власника компанії "Роснафта".

Загальний виробничий стаж у нафтовій галузі – 45 років і 4 місяці. За період роботи відзначений трьома державними нагородами й п'ятьма ювілейними медалями, знаками ЦК ВЛКСМ "Молодому передовику виробництва" і ВЦРПС "За активну роботу в профспілках", знаком "За заслуги перед м. Стрежевий", Золотою медаллю ВАТ "Томськнафта" "За заслуги", медаллю "За заслуги перед м. Томськ". 2001 року присвоєне звання "Почесний нафтовик РФ" за заслуги в розвитку паливно-енергетичного комплексу.

У період роботи в Томську бере активну участь у громадському житті ВАТ "Томськнафта" і м. Томськ: в 1981–1990 рр. обирався членом президії обласного науково-технічного товариства нафтогазової промисловості ім. академіка І. М. Губкіна, з 1996 до 2011 років керував Томським відділенням Ради ветеранів ВАТ "Томськнафта" Східної нафтової компанії.

У січні 2004 року обраний головою Томського регіонального відділення "Чернігівське земляцтво" (м. Київ). 2005 року – членом обласної ради ветеранів війни й праці, з покладанням обов'язків з надання практичної допомоги Українській діаспорі – третій за чисельністю в Томській області.

Протягом дев'яти років Худобець працює в тісному контакті з департаментом міжнародних і регіональних зв'язків обласної адміністрації, Генеральним консульством України в РФ (Тюмень), з Асамблеєю народів Сибіру й освітніми установами міста Томськ.

За його особистою ініціативою при підтримці обласної Ради ветеранів війни й праці, Генерального консула України в Російській Федерації Є. І. Левицького підготовлені матеріали й нагороджено ювілейними медалями 62 томичів, які брали участь у звільненні України від німецько-фашистських загарбників. Нагороджували в 2006, 2007, і 2008 роках на губернаторських прийомах перед Днями Перемоги першими секретарями посольства України в РФ В. Н. Данильченком і М. Ю. Косюк (м. Новосибірськ).

Центр української культури (ЦУК) "Джерело" і відділення "Чернігівське земляцтво" є постійними учасниками фестивалів "Дружба народів", Днів слов'янської писемності, щорічних Шевченківських днів і ювілейних дат Івана Франка, Лесі Українки, Миколи Гоголя, Гулака-Артемівського, Володимира Вернадського – першого президента Академії наук України та інших відомих діячів України. "Джереляни" беруть участь у проведенні Всеросійських регіональних і наукових конференцій, круглих столів і семінарів з міжнародною участю вчених Москви, Санкт-Петербурга, Новосибірська, Києва, Чернігова, Ніжина, Томська.

2004 року в Томську була проведена (друга після 1918 р.) регіональна науково-методична конференція "Українці в Сибіру" за участю Генерального консула України в РФ (м. Тюмень) Є. І. Левицького.

Михайло Худобець вперше позначив тему внеску вихідців Європейської Росії (України) у становлення науково-технічного потенціалу й соціально-економічного розвитку Сибіру.

2008 року Томське відділення "Чернігівське земляцтво" у числі 12 центрів і земляцтв, у тому числі Канади, США, Болгарії, Великобританії, Росії, Молдови, Румунії, сприяло й підтримало ідею про проведення в м. Чернігів Четвертої міжнародної конференції "Українство у світі: Україна є там, де живуть українці". З Томська взяли участь і виступили з доповідями: В. А. Доманський, Є. І. Черняк, Т. А. Гончарова і М. Я. Худобець. Михайло Якович доповідав про внесок вихідців із України в дослідження й освоєння природних багатств Західного Сибіру.

2010 року українська діаспора області взяла участь у Всеросійській науковій конференції з міжнародною участю, організовану й проведено у межах спільного науково-дослідного проекту

Томського держуніверситету й НАН України "Україна й Сибір в історико-художньому дискурсі". Вона стала третьою в історії Української діаспори Томської області.

Особливої емоційності додала участь представників української діаспори із сіл Новоріздвяне Томського району й райцентру с. Молчаново. У їхніх повідомленнях були розкриті історії конкретних родин, що переселилися з Полтавської й Чернігівської губерній у роки столипінської реформи.

Естафету конференції продовжила Міжнародна наукова конференція "Україна й Сибір у культурному трансфері" (26 червня – 1 липня 2011 року, Київ–Ніжин–Чернігів). В Інституті літератури НАН України обговорені теми післяреформеного переселення українців у Сибір і художнього образу Сибіру в українській літературі. В Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя відбулося обговорення проблем адаптації українців в умовах Сибіру й Канади.

Круглий стіл у Чернігівському національному державному університеті ім. Т. М. Шевченка також включив розгорнуті виступи томичів. Особливо зацікавлено обговорювалася перспектива подальшого співробітництва в межах вивчення історико-культурних зв'язків України й Сибіру й установалення більш тісних відносин у науковій сфері між Чернігівським і Томським державними університетами.

На всіх чотирьох заходах доповідь і повідомлення Худобця на тему "Уродженці України – випускники Томських вишів на службі сибірської науки" викликали неглибокий інтерес, особливо в Ніжині й Чернігові. В них ішла мова про уродженців Чернігівської області, що стали великими вченими й заслуженими діячами в багатьох галузях промисловості, медицині, культурі Томської області.

Оскільки активну участь у конференції взяли представники діаспори, що компактно проживають у селах Молчановського й Томського районів, 27 липня 2011 року був проведений виїзний науково-практичний семінар на тему "Українці в історії Молчановського району". Він відбувся в райцентрі Молчаново за участю представників відділення "Чернігівське земляцтво" і Центру української культури "Джерело". Втішно, що після проведеного семінару українці села ухвалили рішення про створення земляцтва. Оргкомітет установив контакти з відділенням "Чернігівського земляцтва" і Центром "Джерело". 1 травня 2012 року молчановці взяли участь у XVIII обласному фестивалі "Дружба народів", де представили розгорнутий показ традицій національної культури й кухні України.

У жовтні 2012 року група молчановських "українців", беручи участь в обласному фестивалі "Обрядові свята й традиції народів Томської області", посіла I місце.

Проведені круглі столи, конференції, семінари мали схвальні відгуки в місцевій пресі, в українських ЗМІ, зокрема в Ніжині і Чернігові, в районній газеті "Прапор" (Молчаново Томської області). Матеріали конференції видані в науковому збірнику "Документ, музейний експонат, наратив, письмове джерело в культурному трансфері Сибір–Україна" (Томськ, 2011 р.).

Як керівник спільного науково-дослідного проекту Томського держуніверситету й Національної академії наук України відзначаю те, що Михайло Якович почав осмислювати внесок уродженців України в розвиток наукового потенціалу Томська. У його роботах історія науки набула людського виміру, тобто за значними досягненнями вчених добре видно перипетії їх долі, наукових шляхів. Йому належить заслуга у виявленні багатьох унікальних джерел про долі людей, ініціатив, проєктів, відкриттів тощо. Про це він щомісяця розповідає в рубриці "Історія відкриттів з Михайлом Худобцем" промислово-економічного вісника "Реальний сектор", яку веде з січня 2008 року.

Рада земляцтва передає матеріали про уродженців Чернігівщини, що працювали й працюють у Томській області, у школи для використання під час уроків мужності, трудової доблесті й екскурсій у музеях. Учні й жителі дізнаються багато цікавого й корисного про своїх земляків. Низка матеріалів публікуються в журналі "Отчий поріг" (м. Київ), газетах "Деснянська правда", (м. Чернігів), "Життя Семенівщини" (м. Семенівка Чернігівської обл.), "Український дім" (м. Ніжин).

2002 року за матеріалами, опублікованими у пресі, Михайла Яковича прийнято у Спілку журналістів Російської Федерації. Протягом п'яти років співпрацює з редколегією Інституту енциклопедичних досліджень НАН України, що видає "Енциклопедію сучасної України" (вийшло десять томів), де містить більше 20 біографічних довідок про уродженців України, що стали відомими в Західному Сибіру, а також про томичів – Героїв Радянського Союзу, що звільняли Україну.

34 персоналії про уродженців України, в тому числі 6 про наших відомих земляків, увійшли у двотомну "Енциклопедію Томської області", видану вперше в 2008–2009 роках. Три статті й шість персоналій написані Михайлом Яковичем.

Він співавтор і член редколегії чотирьох фундаментальних збірників: з історії "Томськнафти" (2006 р.), "Маршрут довжиною в 100 років" (Геологічна хроніка 1908–2008 рр.), "Головні геологи нафтогазового комплексу Томської області" (1949–2009 рр., т. 2). Автор збірника нарисів "Ровесник століття" (1896–2006 рр.) (ч. 1, Томськ, 2008).

Сьогодні Михайло Худобець готує до видання збірник нарисів про свою малу батьківщину з назвою "Я родом зі Старого Жадово", у якому друга частина буде присвячена роботі регіонального відділення "Чернігівське земляцтво" в Томську (2004–2013 рр.).

У січні 2013 року вийшов друком краєзнавчий альманах "Сибірська старовина", вперше присвячений української діаспорі, в якому статті Худобця і спогади Миколи Костеши спонукали до підготовки відзначення десятиліття від дня організації 2004 року відділення товариства "Чернігівське земляцтво" у м. Томськ" у Києві.

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ

Світлана Лукач

ГОВОРИМ И ЧИТАЕМ ПО-УКРАИНСКИ

Учебное пособие. – Киев: Просвіта, 1998.

Разговорник представляет собой справочное пособие по формированию навыков устной монологической и диалогической украинской речи.

Пособие ставит своей задачей помочь учащимся, не изучавшим украинский язык и имеющим навыки русского языка, овладеть бытовой и общественной лексикой, необходимой при посещении культурных, научных, хозяйственных учреждений и организаций Украины.

Книга может быть использована также теми, кто, владея русским языком, желает изучать украинский язык самостоятельно, без помощи учителя.

Предлагаемый разговорник является научно-популярным по своему типу и массовым по назначению. Он не отражает всего словарного богатства украинского языка. Исходя из задач пособия, автор стремится дать в нем лишь основные значения наиболее часто употребляемых слов при общении, в периодической прессе, научно-популярной литературе. Данные слова служат названиями разнообразных явлений и объектов природы, понятий времени, цвета, вкуса, предметов быта, действий, процессов, чувств человека и его психологического состояния, широко известных понятий культуры, искусства и т. п.

Пособие построено по тематическому принципу на базе общественно-бытовой лексики. В нем дается материал для развития диалогической и монологической речи: вопросы, ответы, сообщения; приводятся образцы деловой речи.

Содержание книги рассчитано на любого читателя, владеющего русским языком. Упражнения и задания снабжены указателем произношения, где русскими буквами записаны украинские слова, произношение которых может составить трудность для русскоязычного читателя.

Для более эффективного использования пособия необходимо внимательно изучить раздел "Учимся читать" и запомнить все различия украинского и русского языков касающиеся обозначения буквами звуков. Упражнения и задания желательно выполнять по несколько раз до полного формирования навыков беглого чтения. Речевые образцы, слова вежливости, а также наиболее употребительные фразы с каждого тематического раздела необходимо выучить наизусть. Это будет способствовать развитию диалогической и монологической речи. Дальше для более полного и глубокого изучения украинского языка можно уже пользоваться такими пособиями, как Ю. А. Жлуктенко, Е. А. Карпиловская, В. И. Ярмач "Изучаем украинский язык" (К., 1991 г.); И. П. Ющук "Я выучу украинский язык" (К., 1991 г.) и др.

Разговорник снабжен украинско-русским и русско-украинским словарями.

УЧИМСЯ ЧИТАТЬ

Украинский и русский языки имеют много общих черт, которые проявляются в звуковом и словарном составе. Но при общем сходстве в этих языках есть и различия, касающиеся обозначения буквами звуков, звучания слов. Эти различия желательно знать тем, кто хочет изучать украинский язык.

В украинском алфавите нет буквы ы. Звук, обозначаемый русской буквой ы, в украинском языке передается буквой и. Таким образом, один и тот же звук в русском и украинском языках обозначается разными буквами. В украинском языке согласные перед буквой и всегда произносятся твердо.

Запомните		
в русском языке ы	в украинском языке и	указатель произношения (записано русскими буквами)
новый рыба рысь	новий риба рись	[новый] [рыба] [рысь]

1. Прочитайте. Отработайте произношение звука [ы] в украинском языке. Помните, звук [ы] в украинском языке обозначается буквой и. Согласные, стоящие перед буквой и, произносите твердо.

Унікнути (избежать), очістити, наступник (преемник), вплив (влияние), журітисся (печалиться), загасіти (погасить), живільний (питательный), пряник, упáсти, вписáти.

Проверьте себя: уны́кнуты, очы́стыты, настúпнык, впли́в, журы́гыся, загасы́гы, живы́льный, пры́нык, упáсты, впы́сáты.

Звук, который в русском языке обозначается буквой и, в украинском языке передается буквой і.

Запомните		
в русском языке и	в украинском языке і	указатель произношения
идеал Иван иллюминатор иллюстрация	ідеáл Іва́н ілюміна́тор ілюстра́ція	[идэáл] [Ива́н] [иллюмина́тор] [иллюстра́ция]

2. Прочитайте. Правильно произносите звук [и] в украинском языке.

Облік (учет), підсісти (подсесть), сівба́ (сев), сім (семь), східний (восточный), істина, іржа́ (ржавчина), історія, істо́та (существо), нічний.

Проверьте себя: облік, пидсiсты, сивба́, сим, схiдний, iстина, иржа́, истoрия, истoта, ничный.

Если звук [э] в русском языке может передаваться буквой э (в начале слов и в середине) и буквой е (после твердого согласного), то в украинском языке этот звук передается всегда только буквой е. Перед украинской буквой е согласные произносятся твердо.

Запомните		
в русском языке э	в украинском языке е	указатель произношения
экватор мэр шёлест	еква́тор мер шёлест	[эква́тор] [мэр] [шэ́лэст]

3. Прочитайте. Правильно произносите звук [э] в украинском языке.

Елега́нтний (изысканный), електри́чка, е́тика, е́ра, ема́ль, естра́да, жебра́к (нищий), кéлих (бокал), керува́ти (руководить), стéля (потолок), стежі́на (тропинка), терéзи (весы), хребéт, шерéнга.

Проверьте себя: элэга́нтный, элэктры́чка, э́тыка, э́ра, эма́ль, эстра́да, жебра́к, кэ́лых, кэрува́ты, стéля, стэжі́на, тэрэзы́, хрэбэ́т, шэрэ́нга.

Украинская буква є соответствует русской букве е. В начале слова и после гласных буква є читается как [iэ]. После согласных буква є указывает на мягкость предшествующего звука.

Запомните		
в русском языке е	в украинском языке є	указатель произношения
Лесков Репин единственный	Леско́в Ре́пін єди́ний	[Леско́в] [Ре́пін] [еди́ний]

4. Прочитайте. Правильно произносите звук [e] в украинском языке.

Єднання (единение), європéець, ествó (сущность), єдність (единство), єхíдний.

Проверьте себя: еднáння, европéець, ествó, єдність, ехíдний.

В украинском языке буква *ї* (в русском языке эта буква отсутствует) всегда обозначает два звука – [йи].

Сравните		
в русском языке	в украинском языке <i>ї</i>	указатель произношения
поезд	пóїзд	[пóйизд]
ехать	їхати	[йихаты]
ёжик	їжáк	[йижáк]
страна	країна	[крайна]
воин	вóїн	[вóйин]

5. Прочитайте. Правильно произносите звук [йи] в украинском языке.

Їдáльня (столовая), їжа (еда), розмаїтість (разнообразие), освóіти (освоить).

Проверьте себя: йидáльня, йїжа, розмайтїсть, освóити.

Звуки, обозначаемые русской буквой *ё*, в украинском языке передаются сочетанием *йо* в начале слова слога и сочетанием *ьо* в конце и середине слога. В украинском языке *йо* произносится как два звука: [й] [о], [ьо] обозначает в украинском языке звук [о] и мягкость предыдущего согласного.

Запомните		
в русском языке	в украинском языке <i>йо, ьо</i>	указатель произношения
ё		
серьезный	серйóзний	[сэръёзный]
куръез	курйóз	[куръёз]
деготь	дьóготь	[дёготь]
Журавлёв	Журавльóв	[Журавлёв]

В значении разделительных *ъ* и *ь* знаков, употребляющихся в русском языке, в украинском используется апостроф ('), который ставится после букв, обозначающих твердые согласные звуки, перед буквами *я, ю, е, ї*, в случае, когда каждая из них обозначает два звука. Таким образом, апостроф в словах украинского языка свидетельствует о том, что дальше идут звуки [йа], [йю], [йе], [йї], обозначенные буквами *я, ю, е, ї*. В словах, где буквы *я, ю, е* обозначают один звук [а], [у], [е], который стоит после мягкого согласного, апостроф никогда не ставится.

Запомните	
в русском языке <i>ъ, ь</i>	в украинском языке апостроф (')
бурьян	бур'я́н
подъезд	під'ї́зд
адъютант	ад'юта́нт

В обоих языках есть буквы (в украинском – *я, ю, е*, в русском – *я, ю, е, ё*), которые могут обозначать и два звука, и один в зависимости от позиции в слове. Буква *ї* в украинском языке всегда обозначает два звука.

Сравните							
в русском языке				в украинском языке			
я	ю	е	ё	я	ю	є	ї
^	^	^	^	^	^	^	
[a]	[ʏa]	[y]	[ʏy]	[a]	[ʏa]	[y]	[ʏy]
[э]	[ʏэ]	[o]	[ʏo]	[e]	[ʏe]		[ʏi]
яблоко	[йáблоко]			яблуко	[йáблукo]		
ряд	[р'ат]			ряд	[р'áд]		
юннат	[йун: áт]			юннат	[йун: áт]		
любить	[л'уб'ит']			любити	[л'убыты]		

В украинском языке буква мягкий знак ь обозначает на письме мягкость предыдущего звука.

Сравните		
в русском языке	в украинском языке	указатель произношения
учитель	учитель	[учытэ́ль]
портфель	портфе́ль	[портфэ́ль]
лось	лось	[лось]
пальто	пальто́	[пальто́]
альбом	альбо́м	[альбо́м]

В обоих языках все гласные звуки произносятся в ударной позиции выразительно и четко. В безударном положении для русского языка характерно произношение звука [o] как [a], в украинском же языке безударный [o] произносится как [o]. В украинском языке звук [o] только перед слогом с ударным звуком [y] произносится приближенно к [y], то есть – как [oʏ]: [роʏзʏмный, зоʏзʏл'а].

В безударном слого украинские [e], [u] звучат нечетко, [e] сближается по звучанию с [u], а [u] – с [e], например: чудеса [чудэʏсá] – чудеса; тепер [тэʏпэ́р] – теперь; живе [живэ́] – живет; винести [вынэʏсты́] – вынести.

Сравните	
в русском языке	в украинском языке
молоко [малако́]	молоко [молоко́]
мороз [маро́с]	мороз [моро́з]
ромашка [рама́шка]	ромашка [ромáшка]
романтик [рама́нтик]	романтик [ромáнтык]
село [сило́]	село [сэʏло́]

6. Прочитайте несколько раз вслух приведенные ниже украинские слова, обращая внимание на произношение о, е, и под ударением и в безударном слого.

Вода́, коро́ва, сло́во, во́рон, нога́, скоро́, кожу́х, село́, весéлий (веселый), неді́ля (воскресенье), дере́во, середá (среда), стежи́на (тропа), зелéний, живи́й (живой).

Проверьте себя: вода́, коро́ва, сло́во, во́рон, нога́, скоро́, коʏжу́х, сэʏло́, вэʏсэ́лый, нэʏди́ля, дэ́рэʏво, сэʏ рэʏ да́, стэʏ жы́на, зэʏлэ́ный, живи́ый.

Буква щ в украинском языке передает сочетание звуков [ш] и [ч], которые в основном произносятся твердо.

Сравните	
в русском языке	в украинском языке
щедрость [шч'э́дрост']	щедри́сть [шчэ́дристь]
щука [шч'у́ка]	щука [шчу́ка]

7. Прочитайте. Правильно произносите звуки [шч] в украинском языке.

Щаслівий, щéбет, щепити (привить), щірий (искренний), щéлепа (челюсть).

Проверьте себя: шчасл ывый, шчэбэт, шчэпыты, шчырый, шчэлэпа.

Буква ч в украинском языке обозначает в большинстве случаев твердый звук.

Произносите правильно		
в русском	в украинском	указатель
честь	честь	[чэсть]
численность	чисéльність	[чысэльність]
чайник	ча́йник	[ча́йнык]
четыре	чоти́ри	[чоты́ры]

8. Прочитайте. Правильно произносите звук [ч] в украинском языке.

Чистотá, чужинá (чужбина), читáти, червóний (красный), чéмный (вежливый), дівчáта (девушки).

Проверьте себя: чыстотá, чужынá, чытáты, чэрвóный, чéмный, дивчáта.

В украинском языке буква г может обозначать звук [г] протяжный (фрикативный) и звук [г'] взрывной, внезапный, который произносится, как в русском языке. Но слов в украинском языке со взрывным внезапным [г'] немного. Это в основном слова иностранного происхождения (інтелігенція, генетика) и некоторые общеупотребительные слова украинского языка. В большинстве случаев слова с [г] в русском и украинском языках звучат по-разному.

Произносите правильно	
в русском языке [г'] (взрывной)	в украинском языке [г] (протяжный)
голова	голова
голодный	голодний
гусь	гуска
гудок	гудок
гром	грім
герой	герой

Запомните

В этих словах украинского языка звук [г'] взрывной и произносится, как в русском языке:

га́нок – крыльцо

дзі́га – юла

га́ва – ворона

ге́дзь – овод

гу́ля – шишка

гі́кати – икать

а́грус – крыжовник

гра́ти – решетка

гелґо́тати – гоготать

гре́чний – учтивый

гу́дзик – пуговица

гу́ма – резина

В украинском языке звонкие согласные в конце слова и слога всегда произносятся звонко, тогда как в русском языке – глухо.

Сравните

в русском языке	в украинском языке	указатель произношения	
дуб [дуп]	дуб [дуб]		
сад [сат]	сад [сад]		
друг [друк]	друг [дру́г]		
рыбка [рыпка]	ри́бка [ри́бка]		[ры́бка]
книжка [книшка]	кни́жка [кни́жка]		[кны́жка]

В украинском языке звук [ц] в конце слова и слога в большинстве случаев мягкий. Исключение составляют только отдельные слова.

Сравните		
в русском языке	в украинском языке	указатель произношения
танец Новоселица улица	та́нець Новосéлиця ву́лиця	[та́нэць] [Новосéлыця] [вúлыця]

9. Прочитайте. Правильно произносите звук [ц'] в украинском языке.

Мудре́ць, кіне́ць, купе́ць, ліквіда́ція, молодéць, індустріаліза́ція.

Проверьте себя: мудра́ць, кинéць, купэ́ць, ликвидáция, молодéць, индустриализáция.

В украинском языке есть звуки [дж] и [дз], которых в русском языке нет. Они произносятся слитно и обозначаются на письме двумя буквами дж, дз.

Произносите правильно		
по-русски	по-украински	указатель произношения
кукуруза	кукуру́дза	[кукуру́дза]
шмель	джмі́ль	[джміль]
зеркало	дзéркало	[дзэ́ркало]
звонок	дзвóник	[дзвóнык]

УКРАИНСКИЙ АЛФАВИТ

А, а	[а]	Н, н	[ен]
Б, б	[бе]	О, о	[о]
В, в	[ве]	П, п	[пе]
Г, г	[ге]	Р, р	[ер]
Ґ, ґ	[ге]	С, с	[ес]
Д, д	[де]	Т, т	[те]
Е, е	[е]	У, у	[у]
Є, є	[є]	Ф, ф	[еф]
Ж, ж	[же]	Х, х	[ха]
З, з	[зе]	Ц, ц	[це]
И, и	[и]	Ч, ч	[че]
І, і	[і]	Ш, ш	[ша]
Ї, ї	[ї]	Щ, щ	[ща]
Й, й	[йот]	ь	[м'який знак, знак м'якшення]
К, к	[ка]	Ю, ю	[ю]
Л, л	[ел]	Я, я	[я]
М, м	[ем]		

Названия букв и порядок размещения их в алфавите нужно запомнить. Это даст возможность свободно пользоваться словарем.

**ВЫРАБАТЫВАЕМ НАВЫКИ ПРОИЗНОШЕНИЯ
ТРУДНЫХ ДЛЯ НЕУКРАИНСКИХ ЧИТАТЕЛЕЙ ЗВУКОВ**

10. I. Пользуясь украинским алфавитом, назовите сначала буквы, которые обозначают согласные звуки, потом – гласные. Какие звуки обозначаются буквами *щ, ї*?

II. Назовите буквы, которые в русском и украинском языках пишутся по-разному, но обозначают одинаковые звуки. (Для самоконтроля: *ы – и; и – і; э – е; е – є*.)

III. Потренируйтесь в произношении украинских звуков [и], [і], [е], [є].

Би – бі – бе – бе (бы – би – бэ – бе), ди – ді – де – де, зи – зі – зе – зе, ли – лі – ле – ле, ни – ні – не – не, си – сі – се – се, ти – ті – те – те, ци – ці – це – це.

IV. Правильно произносите твердые и мягкие звуки.

т – т'	с – с'
н – н'	ц – ц'
д – д'	л – л'
р – р'	з – з'

11. Прочитайте медленно несколько раз слова, правильно произносите выделенные звуки.

У-кра-ї-на, у-кра-ї-нець, у-кра-їн-ський, Кі-їв, сто-лі-ця, на-рбд, мб-ва, мб-ле-ння, пра-цю-ва-ти, лю-бї-ти, го-во-рї-ти, ма-ма, ба-ть-ко, та-то, ба-бу-ся, ді-дусь, бра-тик, сест-рїч-ка, доч-ка, син, не-бо, сон-це, є-ді-на, сім'-я, на-вча-ти-ся, ди-тїн-ство, ма-льов-нї-чий, у-чі-тель, ба-ть-кїв-щї-на, кра-є-вїд, мо-ло-кб, о-го-ло-сі-ти, до-дб-му, го-ро-бї-на, го-ло-ва, гб-щик, гб-лос, па-ля-нї-ця, во-дї-ця, кар-бб-ва-нець, хлб-пець, ву-ли-ця.

Помните: в украинском языке безударный гласный звук [о] произносится четко, как и под ударением

Помните	
в русском языке	в украинском языке
	ы – и [ы]
	э – е [э]
	и – і [и]
	е – є [е]
	ё – йо [ё]
	– ъо
	– і [йи]

Словарь

мб-ва – язык	ба-тькївщїна – родина
мб-лення – речь	краєвїд – пейзаж
пра-цю-ва-ти – работать	ого-лосїти – объявить
та-то, ба-ть-ко – отец	до-дб-му – домой
ба-бу-ся – бабушка	го-ро-бї-на – рябина
ді-дусь – дедушка	гб-щик – горшок
є-ді-на – единственная	па-ля-нї-ця – хлеб (обычно пшеничный)
сім'-я – семья	кар-бб-ванець – рубль
навча-ти-ся – учиться	хлб-пець – мальчик
ди-тїн-ство – детство	ву-ли-ця – улица
ма-льов-нї-чий – живописный	

12. Произнесите скороговорки правильно, учитывая специфику звуков [з] и [г].

- У гарненької горлички туркотливе горлечко.
- Годувала г'ава г'авенят на г'анку. Зготувала в горщику гарну запіканку.

Словарь

гарненька – хорошенькая
 гб-рїчка – голубка
 туркотлївий – воркотливый
 гб-рлечко – горлышко
 го-ду-ва-ти – кормить
 го-ту-ва-ти – готовить
 за-пї-ка-нка – запеканка

13. Переведите слова на украинский язык, правильно произносите звук [з].
Голова, голос, гордый, груша, горох, град.

14. Отработайте произношение звука [ц'].
Паляниця, косовиця, праця, дурниця, учениця, молодіць, палець.

Словарь

праця – работа
дурниця – глупость

ГОВОРИМ, ПИШЕМ, ЧИТАЕМ

15. Ответьте на вопросы по-украински. Правильно произносите слова.

1. Как называется государство, в котором вы живете?
2. Как называется столица Украины?
3. Как звучат по-украински слова *язык, речь*?
4. Как называется народ, который живет в Украине?
5. Переведите на украинский язык предложение:

Моя семья состоит из мамы, папы, бабушки, дедушки и сестрички.

Словарь

состоит – складається

16. Напишите диктант.

Ми їздили до Києва. Це столиця України. Київ дуже гарне і мальовниче місто.

Словарь:

їздили – ездили	гарний – красивый
це – это	місто – город
дуже – очень	мальовничий – живописный

17. Учитесь обращаться по-украински!

Маріє Іванівно, Сергію Миколайовичу, Олександрє Михайловичу, Олю, Вікторє, тату, сину, дочко, дідусю, бабусю, мамо, тітонько, дядечку, товаришу, юначе, дівчино, внучко, друже.

Словарь

тітонька – тётушка
дядечко – дядюшка
юнак – юноша
дівчина – девушка
тато – отец

18. Переведите на украинский язык.

Добрый день, Александр Иванович. Заходите, пожалуйста, Ольга Петровна. Бабушка, разрешите Вам помочь.

19. Перепишите предложения, раскрывая скобки.

1. Можна все на світі вибирати, (син), вибрати не можна тільки Батьківщину (*В. Симоненко*).
2. Ні, я себе не можу уявити без тебе, (Дніпро), як і без тополі (*М. Вінграновський*).

Словарь:

Батьківщина – Родина
дозволяти – разрешать
життя – жизнь

20. Прочитайте. Отработайте произношение новых для вас слов. Напишите текст под диктовку. Перескажите его.

Мово рідна! Ти ж – як море – безконечна, могутня, глибока. І котиш хвилі своїх лексиконів, а їм немає кінця-краю.

Красо моя! В тобі мудрість віків і пам'ять тисячоліть і зойк матерів у годину лиху, і переможний гук лицарів твоїх у днину побідну, і пісня серця дівочого в коханні своїм, і крик новонародженого. В тобі, мово, неосяжна дума народу – його щирість, радіщі й печаль, його труд і піт, і кров, і сміх, і безсмертя його.

Арфо серця мого! Люблю зажуру пісень твоїх, і невмирущий оптимізм гумору твого, і музику слів твоїх. Скарбе мій єдиний, з тобою я найбагатший і найдужчий у світі, без тебе – перекоти-поле, що його несе вітер у сіру безвість, у млу небуття. Твердине моя, і захисток, і гордість, і розрада в годину смутку (С. Плачинда).

Словарь

могутній – могущественный	щірість – искренность
глибокий – глубокий	піт – пот
котіти – катить	зажура – печаль
хвілі – волны	невмирущий – бессмертный
мудрість – мудрость	гумор – юмор
зойк – вопль	скарб – клад, сокровище
лиха година – тяжелое время	дужий – сильный
переможний гук – победный клич	безвість – безвестность
ліцар – рыцарь	мла – мгла
побідна дніна – победоносное время	небуття – небытие
коханья – любовь	захисток – убежище, укрытие, приют
новонароджений – новорожденный	розрада – утешение
неосяжний – необъятный	година смутку – час печали

21. Обратитесь по-украински к маме, сестре, брату, отцу, товарищу.

22. Отработайте произношение слов вежливости. Запомните их и пользуйтесь ими, обращаясь к родным, близким и другим людям.

По-украински

дóброго ранку
дóбрый день
дóбрый вéчiр
здра́стуйте
до побáчення
бúдьте здорові
дóброго здоров'я
на добрáнич
щасливо́ї дорóги
будь лáска
захо́дьте, будь лáска
сiда́йте, будь лáска
дякую
спасíби
щíро вітаю Вас
дúже Вам рáдий
дозво́льте Вам допомогти́
простíть
пробáчте
прóшу

перепрóшую
бúдьте дóбрі...
бúдьте ласка́ві...
дару́йте

По-русски

доброе утро
добрый день
добрый вечер
здравствуйте
до свидания
будьте здоровы
доброе здоровья
спокойной ночи
счастливого пути
пожалуйста
заходите, пожалуйста
садитесь, пожалуйста
спасибо
спасибо
искренне приветствую Вас
очень Вам рад
разрешите Вам помочь
простите
извините
слушаю Вас (или "пожалуйста"
в ответ на благодарность)
извините
будьте добры...
будьте любезны...
извините

Указатель произношения

[дóброго ранку]
[дóбрый дэнь]
[дóбрый вэчир]
[здра́стуйтэ]
[до побáчэння]
[бúдьтэ здорові]
[дóброго здоров'я]
[надобрáнич]
[шщасливо́йи дорóгы]
[будь лáска]
[захо́дьтэ, будь лáска]
[сидáйтэ, будь лáска]
[дякую]
[спасíби]
[щ íро витáю Вас]
[дúже Вам рáдий]
[дозво́льтэ Вам допомогты́]
[простíть]
[пробáчтэ]
[прóшу]

[пэрэпрóшую]
[бúдьтэ дóбрі]
[бúдьтэ ласка́ві]
[дару́йтэ]

23. Прочитайте диалог. Постарайтесь воспроизвести его по памяти.

– Бабусю, приший мені гудзика, будь ласка.

– Неси, внучко, голку з ниткою.

– Дякую тобі, бабусю.

24. Прочитайте. Отработайте произношение новых для вас слов.

СУНИЦІ ДЛЯ НАТАЛІ

У третьому класі вчиться маленька дівчинка Наталя. Вона довго хворіла. Повернулась до школи бліда, швидко втомлювалась.

Андрійко розповів своїй мамі про Наталю. Мама сказала:

– Цій дівчинці треба їсти мед і суниці. Тоді вона стане бадьорою, червонощокою... Понеси їй суниць, Андрійку.

Андрійкові хочеться понести суниць Наталі, але йому чомусь соромно. Він так і сказав мамі: соромно мені, не понесу...

– Чому ж тобі соромно? – здивувалась мама.

Андрійко і сам не знав, чому йому соромно.

Наступного дня він все ж таки взяв із дому пакуночок із суницями. Коли вже закінчились уроки, він підійшов до Наталі. Віддав їй пакуночок із суницями й тихо сказав:

– Це суниці. Ти їж, і щоки в тебе будуть червоні.

Наталя взяла пакуночок із суницями. І тут сталося дивне. Щічки її стали червоними, немов мак. Вона ласкаво подивилася в очі Андрійкові й прошептала: "Дякую!.."

"Чому ж щічки в неї стали червоними? – з подивом думав Андрійко. – Вона ще ж не їла суниць" (В. Сухомлинський).

Словарь

суниця	земляника
дівчинка	девочка
хворіти	болеть
швидко	быстро
втомлюватися	уставать
розповідати	рассказывать
треба	надо
їсти	есть, кушать
бадьорий	бодрый
червонощокый	краснощекий
чомусь	почему-то
соромно	стыдно
здивуватися	удивиться
наступний	следующий
пакунок	сверток
закінчитись	окончиться
червоний	красный
статися	случиться
дивний	удивительный
подивітись	посмотреть
очі	глаза
подив	удивление

25. Запомните названия дней недели, месяцев года, время года.

НАЗВАННЯ ДНЕЙ НЕДЕЛИ

тіждень – неделя	четвѣр – четверг
понеділок – понедельник	п'ятниця – пятница
вівторок – вторник	субота – суббота
середá – среда	неділя – воскресенье

НАЗВАННЯ МЕСЯЦЕВ ГОДА

січень – январь	ліпень – июль
лютий – февраль	серпень – август
березень – март	вересень – сентябрь
квітень – апрель	жовтень – октябрь
травень – май	листопад – ноябрь
червень – июнь	грудень – декабрь

ВРЕМЕНА ГОДА

зима - зима
весна – весна

літо – лето
осінь – осень

26. Прочитайте. Отработайте произношение новых для вас слов. Выучите стихотворение наизусть.

ВІД ЗИМИ ДО ЗИМИ

Січень січе.
Лютий лютує,
Березень плаче,
Квітень квітує.
Травень під ноги
Стеле травицю.
Червень складає
Сіно в копиці.
Липень медовий
Бджілок чарує.
Серпень чудовий
Булки дарує.
Вересень трусить
Груші в садочку.
Жовтень гаптує
Клену сорочку.
Йде листопад,
Застеля килими.
Грудень надходить –
Початок зими.
(Ф. Петров)

Словарь

сік'ї – сечь
квітнути – цвести
стеліти – стелить
складати – складувать, сложить
сіно – сено
коп'їця – копна
чарувати – очаровывать, пленять

чудовий – чудесный
дарувати – дарить
трусити – трясти
гаптувати – шить, вышивать золотом,
серебром и т. п.
сорочка – рубаха
килим'ї – ковры

27. Прочитайте. Отработайте произношение новых для вас слов.

ЧОТИРИ БАЖАННЯ

Була зима. Дмитрик досхочу накатався на санчатах і на ковзанах, прибіг додому рожевий, веселий і каже батькові:

- Ой, як же весело взимку! Я хотів би, щоб завжди була зима.
- Запиши своє бажання в кишенькову книжку, – сказав батько.

Дмитрик записав.

Прийшла весна. Дмитрик досхочу набігався за барвистими метеликами в зеленому лузі, нарвав квітів, прибіг до батька й говорить:

- Яка прекрасна весна! Я хотів би, щоб завжди була весна!

Батько знов витяг книжку і наказав Дмитрикові записати своє бажання.

Настало літо. Дмитрик з батьком пішли на сіножать. Весь довгий час розважався хлопчик: ловив рибу, збирав ягоди, перекидався в запашному сіні, а ввечері сказав батькові:

- Я хотів би, щоб літу й кінця не було!

І це Дмитрикове бажання було записане в ту ж книжечку.

Настала осінь. У садку збирали фрукти – рожеві яблука і жовті груші. Дмитрик сказав батькові:

- Ось – найкраща пора року!

Батько розкрив свою записну книжку й показав Дмитрикові, що він те саме казав і про весну, і про зиму, і про літо (К. Ушинський).

Словарь

чоти́ри – четыре	наказáв – приказал
бажа́ння – желание	наста́ло – наступило
досхо́чу – вволю, вдоволь	сіножа́ть – сенокос
ковза́ні – коньки	до́вгий – длинный
каза́ти – говорить	час – время
завжди́ – всегда	розважа́тися – развлекаться
кишеня́ковий – карманный	перекида́тися – кувыркатся
запита́ти – спросить	запа́шний – душистый
барві́сті – разноцветные	найкра́щий – наилучший
метели́ки – бабочки	пора́ ро́ку – время года
кві́ти – цветы	

28. Прочитайте сказку. Перескажете по-українски.**КОМУ Ж ІТИ ЗА ДРОВАМИ?**

Край села живе вдова з трьома синами. Два сини вже дорослі юнаки, високі, ставні, славні, красиві. А третій – підліток Юрко – маленький, тоненький, мов очеретина.

Було це взимку. Впав глибокий сніг, дме північний вітер, тріщить мороз. Мати говорить – немовби сама до себе, але так, щоб і сини чули:

– Холодно, діти. А дров немає... Кому ж за дровами йти?

Мовчать старші сини, нахилили голови, дивляться в землю і нігтями піч колувають.

– Я піду за дровами, мамо, – сказав найменший син.

– А морозу ж ти не боїшся? – питає мати й на старших синів поглядає.

– Ні, не боюсь, – відповідає син і одягається.

– Ну, що ж, іди, Юрко, – сказала мати, важко зітхнула й поцілувала сина.

– Пішов Юрко. І враз стало в хаті так тихо, немов усе живе, що є в світі, прислухалося й думало: що ж воно буде? І вітер надворі затих. Два старші сини підвели голови, подивилися на матір і сказали:

– Ми теж підемо в ліс, мамо.

– Ідіть, сини, – прошепотіла мати й заплакала від радості (В. Сухомлинський).

Словарь

край села	на краю села
сини	сыновья
дорослий	взрослый
юнаки	юноши
ставний	статный
підліток	подросток
мов	как
очеретина	тростина
взимку	зимой
глибокий	глубокий
сніг	снег
північний	северный
тріщить	трещит
немовби	вроде бы
самá до себе	сама с собой
але	но
чу́ти	слышать
немає	нет
мовча́ти	молчать
нахили́ти	склонить
диві́тися	смотреть
нігті	ногти
пита́ти	спрашивать
погляда́ти	посматривать
ні	нет
відповідáти	отвечать
одяга́тися	одеваться
ва́жко	тяжело

зітхну́ти
поцілува́ти
враз
ха́та
немóв
сві́т
прислуха́тися
надво́рі
підвести́ го́лову
подиви́тися
теж
прошепотіти

вздохну́ть
поцелова́ть
вдруг
изба, ха́та
будто, словно
мир
прислушива́ться
на улице
подня́ть го́лову
посмотре́ть
тоже
прошепта́ть

29. Прочитайте. Отработайте произношение новых для вас слов.

Де живуть наші батьки й матері, там живуть і вітри, які нас обдували в дитинстві. Оті перші вітри, що пестили нас на маминих руках, і ми, відкриті їм, захлиналися від того незвичайного потоку безмежжя, краси й неосяжності. Здрігалися, мружили очі, починали входити у світ, який звемо життям.

Живуть там, довкола маминої і батькової хати, вітри, і птахи, і сонце, і земля твоя, і твій рід, і твої перші кроки.

Більшість людей носить це в серці повік. І якщо є щось святе на землі, то це перш за все мама і батько. І батькова хата. І мамине слово. І стежки, по яких вона ходила і вчила ходити й тебе. Стежки, поля й дороги (*О. Сизоненко*).

Словарь

де – где	о́чі – глаза
обдува́ти – обдувать	сві́т – мир
дити́нство – детство	довко́ла – вокруг
пéстити – ласкать	пта́хи – птицы
захли́натися – захлебываться	кро́ки – шаги
незвичáйний – необычный	пові́к – навеки
безме́жжя – безграничность	якщо́ – если
неося́жність – необъятность	щось – что-то
здріга́тися – вздрагивать	сте́жка – тропинка
мру́жити – жмурить	

30. Прочитайте. Отработайте произношение новых для вас слов.

Територію України ніби оперізують три відмінні один від одного пояси: Полісся, лісостеп, степ. Називають їх зонами.

Лісова зона, або Полісся, розкинулася на півночі України.

Полісся й донині зберігає в багатьох місцях риси незайманої природи. По берегах рік зустрічаються дрімучі діброви, гаї, бори. Між цього зеленого царства, мов казкові велетні, стоять тисячолітні дуби, шумлять на вітрах високі сосни, берези, осокори.

Край цей надзвичайно багатий на різні ягоди, гриби, птаство, звірів. Ростуть на Поліссі не тільки жито, пшениця, листата кукурудза, але й русявий льон, що вистилає своїм шовком цілі ниви й мерехтить під сонцем, мов принадні озера.

На південь від Полісся, у центральній частині України, розіслалася найбільша природна зона – лісостеп. Вже сама назва каже за те, що це місцевість, де гаї і діброви, ліси й переліски чергуються зі степовою хвилястою рівниною. Поблизу річок тут зеленіють луги й гаї, зустрічаються часом і великі ліси. А подалі від долин залягає степ.

Віковічні перелоги тут давно розорано. Тільки подекуди в заповідниках лишилася цілина в первісному стані. Зате широким морем розлились тут лани жита й пшениці. Зеленіють від обрію до обрію плантації картоплі, цукрових буряків. А ще далі розкинулись яблуневі, вишневі сади, а в садах потопають села.

Український степ по-своєму чарівний і величний. Серед безкрайнього роздолля пшениць видніються зелені масиви кукурудзи, неозорі, вкриті смугастими кавунами і золотистими динями херсонські й запорізькі баштани.

Дерева в степу зустрічаються рідко. Південний степ міняється кожної пори року. На початку весни він вкривається пишним килимом трав. Скільки тут цвіте горицвіту, маків, червоних тюльпанів! (*І. Цюпа*).

Словарь

оперізувати – опоясывать
північ – север
відмінний – несхожий, различный
доніні – поныне
поблизу – вблизи
часом – временами
віковічні – столетние
перелюги – нетронутая земля
розорати – распахать
зберігати – сохранять
риси – черты
незайманий – нетронутый
дрімучий – дремучий
діброби – дубравы
гаї – рощи
бори – бор
вєлетні – великаны
надзвичайно – чрезвычайно
жито – рожь
мерехтіти – мерцать
принадні – привлекательные
південь – юг
казати – говорить
місцевість – местность
переліски – перелески

чергуватися – чередоваться
хвилястий – волнистый
рівнина – равнина
вкриватися – покрываться
кілим – ковер
подєкуди – кое-где
лишатися – оставаться
пєрвісний – первобытный, первоначальный
стан – состояние
лани – поля, нивы
обри – горизонт
картопля – картофель
цукровий – сахарный
буряк – свекла
потопати – утопать
чарівний – волшебный, чарующий
вєлічний – величественный
безкрайний – бесконечный, нескончаемый
роздолля – раздолье, простор
неозорий – необозримый
смугастий – полосатый
кавуні – арбузы
баштани – бахча
на початку – вначале, сперва

31. Составьте рассказ, используя нижеприведенный текст в качестве образца.

Коли мені кажуть "Київ", я бачу, як рано-вранці квапиться Київ на роботу на великі заводи, розташовані на околицях, і в незліченні установи – цю неодмінну належність столиці. Я бачу, який молодий наш Київ, який він бадьорий, веселий і життєрадісний.

Є міста, в яких минуле – більше, значиміше, ніж нинішність; є міста, що лише ждуть свого майбутнього, перебуваючи, так би мовити, в зародку; Київ гармонійно поєднує в собі всі три виміри часу. Київ вічно молодий, він у вічному русі, в невідмінних змінах (*П. Загребельний*).

Словарь

рано-вранці – ранним утром
квапиться – торопиться, спешить
вєлікий – большой
розташований – расположенный
незліченні – неисчислимые
установа – учреждение
неодмінна належність – неременная принадлежность
бачити – видеть
бадьорий – бодрый
життєрадісний – жизнерадостный
околиці – окрестности
минулий – прошедший

значимий – значительный
лише – лишь
майбутнє – будущее
перебувати – пребывать
зародок – зародыш
гармонійний – гармоничный
поєднувати – соединять, совмещать
вимір – измерение
час – время
рух – движение
невідмінний – неустанный
зміни – изменения

32. Прочитайте стихи украинских поэтов. Отработайте произношение новых для вас слов. Выучите одно из стихотворений наизусть.

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині –
Однаковісенько мені.
В неволі виріс меж чужими,
І, не оплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру,

І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій – не своїй землі.
І не пом'яне батько з сином.
Не скаже синові: "Молись.
Молися, сину: за Вкраїну
Його замучили колись".
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...
Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені.
(Т. Шевченко)

ДУМИ МОЇ, ДУМИ МОЇ...

(Уривок з вірша)
Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!
Нащо стали на папері
Сумними рядами?..
Чом вас вітер не розвіяв
В степу, як пилину?
Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину?..
Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас, –
Де ж мені вас діти?
В Україну ідіть, діти!
В нашу Україну,
Попідтинню сиротами,
А я – тут загину.
Там знайдете щире серце
І слово ласкаве.
Там знайдете щиру правду,
А ще, може, й славу...
Привітай же, моя ненько.
Моя Україно,
Моїх діток нерозумних.
Як свою дитину.
(Т. Шевченко)

СЛОВО ПРО РІДНУ МАТІР

(Уривок з поеми)
Благословен той день і час,
Коли прослалась килимами
Земля, яку сходив Тарас
Малими босими ногами,
Земля, яку скропив Тарас
Дрібними росами-сльозами.
Благословенна в болях ран
Степів широчина бездонна,
Що, як зелений океан,
Тече круг білого Херсона,
Що свій дівочий гнучий стан

До Дніпрового тулить лона.
Благословенна ти в віках,
Як сонце наше благовісне,
Як віщий білокрилий птах,
Печаль і радість наша, пісне,
Що мужність будиш у серцях,
Коли над краєм хмара висне.
Благословенні ви, сліди,
Не змиті в вічності дощами.
Мандрівника Сквороди
З припорошілими саквами,
Що до цілющої води
Простує, занедбавши храми.
Благословен мечів ясних
Огонь, отчизни охорона,
Іржання коней бойових,
Морських походів даль солона,
І "Енеїди" владний сміх,
Полтави тихої корона,
Гаряча дума Кобзаря,
Що і в огні не спопеліє,
І молоток Каменяра,
І струни Лисенка живії,
І слави золота зоря
Круг Заньковецької Марії!
(М. Рильський)

РІДНА МОВА

(Уривок з вірша)

Як гул століть, як шум віків,
Як бурі подих – рідна мова,
Вишневих ніжність пелюстків,
Сурма походу світанкова,
Неволі стогін, волі спів,
Життя духовного основа.
Цареві блазні і кати,
Раби на розум і на вдачу,
В ярмо хотіли запрягти
Її, як дух степів, гарячу,
І осліпити, й повести
На чорні торжища, незрячу,
Хотіли вирвати язик,
Хотіли ноги поламати,
Топтали під шалений крик,
В'язнили, кидали за ґрати,
Зробить калікою з калік
Тебе хотіли, рідна мати.
Ти вся порубана була.
Як Федір у степу безрідний,
І волочила два крила
Під царських маршів тупіт мідний, –
Але свій дух велично-гідний
Як житнє зерно берегла.
(М. Рильський)

(Уривок з поеми)

Над тихим сном мого малого сина,
Над плетивом думок моїх і мрій
Пливла тривога, ніби всевіт, сива.
Гойдаючись на гребенях надій.
Цідилась ніч крізь темне сито неба,
І зорі танули, як вогники малі...
Кирпатий мій! Дивлюся я крізь тебе
У завтрашнє страдалиці Землі.
Сини! Сини! Барометри кирпаті
Людського спокою і завтрашнього дня!
Ми перед вами разом винуваті,
Що на планеті бійки і гризня.
Ми винуваті, що міліють ріки
І лисинами світять береги,
Що десь духовні лупляться каліки
І виростають ваші вороги.
Будь проклят спокій! Досить нарікати
На клопітливий і суворий час!
Грядуть сини – барометри кирпаті,
Вони за все спитають завтра нас.
(В. Симоненко)

ЛЕБЕДІ МАТЕРИНСТВА

(Уривок з вірша)

Мріють крилами з туману лебеді рожеві,
Сиплють ночі у лимани зорі сургучеві.
Заглядає в шибку казка сивими очима.
Материнська добра ласка в неї за плечима.
Ой біжи, біжи, досадо, не вертай до хати.
Не пуцу тебе колиску синову гойдати.
Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу,
Виростуть з тобою приспані тривоги.
Можна вибрати друга і по духу брата,
Та не можна рідну матір вибирати.
За тобою завше будуть мандрувати
Очі материнські і білява хата.
І якщо впадеш ти на чужому полі,
Прийдуть з України верби і тополі,
Стануть над тобою, листям затріпочуть,
Тугою прощання душу залоскочуть.
Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.
(В. Симоненко)

ДВА КОЛЬОРИ

Як я малим збирався навесні
Піти у світ незаними шляхами,
Сорочку мати вишила мені
Червоними і чорними нитками.
Два кольори мої, два кольори.
Оба на полотні, в душі моїй оба,
Два кольори мої, два кольори:
Червоне – то любов, а чорне – то журба.
Мене водило в безвісті життя,
Та я вертався на свої пороги,
Переплелись, як мамине шиття,
Мої сумні і радісні дороги.
Мені війнула в очі сивина,

Та я нічого не везу додому,
Лиш горточок старого полотна
І вишите моє життя на ньому.
(Д. Павличко)

ЛЕЛЕЧЕНЬКИ

З далекого краю
Лелеки летіли,
Та в одного лелеченьки
Крилонька зомліли.

Висушила силу
Чужина проклята,
Візьміть мене, лелеченьки,
На свої крилята.

Ніч накрила очі
Мені молодому,
Несіть мене, лелеченьки,
Мертвого додому.
(Д. Павличко)

О повернись, якою Ти була
сто літ тому, і тисячу,
і вчора!
... Отруйні ріки вблід
перебрела.
І княжі тіні похилили чола.
Ти – Русь. Ти давня.
Київська. Ще та,
чий меч святили у соборах
Лаври,
І на рельєфах древнього щита
світився горем профіль Ярославни!
Був вітер – сторож всіх
Твоїх границь,
Був теплим дух великих медозборів,
і темним – пурпур княжих
багрянниць,
і світлими – хрести Твоїх соборів.
Невже ж до нас Твій голос
не озветься,
коли нащадки ходять
по гробах?!
На тій землі, де зводили
фортеці,
тепер стоїть бетонний
саркофаг.
Уламки смерті робот
підмітає,
І квітки вже сахається бджола.
Спитай в Дніпра – чи він ще
пам'ятає
Тебе таку, якою Ти була?
О, як за все, що зроблено,
простити?
В яких віках засне оця біда? ...

Приходив князь. Хотів киян
хрестити.
Але була вже мертвою вода.
(О. Пахльовська.)

Не впізнаю – ні зблизька,
ні здаля.
Це ти, Маріє, знов ідеш
за гробом?
Тепер тут зона, а була земля.
Тут був чорнозем, а тепер –
Чорнобиль.
Тут все – було. Який
минулий час!
З яких похмурих неземних
граматик?
Чи тут вже Апокаліпсис
почавсь?
Чи знов пройшли тут гунни
і сармати?
Все хоче народитися і жить.
І розцвісти. І збутись.
І любити. ...
І вільний кінь вздовж
берега біжить,
не знаючи, що він уже убитий.
(О. Пахльовська)

НА ЦІЙ НЕПРОДАНІЙ ЗЕМЛІ

(Уривок з поеми "Дума про пам'ять")

На цій непроданій землі,
Яка сльозами обкипіла,
Землі, де батьківські могили
І жовті кості на ріллі,
І кров, гірка від долину,
І пам'ять, стоптана потроху,
Ми ледь не втратили епоху,
Яка страшніша за війну.
В нас іншої землі нема
І хати іншої не буде,
Ніж та, де біль стискає груди
Синам Шевченка й Богуна,
Довженка, Лесі, Вересая –
А скільки тих, кого
не знаєм! –
В нас іншої землі нема.
Благословімо лютий світ,
Похилі верби над водою.
І сміх упереміж з бідною,
І вічну стежку від воріт.
Благословімо плин ріки,
Благословімо гнів і муки
І чорні мозолясті руки,
Які сапають буряки!..
Для кого пишемо, братове?
Для сина, що не знає мови?

Чи так виходимо на люди
І заробляємо своє
Ім'ям народу, який буде,
На тому, що сьогодні є?..
На цій непроданій землі,
Яка сльозами обкипіла,
Землі, де батьківські могили
І жовті кості на ріллі,
Де тліють в чорному вогні
Шаблі, знамена і гармати,
Народу право –
не прощати
Своїх безпам'ятних синів.
Він їх вгодує, допече
Чинами, владою, грошима.
Але не дасть ніколи сина,
Який майбутнє прорече!
(П. Гірник)

33. Изучите текст. Используйте его содержание и языковые средства при ответах на вопросы, для перевода, участия в беседе и при других формах работы.

Україна – одна з найбільших європейських держав, яка має площу близько 603 тисяч 700 квадратних кілометрів. Населення України становить близько 52 мільйонів чоловік. На її території проживають переважно українці та росіяни. Поряд з ними тут живуть також євреї, білоруси, молдавани, угорці, болгары, поляки, кримські татари, греки, гагаузи, цигани та представники інших національностей.

Адміністративно Україна поділяється на 25 областей. Виділяють Лівобережну (на лівому березі Дніпра) та Правобережну Україну, а також Західну та Закарпатську Україну. Побутують також історичні назви територій: Наддніпрянщина, Полісся, Волинь, Поділля, Галичина, Буковина, Закарпаття, Полтавщина, Слобожанщина, Таврія, Донбас. Між ними спостерігаються помітні відмінності в побуті, заняттях населення, поширених говорах, фольклорі.

Переважна частина України має рівнинний характер. Тільки на заході здіймаються гори Карпати, найвища вершина яких Говерла. Також на півдні Кримського півострова вздовж Чорноморського узбережжя простяглися Кримські гори.

Всього в Україні протікає 131 річка. Це Дніпро (з притоками Десною, Прип'яттю, Пселом, Сулою, Інгульцем), Дністер, Південний Буг, Сіверський Донець, Дунай та інші. Найбільше озеро України – Світязь площею 24,2 кв. км, а глибиною до 58,4 м. Південний кордон республіки проходить по Чорному морю. На заході Україна межує з Румунією, Республікою Молдова, Угорщиною, Словаччиною, Польщею, на півночі – з Білоруссю та Росією, на сході – з Росією.

Найбільші міста України – Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса, Львів, Чернівці, Івано-Франківськ, Полтава та ін.

Столиця України – Київ. Місто посідає важливе місце в житті українського народу. Київ сприймається не лише як столиця України, але й як символ безперервності історичних традицій, осередок національної духовної культури. Сьогодні Київ один з найбільших промислових, наукових і культурних центрів нашої країни. Тут мешкає понад два з половиною мільйони киян, а територія міста – 790 кв. км. Київ називають древнім і вічно юним містом – у ньому гармонійно поєднується зачарування сивої давнини із сьогоденням.

Головна і найулюбленіша вулиця киян – Хрещатик. Збігаючи з пагорбів, вливаються в нього вулиці, наче притоки у повноводу річку, створюючи ансамбль майдану Незалежності.

Багато нового з'явилося у місті за останній час. Реставровано цінні пам'ятники архітектури та історії; другу молодість пережив такий давній район, як Поділ; реконструйовано пам'ятку зодчества періоду Київської Русі – Золоті Ворота.

Київ давно зажив собі слави як одне із найзеленіших міст світу (3 журналу).

ФОРМУВАННЯ МОВЛЕННЄВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ УЧНІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ПІД ЧАС РОБОТИ НАД НАВЧАЛЬНИМ ТЕКСТОМ

Пошук оптимальних шляхів зацікавлення дітей навчанням – найважливіше завдання сучасної школи. Зрозуміло, що успішна самореалізація особистості залежить від бажання пізнавати нове, ефективно працювати, бути впевненим у власних можливостях.

Розвиток інтелекту людини визначається рівнем володіння рідною мовою. Саме вчитель-словесник постійно працює над підвищенням розумової активності дитини, спонукає її до творчості, до вміння практично застосовувати здобуті знання. Учень повинен здійснювати аналіз і синтез мовних явищ, порівнювати, виділяти головне, робити висновки. Це сприяє розвитку мислення й мовлення школяра, стає основою формування в нього предметних компетенцій.

Учителеві необхідно створити сприятливі умови для самореалізації дитини. Варто впроваджувати в практику роботи мовні спостереження, проблемні завдання. На нашу думку, саме дослідження зв'язного тексту сприяє реалізації поставлених завдань. Цей вид роботи допоможе об'єднати вивчення мовної й соціокультурної теми.

Важливо й необхідно ознайомити учнів із поняттям "текст", наголосити, що його джерела сягають праць Аристотеля, багатьох інших давньогрецьких мислителів, що досліджували природу, ознаки, константи й доміанти передусім художнього тексту.

Основи мовознавчого аналізу художнього тексту були закладені в працях О. Потебні, Г. Винокура, В. Виноградова, Л. Булаховського та інших учених. Сьогодні відомо багато підходів до вивчення, тлумачення, розуміння поняття тексту. До них належать функціональний, стилістичний, синтаксичний, структурно-семантичний, комунікативний та ін. Це зумовило наявність великої кількості визначень тексту (М. Бахтін, Р. Барт, І. Гальперін, Ю. Лотман, М. Плющ, Л. Мацько, Н. Слухай, А. Мойсієнко, А. Загнітко, Т. Радзівська та ін.). Функціональний підхід до аналізу художнього тексту простежено в роботах С. Єрмоленко, І. Гальперіна, В. Гака, Н. Сологуб, І. Ковалика, В. Калашника, В. Кононенка, А. Мойсієнка, Г. Золотової та ін.

На сучасному етапі розвитку мовознавства особлива увага зосереджена на процесах створення, породження та розуміння тексту в його ментальному та соціокультурному аспектах. Текст розглядають з позиції естетичного, комунікативного та виховного спрямування.

Школярам необхідно пояснити, що термін "текст" походить із латинської мови й означає "тканина", "сплетіння", "з'єднання".

Етимологію (походження та історію) слова "текст" В. Руднєв пов'язує з трьома латинськими поняттями: 1) *textum* ("тканина, одяг, зв'язок, поєднання, побудова, стиль"); 2) *textus* ("сплетіння, структура, взаємозв'язаний виклад"); 3) *texo* ("ткати, сплітати, складати, переплітати, поєднувати"). На цій основі вчений обґрунтовує наявність трьох "семантичних компонентів" слова *текст*, які можна зіставити з науковими дисциплінами, що його вивчають: 1) "те, що створено, зроблено людиною, неприродне"; вивчається текстологією. Ця наука серед кількох варіантів виявляє канонічний текст, коментує його зміст, складники та визначає його належність до певної епохи та автора; 2) "взаємозв'язок елементів усередині створеного"; вивчається герменевтикою, що займається тлумаченням текстів; 3) "майстерність цього зробленого", тобто побудова тексту; вивчається поетикою [9, с. 305].

У праці "Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів" (автори С. Єрмоленко, С. Бибик, О. Тодор) поняття "текст" автори тлумачать як зв'язну мову, письмове чи усне повідомлення, для якого властиві, характерні змістова та структурна завершеність, орієнтація автора створюваного тексту на певного адресата. До складників тексту мовознавці зараховують речення, лексико-граматичні засоби зв'язку речень у цілісну комунікативну одиницю [2, с. 182].

І. Кочан у навчальному посібнику "Лінгвістичний аналіз тексту" наголошує, що термін "текст" зберігає своє первісне значення і слугує для називання, позначення семантично завершеного мовного утворення [4, с. 30]. Не можна не погодитися із думкою О. Огринчук про те, що "кожний письменник, перебуваючи в межах національно-мовної картини світу, творить неповторний мовний світ відповідно до свого світосприйняття, власної психології, що дозволяє говорити про його ідіостиль" [7, с. 6], тобто створений індивідуально-авторський текст, текстові простори.

Під час визначення тексту учені акцентують увагу на таких його ознаках, як цілісність, зв'язність, завершеність, особлива структурна організація тощо. Увагу учнів доцільно зосередити не стільки на цілісності тексту чи окремого висловлення, що передбачає вираження думки адекватно

предметові або явищу дійсності, як на його образності. Тому важливо встановити джерела образності художнього тексту, що ґрунтуються на індивідуально-авторських підходах до моделювання синонімічних рядів, явищах полісемії, актуалізації явищ омонімії, семантичних модифікаціях хронологічно маркованої лексики (неологізмів, історизмів, архаїзмів), залученні до системи тропів вузькоспеціалізованих слів (термінів, професіоналізмів) тощо. Школярі повинні усвідомити, що образність художньої мови – це насамперед використання широкого спектру тропів і стилістичних фігур. Саме вони належать до активних засобів експресивізації художніх текстів, виразників авторських інтенцій. Відтворення суб'єктивного ставлення до висловлюваного забезпечують фонетичні, лексико-фразеологічні, морфемно-словотвірні та синтаксичні засоби.

Вітчизняні й зарубіжні мовознавці неодноразово наголошували на важливості врахування лексичної сполучуваності і значення слова, надаючи пріоритетні позиції контекстові: "Слово поза контекстом несе невизначену інформацію і має лише потенційне значення. Свою конкретну реалізацію семантика слова одержує в контексті, де одні значення нейтралізуються, а інші актуалізуються" [5, с. 14]. М. Кочерган стверджує: "Чим більша валентність слова, тим більшу кількість смислів дає його значення при взаємодії зі значеннями інших слів" [5, с. 23].

У процесі роботи над текстом учні вивчають мовні явища, досліджують групи використаних слів, закони їхньої сполучуваності, умови нейтралізації чи актуалізації значень, виявляють типові синтаксичні конструкції, особливості жанру, до якого належить текст. Працюючи, школярі встановлюють засоби зв'язку між частинами тексту та їхню роль в організації його побудови. Саме текст здатний викликати багатоасоціативне сприймання слова чи словосполучення, вплинути на думку. Заглиблення в естетичну природу художнього тексту дозволяє послідовно й ненав'язливо формувати мовно-естетичне чуття слова й стилю, образне мовомислення.

Такий вид роботи на уроках української мови не повинен бути епізодичним і випадковим. Тільки системне дослідження сприятиме формуванню мовної особистості школяра. Робота з художніми текстами сприяє вдосконаленню мовленнєвої культури, адже діти постійно зіставляють своє мовлення з друкованим словом, прагнуть висловлюватися образно, не припускатися граматичних, орфографічних, орфоепічних і лексичних помилок.

Над порушеною в статті проблемою працюють як мовознавці, так і педагоги, вчителі-практики. Усім добре відомі праці В. Мельничайка, Г. Передрій, О. Беляєва, М. Плющ, М. Пентиліук, Л. Марченко, Н. Грипас, Т. Усатенко та інших учених.

Пропоновані для аналізу тексти можуть бути використані словесниками під час вивчення лексикології, морфології та синтаксису. Уривки взяті із творів М. М. Коцюбинського, 150-річчя від дня народження якого відзначатиметься в 2014 році.

Текст № 1

Ще торік ходила вона з мамою на ниву, бачила, як мати жне, ба, сама брала серп і жала! Адже ж вона багато б нажала, якби мати не сварила за скалічений палець! Але торік вона була ще маленька, маленькими рученятами не могла вдержати серпа, а тепер вона вже виросла, набралася сили, і руки побільшали. Харитя глянула на свої руки. Адже сими рученятами вона принесла з річки піввідра води, хоч яке воно важке, те відро! Завтра, коли розвидниться, встане Харитя, нагодує маму (коли б ще схотіли їсти, а то відколи слабі – саму воду п'ють), візьме серп і піде в поле. А вже як буде жати! І не розігнеться! І уявилась Хариті вижата нива, а на їй стоять полукипки і блищать проти сонця, як золоті.

Завдання:

1. Виразно прочитати уривок. Із якого твору М. Коцюбинського його взято?
2. Дібрати заголовок.
3. Визначити тему й основну думку.
4. Знайти власне українські слова.
5. Дібрати синоніми до підкреслених слів.

Текст № 2

І справді було гарно на ниві, несказанно гарно! Погідне блакитне небо дихало на землю теплом. Половіли жита й вилискувались на сонці. Червоніло ціле море колосків пшениці. Долиною повилась річечка, наче хто кинув нову синю стрічку на зелену траву. А за річкою, попід кучерявим зеленим лісом, вся гора вкрита розкішними килимами ярини. Гарячою зеленою барвою горить на

сонці ячмінь, широко стелиться килим ясно-зеленого вівса, далі, наче риза рути, темніє просо. Межи зеленими килимами біліє гречка, наче хто розіслав великі шматки полотна білити на сонці.

Завдання:

1. Виразно прочитати текст.
2. Довести, що належить він до художнього стилю.
3. Який тип мовлення переважає? Обґрунтувати свої думки.
4. Пояснити лексичне значення слів: погідний, половіти, ярина.
5. Пояснити орфограми в словах: неказанно, стелиться, ясно-зелений.

Текст № 3

Хтось стиха завів пісню, до нього пристав ще один голос, а за хвилину підхопила й решта... Співано чумацьку пісню.

Не знаю, чи то з усіма таке діється, чи то лише зі мною, спраглим усього рідного, тепер далекого від мене, але згуки пісні, що торкалися мого вуха, лягали перед очима фарбами, малювали мені з дивною яскравістю цілі образи. Я перелітав на крилах пісні в давно минуле, я жив у минулому, я бачив, чув, з тріпотанням сердечним відчував смуток, радість та всі перипетії тих почувань...

Ясно-ясно сонечко сходить,
А хмарнесенько заходить...
Смутен, смутен чумацький отаман –
Він по табору ходить...

І уявляється мені степ. Широкий, необмежений, незайманий степ. Передранішній вітер злегка хвилює тирсу. Біде небо мигтить зірками до блакиті, що оповила степову далечінь. У синьому тумані ледве мріють могили. Чорніють здалеку лози. Межи небом та землею якась таємна змова. Чи то вони чаклюють удвох, чи що, бо якоюсь таємницею віє від них, чарами віє од того необмеженого синього простору...

Завдання:

1. Уважно прочитати текст.
2. Дати відповіді на тестові запитання.
 1. Яку пісню співано:
 - а) козацьку;
 - б) чумацьку;**
 - в) наймитську.
 2. Згуки пісні, що торкалися вуха, лягали перед очима фарбами, малювали:
 - а) цілі образи;**
 - б) незвичайні краєвиди рідного краю;
 - в) батьківську хату.
 3. Перелітав на крилах пісні:
 - а) у незвідані землі;
 - б) у давно минуле;**
 - в) у фантастичний світ казки.
 4. Який степ уявився герою:
 - а) випалений сонцем;
 - б) витоптаний кінями;
 - в) широкий, необмежений, незайманий.**
 5. Що означає в тексті слово "тирса":
 - а) місце для відпочинку худоби;
 - б) дрібні частинки деревини;
 - в) трав'яниста степова рослина.**
 6. У якому рядку дібрано синонім до слова "мигтить":
 - а) блищить;
 - б) мерехтить;**
 - в) сяє.

7. Від якого простору віє чарами:

- а) **необмеженого синього;**
- б) далекого чужого;
- в) таємничого широкого.

Текст № 4

Скотилося сонце з високого неба,
За день утомилось – спочить йому треба,
Й, прощаючись любо з небосхилом синім,
Всю землю залляло рожевим промінням.

І вітрові в полі гуляти несила:
Згорнув свої вільні, широкії крила.
Зелений садочок в прозору воду
Заглядає стиха на пишную вроду,
А пташка на вітах калини співає –
Своїх пташеняток в гнізді присипляє.

Завдання:

1. Виразно прочитати текст.
2. Дослідити використані художні засоби для опису вечірньої пори.
3. Написати власний твір-опис "Літній вечір".

Текст № 5

...я повний приязні до сонця і йду просто на нього, лице в лице. Повернутись до нього спиною – крий боже! Яка невдячність! Я дуже щасливий, що стрічаюсь з ним тут, на просторі, де ніхто не затулить його обличчя, і кажу до нього: "Сонце! я тобі вдячний. Ти сієш у мою душу золотий засів – хто знає, що вийде з того насіння? Може, вогні?"

Ти дороге для мене. Я п'ю тебе, сонце, твій теплий зцілющий напій, п'ю, як дитина молоко з матерніх грудей, так само теплих і дорогих. Навіть коли ти палиш – охоче вливаю в себе вогняний напій й п'янію від нього.

Я тебе люблю. Бо... слухай:

З тьми "невідомого" з'явивсь я на світ, і перший віддих, і перший рух мій – в темряві матернього лона. І досі той морок наді мною панує – всі ночі, половину мого життя стоїть він між мною й тобою. Його слуги – хмари, гори, темниці – закривають тебе від мене – і всі троє ми знаємо добре, що неминуче настане час, коли я, як сіль у воді, розпуцусь в нім навіки. Ти тільки гість в житті моїм, сонце, бажаний гість – і коли ти відходиш, я хапаюсь за тебе. Ловлю останній промінь на хмарах, продовжую тебе у вогні, в лампі, у фейерверках, збираю з квіток, з сміху дитини, з очей коханої. Коли ж ти гаснеш і тікаєш від мене – творю твою подобу, даю наймення їй "ідеал" і ховаю у серці. І він мені світить.

Завдання.

1. Прочитати, визначити, до якого стилю належить текст. Обґрунтувати свої твердження.
2. Скласти цитатний план тексту.
3. Які необхідно взяти фарби художнику, щоб намалювати "сонце бажаного гостя"?
4. Визначити відміну вжитих у тексті іменників. Зробити висновок, яких іменників використано більше. Чому?
5. Яка стилістична роль вжитих займенників.

Текст № 6

Завжди хвилююсь, коли бачу агаву: сіру корону твердого листу зубатого по краях і гострого на вершечку, як затесаний кіл. Розсілася по терасах і коронує скриту силу землі.

Або її цвіт – високий, до щогли подібний зелений стовбур з вінцем смерті на чолі.

Бо така таємниця агави: вона цвіте, щоб умерти, і умирає, щоб цвісти.

Ось вона – та, що вічно мене хвилює, що тільки раз розцвітає квіткою смерті. Сиза серединка міцно згорнулася і в муках, зціпивши зуби, одриває од серця листок за листком. Закаменіла на каменистому ґрунті і прислухається з жахом, як росте, стигне і рветься з неї душа.

І так роками.

Там десь, глибоко, під сірим дзвоном коріння, щось вистигає таємно, витягаючи силу з серця землі, а агава з одчаєм стулює листя, немов чуває, що родини принесуть смерть.

І на кожному листку, який з болем одриває од серця, лишається слід од зубів.

Все має пору, для всього приходиться свій час.

І для агави. Те, що тайлося в ній, продирає нарешті тісні обійми і виходить на волю, як велет, несучи на могутньому тілі, яке може зрівнятись хіба з сосною, цвіт смерті.

Обвіяна вітром, ближча до неба, агава бачить тепер, чого не бачила перше. Вона бачить море і скелі, перша стрічає схід сонця, остання ловить червоний захід, а вітер шумить коло неї так само, як і в короні дерев.

Завдання:

1. *Уважно прочитати текст і детально переказати.*
2. *Пояснити розділові знаки в першому реченні.*
3. *Дослідити, які типи речень за метою висловлювання переважають. Чому саме їм автор надав перевагу?*
4. *Визначити ускладнені речення й пояснити, чим саме і з якою метою вони ускладнені. Яка стилістична функція цих речень?*
5. *Як ви розумієте вислів "... така таємниця агави: вона цвіте, щоб умерти, і умирає, щоб цвісти"?*

Отже, робота над художнім текстом – це важливий, цікавий і відповідальний складник діяльності словесника з вивчення мовного матеріалу та з розвитку мовлення школярів. Проводиться вона повинна систематично й цілеспрямовано, зважаючи на особливості, характерні ознаки засвоюваного матеріалу та доцільності й ефективності використаних завдань.

Література

1. Беляев О. Методика вивчення української мови в школі : посібник для вчителів / О. Беляев, В. Мельничайко, М. Пентилюк, Г. Передрій, Л. Рожило. – К.: Рад.школа, 1987. – С. 210–221.
2. Єрмоленко С. Я. Українська мова : короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
3. Коцюбинський М. М. Твори : у 2 т. / М. М. Коцюбинський. – К. : Наукова думка, 1988.
4. Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту: навч. посіб. / І. М. Кочан. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – 423 с.
5. Кочерган М. П. Слово і контекст (лексична сполучуваність і значення слова) / М. П. Кочерган. – Л. : Вища шк., 1980. – 184 с.
6. Мірошник С. Пошуково-дослідницькі завдання випереджувального характеру як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів / С. Мірошник // Дивослово. – 2002. – № 2. – С. 58–60.
7. Огринчук О. Поетика дієслова у віршових текстах М. Бажана та М. Драча : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Огринчук О. – К., 2013. – 20 с.
8. Омельчук С. Мова, і мовлення, і мислення! / С. Омельчук // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. 2007. – № 6. – С. 72–81.
9. Руднев В. П. Словарь культуры XX века / В. П. Руднев. – М. : Аграф, 1997. – 384 с.
10. Хіврич С. Розвиток мислення і мовлення учнів у процесі вивчення шкільного курсу української мови / С. Хіврич // Українська мова й література в сучасній школі. – 2012. – № 10. – С. 24–33.

ПРОБЛЕМА НАВЧАННЯ РІДНОЮ МОВОЮ У ПОГЛЯДАХ БОРИСА ДМИТРОВИЧА ГРІНЧЕНКА

Педагогічна наука та практика кінця XIX – початку XX століття розвивалася в руслі культурологічної парадигми, яка спирається на засвоєння універсальних елементів культури й цінностей минулих поколінь завдяки систематичному й поглибленому вивченню праць великих мислителів. Проблема мовної освіти мала важливе значення, оскільки саме молоде покоління покликано зберігати надбання предків, утверджувати національну культуру, що неможливо без досконалого знання рідної мови, без любові та пошани до неї.

Ідеї відродження нації, які стали провідними при визначенні головних напрямків роботи школи другої половини XIX – початку XX століття, відповідають і національним інтересам України сьогодення.

Звертаючись до проблеми мови як складової національної культури, В. Гонський робить висновок, що втрата ріднонаціональної мови, або денационалізація, є передумовою й механізмом деградації людини й народу. На його думку, в основі державної гуманітарної ідеології повинна лежати приблизно така формула: людина і нація тільки тоді можуть бути повністю функціональні, якщо їх базова функціональна сфера – мова – виконує всі належні їй функції (комунікативну, гносеологічну, експресивну, творчу, номінативну, ідентифікаційну, культурологічну, естетичну. – Д. Н.). Такою базою може бути тільки національна мова [1, с. 5].

Досліджуючи проблему впливу лінгвоциду на мовно-національне життя української нації, О. Ткаченко відмічає, що соціальна, культурна й мовна неповнота нації виникає тоді, "коли країну, що її займає певна нація, піддано тривалій і потужній експансії з боку іншої держави" [1, с. 10]. Яскравим прикладом лінгвоциду в історії України є закон імперського уряду Росії від 1876 року про заборону української мови в школах і взагалі в суспільному житті.

Метою дослідження було розкрити погляди Б.Грінченка на проблему навчання українців рідною мовою, визначити його внесок у розвиток національної школи.

У сучасних умовах спостерігається підвищений інтерес до проблем культури, до тих інваріантних структур, які визначають спадщину народу, його ціннісний фонд протягом усієї історії. Слово розглядається як архетип культури. Поняття архетипу інтерпретується як такий різновид універсалій, який характеризує наскрізні для культури символічні форми зв'язку індивідуального досвіду та суспільної свідомості людини. Відповідно слово як архетип української культури асоціюється з найважливішими особливостями національної мови, національного менталітету та шляхами розвитку нації [8, с. 3–4].

В усі часи окремою складовою мовної освіти є духовне становлення особистості, виховання в неї любові й поваги до рідного слова, народу, його одвічних цінностей та ідеалів, усвідомлення нею необхідності та внутрішньої потреби в спілкуванні й пізнанні світу засобами рідної мови. Про давність проблеми змісту мовної освіти свідчать навчання давньоруських князів, досвід навчання та виховання в монастирських та братських школах, Києво-Могилянській академії.

Зміна пріоритетів у сфері освіти, вплив суспільно-педагогічного руху, а також мовна політика російської влади в Лівобережній Україні у другій половині XIX століття зумовили якісно нові вимоги до вивчення рідної мови в школі. Саме рідну мову вітчизняні педагоги, вчені-славісти – Б. Грінченко, В. Науменко, О. Потебня, М. Сумцов, К. Ушинський – називали одним із визначальних засобів формування самосвідомості особистості. Основоположні ідеї цих учених ґрунтувалися на головних принципах психології та педагогіки, згідно з якими в основі суто народної освіти лежить рідна мова.

Необхідно зазначити, що ідеї багатьох вітчизняних педагогів, учених-славістів із питань мовної освіти та проблеми мови, як одного з головних засобів формування національної самосвідомості, базуються на основних положеннях досить поширеної в другій половині XIX – на початку XX століття концепції гумбольдтіанства, за ім'ям її засновника, німецького дослідника в галузі мовознавства і філософії мови – Вільгельма фон Гумбольдта (1767–1835). Теоретико-методологічною основою цієї теорії став антропологічний підхід до мови, згідно з яким мова, свідомість, мислення, культурне і духовне життя людини та нації знаходяться в тісному взаємозв'язку.

Мову В.Гумбольдт відносив до явищ, що відображають характер народу. Таким чином, психічний склад народу, склад його думок, філософія, наука, зокрема освіта, мистецтво, тобто все, що об'єднує поняття "дух народу", доводив вчений, визначає світосприйняття цього народу і знаходить відображення в його мові.

В усі часи мова входить в епіцентр політичних і громадських інтересів. Це відбувається тому, що мовне питання практично віддзеркалює й концентрує в собі як взаємодію, так і суперництво різних етносоціальних, етнокультурних, етномовних груп, прошарків соціуму за власну ідентичність, право на своє бачення світу, національні пріоритети цінностей і інтерпретацію явищ навколишнього світу.

Заслуговують на увагу цікаві ідеї з питань мовної освіти й інших визначних вітчизняних діячів науки, які вважали, що мова як універсальний засіб міжлюдської комунікації, засіб спілкування виконує освітню, розвивальну, гуманістично-виховну та людинотворчу функцію. Завдяки мові здійснюється формування людини як особистості, а через оволодіння розмаїттям мов – сприйняття нею інших як собі рівних особистостей. Отже, людинотворчу функцію мови вчені вбачали в тому, що її лексичний склад містить у собі загальне – своєрідне відлуння "духу людства", а також особливе – відлуння "духу народу", мовою якого вона є.

Цікавими й глибокими є погляди письменника, етнографа, публіциста Б. Грінченка. Однією з найважливіших досліджуваних проблем його педагогічної спадщини була проблема навчання дітей в школах України рідною мовою. Ця проблема висвітлювалася ним в таких працях, як "На беспросветном пути. Об украинской школе", "Якої нам треба школи", "Проект доповіді на з'їзд "Просвіти" дозволений в Петербурзі" [2] та багатьох інших. Педагог-просвітитель вважав рідномовне навчання запорукою формування національної свідомості, без чого неможливе самозбереження та самоствердження нації. Б. Грінченко зазначав, що без народної мови немає й не може бути народної просвіти.

Спираючись на теорію Ф. Гумбольдта про зв'язок мови зі свідомістю, Б. Грінченко пов'язував прогрес народної думки, творчих сил народу, внесок цього народу в загальну скарбницю духовних надбань людства з розвитком рідної мови цього народу.

У своїй праці "На беспросветном пути. Об украинской школе", що вперше була опублікована в журналі "Русское багатство" за 1905 рік, досліджуючи стан освіти України, Б. Грінченко підкреслював, що в XVII столітті український народ без допомоги з боку уряду їй за сприяння прогресивної громадськості створив мережу національних закладів освіти, що сприяло формуванню української народності як чітко окресленої етнографічної індивідуальності з національною самосвідомістю. Водночас втрата рідномовної школи наприкінці XVIII століття, уведення викладання в школах України російською мовою, заборона друкування української літератури призвели до занепаду освітнього рівня українського народу. Якщо мова, якою розмовляє і творить людина, відповідає її етногенетичній, етнопсихічній сутності, тобто якщо це мова її народу, то така людина і такий народ є повноцінними творчими та культурогенеративними одиницями.

Б. Грінченко відзначав, що уряд Російської імперії застосував щодо українського народу політику, яку сучасні дослідники визначають як лінгвоцит, тобто мововбивство, що передбачає свідоме цілеспрямоване нищення певної мови як головної ознаки етносу – народності, нації. Він спрямовується передусім проти писемної форми мовлення, що, в першу чергу, і виявилось у забороні української мови. Кінцевою ж метою такої політики є етноцид, тобто ліквідація цього народу як окремої культурно-історичної спільноти.

У роботі Б. Грінченко окреслив істотні відмінності у навчанні українських школярів материнською та російською мовою, мовою близькою, але чужою, майже незрозумілою для дитини. Учений відзначав, що чужа мова засвоюється протилежно розвитку рідної мови. Дитина ніколи не починає засвоювати рідну мову з вивчення азбуки, із читання й письма, із свідомої й навмисної побудови фрази, із словесного з'ясування значення слова, із вивчення граматики тощо. Проте все це, зазвичай, є початком вивчення чужої мови. Дитина засвоює рідну мову несвідомо й органічно, а чужу – з усвідомлення й навмисності. Засвоєння ж чужої мови, завчання незрозумілих слів та висловів, осягнення правил будови чужої мови вимагає від дитини величезного напруження думки, надмірного використання розумової енергії.

Педагог підкреслював, що світ дитина сприймає через систему предметних значень, які є компонентами чуттєвих образів предметів, їх цементуючою основою для дитини. І саме рідна мова є системою орієнтирів, необхідних для діяльності у світі речей – соціальному й предметному. Тому російська школа, де шкільна програма розрахована на учнів, для яких навчання відбувається рідною мовою, українських дітей дезорієнтує, деморалізує і призводить до зниження розумового розвитку українців.

У підсумку зауважував Б. Грінченко, що російськомовна школа українській дитині не може забезпечити належний рівень знань, оскільки, попри все бажання навчатися, український школяр у такій школі ніколи не зможе засвоїти ту кількість знань, яку осягне росіянин.

У статті "Якої нам треба школи" (1912) учений вимагав, щоб в українській національній школі навчання дітей відбувалося рідною мовою, тією мовою, якою вони говорять з малку з батьком і матір'ю.

Таким чином, проблему мови дослідник визначав як проблему в першу чергу сім'ї й батьків, їхньої українськості, традицій роду й культури. Найуніверсальнішим носієм долі, душі, волі, місії українського народу є його мова, бо мова – фундамент пам'яті, світосприйняття, самосвідомості, культури, філософії життєдіяльності, волі до самореалізації української нації.

Тому, дійшов висновку Б. Грінченко, закономірно, що розуміння зазначеної сутності та місії мови в житті українського народу та його системи освіти, зокрема – українознавства й українотворення зумовлює необхідність внесення феноменів української мови до початкової школи, а разом з нею й історії українського письменства, історії українського народу й українського народознавства до програм національних гімназій та університетів України.

У "Проекті доклада на з'їзд "Просвіти", дозволений в Петербурзі", що зберігається в рукописному фонді Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського, Б. Грінченко на конкретних прикладах і фактах історії українського народу, його громадсько-просвітніх ініціатив переконливо доводив ефективність для українського народу національної школи з материнською, тобто рідною мовою викладання.

Головним і найвагомим недоліком в організації й здійсненні освітньої справи в Україні, на думку Б. Грінченка, є свідоме, цілеспрямоване й систематичне порушення одного з найважливіших принципів педагогічної науки – принципу природовідповідності виховання, і зокрема, у такому його контексті, як це розуміли і роз'яснювали Я. Коменський, Ж.-Ж. Руссо, А. Дістервег, К. Ушинський. Він наполягає, що навчання, особливо початкове, має безпосередньо спиратися на галузь знань, знайому й доступну для пізнання певної категорії учнів, а мова викладання має бути обов'язково материнською, рідною мовою дитини. Під рідною мовою Б. Грінченко розумів мову, котрою дитина сказала свої перші слова, якою говорять її мати та батько, її однолітки.

Підтримавши ідеї К. Ушинського щодо негативного впливу російської мови на українську школу взагалі, Б. Грінченко переконував, що з початкової школи з її винятковою й обов'язковою російською мовою викладання українська дитина винесе мінімум знань, необхідних як для її розумового розвитку, так і для формування її як особистості. "Незрозуміла мова шкільна в малоросійському селі, непридатні букварі, хрестоматії непристосовані до звичаїв, умов життя і природи середніх і північних російських губерній, – писав педагог, – і настанови чужі, незрозумілі за духом шкільному малоросу" [2]. У результаті такого навчання освіта, отримана українською дитиною, має низький рівень, а знання не мають стійкого характеру, тому існуюча на початку ХХ століття організація початкової школи в українських губерніях, на думку вченого, є мінусом у справі культурного розвитку народу й української нації взагалі.

"Проект..." містить підготоване Б. Грінченком звернення Київської "Просвіти" до Шкільної Комісії, створеної для розробки Законопроекту про початкову освіту при Державній Думі, із пропозиціями запровадження на територіях, де переважну кількість населення становлять українці:

- введення обов'язкового викладання в початкових школах Закону Божого, грамоти й арифметики українською мовою;
- включення в курси вчительських семінарій, інститутів, церковно-приходських учительських шкіл та інших навчальних закладів для приготування вчителів як обов'язкових предметів граматики української мови, української літератури, української історії (оскільки народ має право вимагати від своїх учителів свідомого й любовного ставлення до своєї культурної скарбниці – рідної мови та історії);
- запровадження іспиту з української мови з метою отримання вчительського звання, як це вимагається і для інших предметів, який мають скласти протягом певного встановленого часу вчителі, що вже працюють;
- із цією метою влітку влаштувати спеціальні вчительські курси, де шкільні вчителі отримали б можливість теоретичного й практичного ознайомлення з українською мовою, літературою та дидактикою початкової школи українською мовою;
- викладання рідною мовою для учнів нижчих училищ;
- включення в курс середньої школи української мови, літератури та історії України;
- заснування у вищих навчальних закладах кафедр української мови, літератури та історії України;
- знищення перешкод на шляху розвитку просвіти народу рідною мовою [2].

Висновки. Таким чином, вивчення теоретичного спадку славістів Лівобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ століття довело, що теорія про визначальну роль мови в розвитку і формуванні дитини як представника певної нації була досить поширеною серед прогресивної вітчизняної

інтелігенції. Саме рідну, материнську мову вони називали одним із визначальних засобів формування особистості, її національної самосвідомості. Обстоюючи необхідність навчання українських дітей рідною мовою, учені стверджували, що вітчизняна система навчання й виховання має базуватися на законі природовідповідності, який забезпечує національний характер змісту освіти. Особливу роль у процесі формування самосвідомості молодого покоління педагоги відводили особистості вчителя.

Література

1. Гонський В. Мова як складова національної культури / В. Гонський // Рідна школа. – 2003. – №1. – С. 3–5.
2. Грінченко Борис Дмитрович. Проект доповіді на з'їзд "Просвіти" дозволений в Петербурзі // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. 170, од. зб. 651, 4 арк.
3. Грінченко Б. На беспросветном пути. Об украинской школе / Б. Грінченко. – 2-ге вид., випр. – Київ : Друкарня Т-ва "Просвещение", 1907. – 101 с.
4. Грінченко Б. Д. Народні вчителі і українська школа / Б. Д. Грінченко. – К., 1906. – 96 с.
5. Грінченко Б. Якої нам треба школи? / Б. Грінченко. – К. : Друк. II Київської друкарської спілки, 1912. – 69 с.
6. Козар Л. П. Борис Грінченко як фольклорист : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.07 / Козар Лідія Петрівна. – К., 1997. – 250 арк.
7. Кравченко М. В. Мова і стиль творів Бориса Грінченка : дис. ... кандидат. філол. наук : спец. 10.02.01 / Кравченко Маргарита Віталіївна. – Луганськ, 2001. – 238 арк.
8. Плахотнюк Н. О. Слово як архетип культури : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.04 / Плахотнюк Наталія Олексіївна. – К., 2000. – 195 арк.
9. Погрібний А. Г. Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX – початку XX ст. : питання ідейно-естетичної еволюції / А. Г. Погрібний. – К. : Либідь, 1990. – 232 с.
10. Статєєва В. І. Світоглядно-мовна концепція українських письменників кінця XIX – початку XX століття (на матеріалах спадщини М. Коцюбинського, Лесі Українки, Б. Грінченка) : дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 / Статєєва Валентина Іванівна. – Ужгород, 1997. – 441 арк.
11. Ткаченко О. До типології українського мовно-національного розвитку / О. Ткаченко // Урок української. – 2001. – №10. – С. 10–14.

Олена Булах

А хто ж розкаже про ті криваві сльози
У тих лісах дрімучих, де пам'ять аж кричить,
Коли ми йшли в безвихідь, у голод, у морози,
Тікаючи од звіра, що звався геноцид?!
А смерть, як у біноклі, дивилась в кулемети.
А діточки кричали і падали, малі.
Коли ми своїх мертвих ховали у замети,
Бо ніяк було, ніяк дістатись до землі!..

СЦЕНАРІЙ ВЕЧОРА ПАМ'ЯТІ, ПРИСВЯЧЕНИЙ ЖЕРТВАМ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР. "І МЕРТВИМ І ЖИВИМ, І НЕНАРОДЖЕНИМ..."

(на сцені стоїть стіл, на столі образи, колоски,
гличик, рушники, віночок.)

На сцену виходять душа жінки, душа хлопчика,
жінка й чоловік.

Чорна тиша лежить над нами,
Наші сни роздирають ніч...
Поминальними письменами
Ми засвітимось з потойбіч
В чистім полум'ї Ваших свіч.
Хай скорботних імен вогні
Запалають у кожному вікні!
Чоловік. Ти кажеш, не було голодомору?
І не було голодного села?
А бачив ти в селі пусту комору,
З якої вимели зерно дотла?
Як навіть вариво виймали з печі
І забирали прямо із горшків,
Окрайці виривали з рук малечі
І з торбинок нужденних стариків?
Ти кажеш, не було голодомору?
Чому ж тоді, як був і урожай,
Усе суціль викачували з двору,
– Греби, нічого людям не лишай!
Я бачив сам у ту зловісну пору
І пухлих, і померлих на шляху.
І досі ще стоять мені в очах...
А кажеш – не було голодомору!
(Вихід ведучих на сцену зі свічками.)

Половенко К. Без назви (папір, гуаш)

Ведуча 1. Сьогодні, в цей скорботний день, ми будемо говорити про голодомор 32–33 р.р. І разом з вами поминаємо мільйони невинн вбитих тільки за те, що вони були українцями.

Ведуча 2. Сьогодні ми зібралися тут, щоб відзначити трагічну дату, і молимося за душі померлих.

Ведуча 3. Багато трагедій пережив український народ, але страшнішого лиха, як голодомор 32–33 рр., історія не знає.

Ведуча 1. Ні труни, ні хрестів...
І ні тризни!..
Прямо в яму.
На віки віків!
Чорна сповідь моєї Вітчизни.
І її затамований гнів...

Ведуча 2. Без війни, без епідемії, без стихійного лиха загинули мільйони ні в чому не винних селян.

Ведуча 3. Так. Не було тоді ні війни, ні посухи, ні потопу, ні моровиці.

А була тільки зла воля одних людей проти інших. І ніхто не знав, скільки невинного люду зійшло в могилу – старих, молодих і дітей, і ще ненароджених – у лонах матерів.

Ведуча 2. Ми запалили свічку. Нехай її світло буде знаком скорботи по "невинно убієнних" своїх родичів. Нехай сьогодні наш зал стане храмом пам'яті тих, хто був невинно замучений, знищений, пішов у небуття, хто не дожив, не долюбив, не доспівав свою пісню.

Ведуча 1. Не звільняється пам'ять,

Відлунює знову роками.

Я зітхну... Запалю обгорілу свічу.

Помічаю: не замки – твердині,

Не храми –

Скам'янілий чорнозем –

потріскані стіни плачу.

Піднялись, озиваються

В десятиліттях

З даліни, аж немов

З кам'яної гори

Надійшли.

Придивляюсь: "Україна,

XX-те століття".

І не рік, а криваве клеймо:

"33".

Ведуча 2. 1933 р. На багатих чорноземах України вмирили. Вмирили в полі, на дорозі, під тином. Умирили поодиночі та сім'ями. Вмирили цілі села і славні козацькі роди. Голод забирав тих, хто заради шматка хліба не виривав окрайця з голодних дитячих ротів, не стежив, не доносив на брата, не вмів торгувати совістю. Та про голод заборонено було навіть говорити. І народ мовчав. Мовчав довго...

Ведуча 3. У ті роки великої руїни

Такий рясний нечуваний врожай.

Послав Господь нещасній Україні,

Якого доти ще не бачив край.

Зерно у купах пріло попід сонцем.

Кудись у море, в безвість, за границю,

Щоб насадити скрізь цей наш Едем,

Немов витріскуючи із криниці,

Переливаючись рідким вогнем,

Текло струмками золото пшениці.

Ми тільки, тільки тьмяний зблиск,

На горні ми відчули пальців стиск.

Ведуча 1. Ой, леле, що робилося з тою землею, з тим селом з тими людьми? Хто наслав на них таку гірку кару?

Чиї гріхи вони спокутували?

Ведуча 3. У серпні 1932 року був прийнятий закон, який передбачав смертну кару за розкрадання колгоспного майна, так званий "Закон про 5-ть колосків".

Ведуча 2. То був страшний навмисний злочин,

Такого ще земля не знала,

Закрили Україні очі

І душу міцно зав'язали.

Сліпу пустили старцювати...

То був такий державний злочин –

Здригнулась навіть мертва кафа,

Мерцями всіялося поле.

Ні хрестика і ні могили –

То був такий навмисний голод...

На сцену виходить жінка, розповідає спогад.

Жінка. Було це давно... Страшні роки 32–33 рр. я застала. Мала двох синів: Миколку і Василя, крім того, була ще вагітна. Ми мешкали в селі, там і застав нас страшний голодомор. Коли за шматок хліба готові на все. За наказом Сталіна хліб і зерно було вивезено з країни, їсти було нічого. Люди Сталіна забирали все до останнього, незважаючи на стан сім'ї. Вони ходили з великими металевими піками, якими шукали сховане зерно. Якщо знаходили зерно, то хазяїна розстрілювали або засилали в Сибір. Бувало, зваримо каші з непросіяної дерті, яку чоловік нишком принесе з млина, – так в родині і свято. Коли Миколка бачив у горщику мало каші, то він падав на землю і плакав від того. У моїх очах був завжди біль. Люди їли вику, лободу, кормовий буряк, що запасали на зиму для худоби. Щоб не померти від голоду, квасили цукровий та кормовий буряк, який був захований під собачою будкою. Я діставала з хованки і давала людям. Бувало спечу хліба з вики, він був такий гарний та рум'яний, а їсти він був такий гіркий, як полин. І їли аби вижити.

Чоловік. 9-те квітня 1933 р., коли українські селяни масово помирали від голоду, Раднарком УСРР та ЦК КП(б) У запровадили "Тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах", що офіційно оформили кріпосне становище колгоспників, за яким:

- 1) жоден колгоспник не може використати свій робочий час поза колгоспом без дозволу на те в кожному окремому випадку правління колгоспу і бригадира його бригади;
- 2) усі колгоспники повинні бути в певних виробничих бригадах;
- 3) колгоспник, призначений на роботу, не має права вислати замість себе членів свого двору; колгоспник повинен виходити на роботу в певний час і без особливих нагадувань;
- 4) перерви на сніданок, на обід не дозволяються без розпорядження бригадира;
- 5) колгоспники не мають права залишати роботу, доки не прийде наступна зміна;
- 6) тільки у вільний від колгоспних робіт час колгоспник може працювати на своїй садибі;
- 7) працездатних членів колгоспу, які кілька разів не прийшли на роботу без поважних причин, правління колгоспу може притягнути до роботи в обов'язковому порядку.

Колгоспник не міг залишити бригаду без дозволу бригадира, а село – без довідки сільської ради. Безпаспортний селянин, тому що паспорти видавали робітникам, був безправним кріпаком, приписаним до колгоспу й приреченим на зубожіння та голод.

Ведуча 2. А чи була того року весна? Чи прилетіли до знайомих людських осель довірливі лелеки? Чи співали травневими ночами солов'ї? Ніхто того не пам'ятає сьогодні, пам'ятають інше...

Ведуча 3. На світі весна, а над селом нависла чорна хмара. Діти не бігають, не граються. Ноги тонюсінкі, великий живіт між ними, голова похилена лицем до землі, а лиця майже не має, самі зуби зверху. Сидить дитина і хитається всім тілом назад-вперед скільки сидить, стільки і хитається. І нескінченна пісня напівголосом: "Їсти, їсти, їсти..."

Ведуча 1. Мене забрали нелюди од мами,

Аж затремтіла навесні гроза –
Та я все плачу, людоньки, дощами,
Коли у вас не скотиться сльоза.
Коли вам тяжко всіх таких згадати,
Сльозу зронить за вічний упокій,
Прийду до вас я літом благодатним
І розів'ю на щастя тепловій...
А потім сонцем знову засміюся –
Житам наврочу гірко прорости...
Лише одного, людоньки, боюся –
Як нам Україну нашу вберегти.

(На сцену виходить друга жінка, розповідає спогад.)

Жінка 2. Навесні городян почали на роботу в колгосп ганяти, бо там робити нікому. Я попала в Пісківку. Поселили нас у хаті – їх повно пустувало без господарів. Зайшли в хату, а там посеред хати жінка з дитиною біля грудей. Мертві. Мабуть ще з осені лежать. Ще не скелети, та вже й не люди. Зайшли у другу хату: лежанка, ліжко, старе ряденце, ікони в кутку, на стіні портрет Сталіна – на трибуні стоїть, усміхнений такий, рукою привітно помахує, очі ніби в піч заглядають: мовляв, погляньте, погляньте за заслінку – бачите, які пишні пироги піч тепер випікає. То все моя за вас турбота. Назбирали сухого бур'яну, щоб ту хату, затопити, одтулили заслінку печі... а там трійко діток. Мертві. Грілися голодні, та так у печі й померли. Ой, як страшно зробилося. Я тільки круть від печі, а в мене очі так і вп'ялися зі стіни: ну як мій коровай до смаку буде? Я вже й зовсім злякалася. Хочу втекти, а ноги як одерев'яніли.

Ведуча 1. Із кожної тисячі селян триста вимерли голодною смертю. І шукали живі своїх близьких серед висохлих тіл, звалених до яру, і знайшовши, заспокоювались тихо. І було це жахливіше за крик. А ті, хто чекав на голодну смерть і неминуче божевілля, благали опинитися в яру, а не залишатися самотніми в мертвій хаті і мучитися, бо дуже хотілося їсти. Вимирали цілі села.

(На сцену виходить жінка-селянка, розповідає спогад.)

Селянка. Ми з чоловіком вижили – пощастило. Працювали на цвинтарі, то нам встановили пайок – півхлібини й оселедець на день. За це ми повинні були на цвинтарі викопати яму душ на 20–30. Такий же пайок, одержував і Степан Чумак, який збирав трупи і звозив на цвинтар. У нас тоді таке творилося! Половина людей вимерла. А оці села, що за Берестовою, – чи хоч одна душа зосталася? Чумак звозити не вправлявся, а ми копати. І як людям не вмирати, коли наїхало: в шкірянках, з наганами – з комори тягнуть, з горища змітають, з погребя гребуть. Картопелька, бурячок, квасоля, грушки сушені – все під мітлу вимели. Про хліб я вже й не кажу. Ще сніг не впав, а люди вже пухнуть. Скільки жебраків тоді було! Іде батько і п'ятеро комашні за ним – усі худі-худі: "Дайте. Христа ради! Порятуйте, тітонько, помираємо вже. Хоч крихітку хлібця, хоч лушпаечку маленьку..." А то раз – закидали ми з чоловіком яму з мерцем, а чумак знову везе. Давай другу копати, а закидати вже і сили нема. Так і залишили до ранку. А раненько – до ями, а там чоловік сидить, звисивши у яму ноги.

– Чого ти тут? – питаємо. А він:

– З ями оце виліз.

– Боженько, та ми тебе чуть вчора не закидали!

– Та я чув, як ви лаялись, а сили піднятися не було. Ну чим я Бога провинив, що він смерті не дає? Восьмеро синочків на городі поховав, вісім разочків сам над ними помирав, а бач, і на цей раз смерть відпустила. Жінка ще за першим, за найменшеньким збожеволіла. Ночви відкрила (я його в ночвах поховав) притулила до грудей і побігла по селу. Куди забігла, і сам не знаю.

Допомогли йому підвестися – їстоньки просить.

Кажемо:

– Йди, чоловіче, в бік Харкова, бо на цей бік усі села вимерли. В Пісківку йди – там ще живі є.

– Нема й там уже людей – я ж сам пісківчанин – вимерло село.

(Виходить ведуча на сцену, бере віночок, обіграє.)

Ведуча 2. Вже в безлюдді повнім погасала

Донечка, надія удовина.

І сама вдова її вдягала,

І сама поклала в домовину,

У візку скрипливому із двору

Дотягла на силу до могили,

Що її у цю злощасну пору

Вирила, аби земля покрила.

Ведуча 1. Удар позначився на основі нашого духу – сім'ї, вірі в Бога і любові до землі. Матері втрачали розум і своїх дітей, люди проклинали Небо і ниву. Державний уряд знав – тільки так можна було стерти національну пам'ять. А який народ може жити без пам'яті? Це перекотиполе без коренів, без роду, без племені, без минулого і майбутнього. Таким народом легко маніпулювати, його легко зробити рабом.

Ведуча 2. Щоб не дивитись на муки своїх дітей, матері прискорювали сумний кінець. Натопивши маковинням хату, закривала ляду мати. І на ранок усі діти мертві.

Ведуча 3. Спіте, діти, спіте міцно,

Янгол Божий на порозі,

Вже не буде їсти хтітись

І не будуть пухнуть ноги.

Натопила маковинням,

Затулила лядку й комин,

І в тумані темно-синім,

Заспівала колискову:

Спи, синочок, горе-ласку,

Засинай... навіки, доню.

Ведуча 1. Страшні спогади. Страшні слова. Страшно не те, що пережити, страшно читати про це.

Боїться не глуму, не хижого звіра,

Боїться не смерті в селі – неврожай.

А крику дитини, яку вона з'їла:

– Не ріж мене, мамо, не ріж, не вбивай!

Як сталось – не знає.

Як бути – не знає,

Провал, божевілля – сокира і ніж,

Та жах пам'ятає і крик пам'ятає:

Не ріж мене, мамо, матусю, не ріж.

(На сцену виходить жінка) (інсценізація вірша)

Загупало в двері прикладом, заграло, зашкрябало в шибку.

– А ну, одчиняй, молодице, чого ти там криєшся в хаті? – Застукало в серці, різнуло: ой горе! Це ж гості до мене! Та чим же я буду вітати – і ще ж не вварився синочок... Біжить, одмикає сінешні, гостям уклоняється низько. Гостей вона просить проходить – сама ж замикає за ними. Проходять солдати у хату; один з них писати сідає. Два інших стають коло печі, а два при рушницях на дверях.

– Ну як же живеш, молодице? Показуй, що вариш-готуєш? – Стоїть молодиця – ні з місця – і тільки всміхається тихо. Горщик витягають із печі, в нім скрючені пальчики видно. Стоїть молодиця – ні з місця – і тільки всміхається чудно.

Знаходять одрізані ноги, реберця, намочені в цебрі, і синю голівку під ситом, що вже почала протухати. Стоїть молодиця – ні з місця – і тільки всміхається страшно.

– Ну як же живеш, молодице? Чого ти мовчиш, не говориш?

– Отак і живу я... – та й змовкла. Ой, чий же це голос у неї? Хрипкий, а тремтючий, веселий. – та так і живу, – проспівала. Хіба ж то йому я не мати? Чи їсти, скажіть, не хотілось?

Ви хочете їсти? Сідайте. Між вами і я молодая. Повірите, люди, їй-Богу. Отак тільки тут полоснула – Затіпалось зразу і стихло. Повірите, люди, їй-Богу... Отак і живу, – проспівала отак удова молодая, – І раптом уся затрусилась, мов щось би вона пригадала. Очима так дико по хаті і кинулась вся до синочка. Голівку вона йому гладить і ротика стулює міцно. Заплакала б тяжко – не може, лиш б'ється об піл головою:

– Синочку, дитя моє любе! Ой, що ж я з тобою зробила.

Ведуча 1. Наукові тлумачення не передають глибини трагедії та мутації людської психіки. У божевільних очах людоїда смерть втрачала страх і святість, спокуту і гріх, біль і співчуття.

Голодний психоз і тривале недоїдання спричинили мутацію моралі. Селяни-канібали втратили обличчя. Їх судили, але чи були вони злочинцями? Що спонукало їх до людоїдства? Голодомор!

Ведуча 3. Важко уявити, що за геноцидом стояла політика. Страшно подумати, що цей експеримент задумувався заради одного – знищення свідомого українського народу. А полігоном для експерименту були вибрані села – колиски української нації.

Ведуча 2. Голодомор став одним із найстрашніших злочинів в історії людства, єдина трагедія такого масштабу, за яку ніхто не покався, не вибачився і не поніс покарання.

Ведуча 1. Це була справжня війна проти нації. Смерть не відрізняла своїх жертв ні за віком, ні за статтю. Пішла з життя надія нації, її майбутнє. Пішли ті, хто мав би донести до майбутніх поколінь гени всіх людських чеснот і талантів... Обірвавсь живий ланцюг поколінь.

Ведуча 2. Нашому народу було завдано жорстокого удару. Пішли з життя діти – квіти нації.

(звучить пісня "МАМО"; На сцену виходить душа хлопчика.)

Хлопчик. Бозю, що там у тебе в руці?

Дай мені, Бозю, хоч соломинку,

Щоб не втонути в Голодній ріці.

Бачиш, мій Бозю, я – ще дитинка.

Тож підрости хоч би трохи бодай –

Світу не бачив ще білого, Бозю.

Я пташенятко,

Прибите в дорозі,

Хоч би одненьку пір'їночку дай.

Тато і мама – холодні мерці.

Бозю, зроби,

Щоб їсти не хтілось!

Холодно, Бозю...

Сніг уже білий,

Бозю, що там

У тебе в руці?

(Продовження пісні "Мамо".)

Ведуча 2. Щодня в моєму домі він –
Такий звичайний, як повітря,
І мовчазний, немов довір'я,
І я торкнувся – і чую дзвін,
І чую, як ридають дзвони,
Жниварські дзвони-колоски.

(Виходить жінка 2 з хлібом на рушнику).

Жінка 2. У моїх долонях – запашний хліб. Якби я могла простягти цей хліб маленькому хлопчику, який помер від голоду 33 р. біля поля, маленькій дівчинці, жінці чи чоловіку.

Ведуча 3. Кожного з нас вчили святого ставлення до хліба. Моя бабуся Катерина збирала зі столу крихти хліба і змушувала дітей з'їдати все до останньої. Така історична пам'ять народу, який пережив божевілья голоду.

Ведуча 2. Боже!

Ти освяти цей хліб, що на столі,
Любов'ю тих, що впали на світанні
На ще не зораній плугатарем ріплі...

Ведуча 1. Людське життя – це найсокровенніший Дар Божий. Воно дорожче за всі цінності земні й небесні. Кожне життя має зберегтися в пам'яті поколінь. Ми – люди і мусимо про це пам'ятати.

Ведуча 2. Термін "голодомор" означає масову смертність від голоду, але ніхто не наважився назвати критерії масовості: десять осіб протягом дня в одному селі чи сто тисяч в Україні за місяць.

Ведуча 3. Смерть близької людини – трагедія, а мільйонів – статистика. Мільйони померлих від голоду українських селян – не статистика, а наслідок злочинної політики української держави. Їх підступно й цинічно закатували голодом у рідних домівках, селах, перетворених на колгоспні резервації.

Ведуча 1. Дорога в майбутнє пролягає через минуле.

Ведуча 2. Ми вклоняємось жертвам голодомору. Схиляємо голову перед могилами невинних людей, замучених голодною смертю.

Ведуча 3. Пам'ятаємо про голод – геноцид, який спіткав Україну, пам'ятаємо про кожну душу, що забрав голодомор!

Душа жінки: І нехай ця пам'ять буде пересторогою! І нехай стане заповітом: "І мертвим, і живим, і ненародженим..."

Хлопчик: Я ще не вмер...

Ще промінь в оці грає.

В четвер мені пішов десятий рік.

Хіба в такому віці помирають?

Ведуча 1. Світ мав би розколотися надвоє, сонце мало перестати світити, Земля – перевернутися від того, що це було на ній.

Ведуча 2. Але світ не розколовся, сонце сходить, Земля обертається, як їй належить. І ми ходимо по цій землі зі своїми тривогами і надіями, ми – єдині спадкоємці всього, що було.

(Дикторський текст.)

Відкрийтеся, небеса!

Зійдіть на землю

Всі українські села й хутори,

Повстаньте всі, кому сказали:

– Вмири!

– Засяйте над планетою всі душі!

Зійдіть на води й суші,

Збудуйте пам'яті негаснучий собор!

**В. Г. Короленко
СЛІПІЙ МУЗИКАНТ**

Дійові особи
Пан Попельський
Пані Попельська-Яценко (Анна)
Максим
Петрусь
Евеліна

Сцена перша

Звучить фрагмент М. Лисенка "Баркаролли"

Попельські сидять за столом. Попельський читає газету, Анна шие.

А. (підводячи очі від роботи, до чоловіка). Я так не витримаю, Юрію! При кожному погляді на нашого хлопчика моє серце стискається від болю. Ну чому, чому він народився сліпим?! Хто винен у його нещасті?

П. П. Ніхто. Ти сама розумієш, що у цьому не було ані тіні чиєїсь злої волі, але навіть сама причина нещастя захована десь у глибині таємничих і складних процесів життя.

А. Ах, Юрію, мене дивує твоя байдужість. Ти зайнятий тільки господарством, а коли повертаєшся додому, навіть не цікавишся, як дитина прожила день.

П. П. Але, голубонько, так живуть тисячі інших сільських поміщиків нашого Південно-західного краю. А щодо дитини – я впевнений: немає кращої мами, ніж ти, отже, мого піклування Петрусь просто не потребує. А якщо тобі так важко, то нехай у нас поживе твій брат.

А. Навіщо ти краєш моє серце! Адже всім відомо, що Максим загинув у Гарібальді!

П. П. Нічого подібного! Вже тиждень, як він повернувся разом із своїм вірним Федором Кандибою.

А. Боже Святий! І досі не з'явиться до нас?

П. П. Ну, люба моя, це вже не той бешкетник Яценко, від якого десять років тому у Києві здригалися всі Контракти, але він живий. Австрійські шаблони не змогли вигнати з Максима його вперту душу, і вона залишилася, хоч і у досить поспутому тілі.

А. Як це?

П. П. Федір каже, що правої ноги в Максима немає, а ліва рука придатна тільки до того, щоб спиратися на костур.

Анна плаче. Непомітно для неї заходить Максим Яценко.

М. Ну, що, друже Попельський? Підготував сестру до зустрічі зі мною? (Анна підводиться і падає братові в обійми.) Годі, годі, Анюто! Я житиму у вас. Нехай твій чоловік буде і перебудовує свої млини і тим самим дає змогу заробити на шматок хліба кільком десяткам бідак!

А. (гладячи його по голові). Ти сивий, Максиме.

М. Авжеж, сивий! Я вже думав, що життя для мене взагалі скінчилося, адже у ньому немає місця інвалідам. Але сліпий Кандиба мене переконав. "Ти потрібний своєму племіннику, – сказав мені козак Кандиба, – адже ти не маєш руки та ноги, але маєш очі. Малий не має очей, а з часом не матиме ні рук, ні ніг, ні волі..."

А. Чому це?

М. Зрозумій мене, Анно. Я не став би дарма казати тобі таких жорстоких речей. Хлопчик має тонку нервову організацію. Він поки що має шанс розвинути інші свої здібності до такого ступеня, щоб хоч частково винагородити сліпоту. Але для цього потрібне тренування, а тренування зумовлене тільки необхідністю. Дурна турботливість, що відсторонює від нього необхідність зусиль, вбиває у ньому всі шанси на більш повне життя. Спитай себе, Анно, чи здатна ти перемогти у собі безпосереднє поривання, яке змушує тебе кидатись стрімголов при кожному жалісному крику дитини? Якщо так, я беру на себе його виховання. Дивись: твій чоловік заснув над газетою! Отже, майбутнє дитини тільки у твоїх руках. Чи бажаєш ти щастя своїй дитині?

А. Так, Максиме, я не заважатиму тобі виховувати хлопчика.

Прокидається Попельський.

М. Слухай-но, господарє, а хто це оселився у посесорському будиночку?

П. П. Пам'ятаєш Якуба Яскульського?

М. Того дивака, що все життя микався у якості економа по місцевих поміщиках, щоб зібрати гроші на власне житло і нарешті одружитися з покоївкою графині Потоцької? Бідолашна панна Агнешка! Вона, напевно, так і вмерла у старих дівках?

А. Дарма глузуєш, Максиме! Якуб зібрав-таки потрібну суму і привів свою кохану господинею до посесорського будинку.

П. П. Уяви собі весілля, де молодим не менш як сто років на двох!

А. Але ця прикра обставина не завадила подружньому щастю.

П. П. Скажу тобі більше: це пізнє кохання принесло навіть плід – дівчинка-одиначка, однолітка нашому Петрику.

Сцена друга

Звучить пісня "Ой, на горі та женці жнуть" – фонограма.

Ведучий. Під цю пісню, яку не раз співав конох Іохім, підростав сліпий хлопчик. Він досить добре уявляв собі козаків, адже старим козаком усі називали старого "Хведька" Кандибу, що зрідка відвідував Максима. Старий брав хлопчика на коліна, а той своїми чутливими пальцями обмацував його обличчя, відчуваючи глибокі зморшки, великі обвислі донизу вуса, запалі щоки і на щоках старечі сльози. Максимові досить було одного тільки погляду, щоб зрозуміти, що чутлива натура хлопчика здатна відгукнутись, незважаючи на сліпоту, на поетичні образи пісні.

Ведуча. Завдяки режимові, який було заведено згідно з планом Максима, сліпий усюди, де це було можливо, був предоставлений власним зусиллям, і це принесло найкращі наслідки. У домі він не здавався зовсім безпорадним, ходив усюди дуже впевнено, сам прибирав свою кімнату, тримав у певному порядку свої іграшки та речі. Окрім того, у хлопчика була своя гімнастика, а на шостому році Максим подарував племіннику невеличку сумирну конячку, і через два-три місяці хлопчик весело скакав у сідлі поруч з Іохімом, який командував тільки на поворотах.

Ведучий. Приблизно у цей час у хлопця відкрилися й неабиякі музичні здібності. Від Іоахіма він навчився грати на сопілці, від матері – на фортепіано. Фортепіано було багатшим, звучнішим та повнішим, але воно стояло у кімнаті, тоді як сопілку можна було брати з собою в поле...

Ведучі виходить, з'являється хлопчик Петрусь, сідає на землю і тихенько співає "Ой, на горі..." З'являється дівчинка Евеліна з лялькою на руках.

Е. Хлопчику! Чи не знаєш, хто це тут зараз грав?

П. Це я...

Е. Як добре!

П. Що ж ви не забираєтесь?

Е. Навіщо ти мене женеш?

П. Я не люблю, коли до мене приходять...

Е. Хіба вся земля твоя і ти можеш заборонити комусь ходити по землі?

П. Мама наказала усім, щоб сюди до мене не ходили!

Е. Мама? А моя мама дозволила мені гуляти понад річку. (Сідає біля нього, примирливо)

Хто тебе вивчив так гарно грати на сопілці?

П. Іохім вивчив.

Е. Дуже добре! А чого ти такий сердитий?

П. Я... Я не серджуся на вас.

Е. Ну, так і я не серджуся. Давай бавитися разом (протягає хлопчику ляльку).

П. (обмацуючи ляльку). Я не вмю бавитись з вами.

Е. Який ти смішний.

Петрусь, залишивши ляльку, бере одною рукою дівчинку за плече, а другою рукою швидко обмацує її обличчя.

Е. (вириваючись). Навіщо ти лякаєш мене, гидкий хлопчисько? Що я тобі зробила? (схопивши ляльку, починає тікати, але обертається назад і, побачивши, що хлопчик падає обличчям долу, спочатку зупиняється, а потім рішуче вертається і сідає біля нього на землю.) Послухай, чого ти плачеш? Напевно, ти думаєш, що я наскаржусь? Ну, не плач, я нікому не скажу.

П. (схлиплюючи). Я не хотів налякати тебе.

Е. (піднімає хлопчика з землі і садить біля себе). Добре, добре! Але все-таки ти дуже дивний.

П. Я не дивний. Ні, я не дивний... Я... Я – сліпий!

Е. Сліпи-ий? Сліпи-ий? (Плаче у нього на плечі.) Мені шкода.

П. Не плач... Адже я можу читати і скоро вивчуся писати пером.

Е. А як же ти?..
П. Я читаю у своїй книжці. Пальцями.
Е. Пальцями? Я би ніколи не вивчилася читати пальцями... Я й очима-то погано читаю.
П. А я можу читати навіть французькою.
Е. Французькою!.. І пальцями... Який ти розумний!
Крик за сценою: "Па-ни-чу –у-у!"
Іди, іди! Я до тебе завтра прийду.

Сцена третя

Кімната Петруся. За столом – Петрусь і Максим. Збоку – Анна з шиттям у руках.

М. І тоді сказав Тарас: "Я тебе породив, я тебе і вб'ю!"... Ти не слухаєш, Петрусю.

П. Відпусти мене на хвилинку. Там прийшла дівчинка.

На порозі з'являється Евеліна. Їй назустріч піднімається Анна.

А. Чого тобі, люба дівчинко, треба?

П. *(схоплюється з місця).* Це вчорашня дівчинка, мамо! *(До Евеліни.)* Тільки в мене зараз урок з дядею Максимом.

Е. *(підходить до Максима і простягає йому руку.)* Це дуже добре, що ви не б'єте сліпого хлопчика. Він мені казав.

М. *(тисне їй руку)* Дуже приємно, пані. *(До Петруся.)* Думаю, сьогодні ми можемо закінчити урок раніше, адже у тебе гость.

Петрусь підбігає до Евеліни, і діти, взявшись за руки, виходять.

М. *(до сестри).* Дивись-но, Аннусю, наш Петро починає заводити самостійні знайомства. І, погодься, Аню... адже, незважаючи на те, що він сліпий, він усе ж зміг зробити недурний вибір, чи не так?

А. *(суворо).* Що ти хочеш цим сказати, Максе?

М. Жартую!

Заходять діти. Анна Михайлівна підходить до дівчинки і цілує її в чоло.

Сцена четверта

Ведуча. Минули роки. Сліпий хлопчик і Евеліна стали дорослими. Анна Михайлівна потай мріяла про весілля.

Ведучий. Але Максим вважав, що треба перевірити почуття дівчини і влаштувати їй випробування. З цією метою він запросив до маєтку гостей – сусіда Ставрученка з двома синами-студентами та їхніми друзями.

Ведуча. Шумні розваги молоді на якийсь час захопили Евеліну. Але Петра вони пригнічували і дратували.

Ведучий. І ось одного вечора Між Анною Михайлівною та Максимом відбулася така бесіда.

Сад. На лавці сидять Анна і Максим. Він щось малює на землі костуром. Остеронь стоїть, не помічена ними, Евеліна.

М. Так, про неї я думав у цьому випадку не менше, ніж про нього. Поміркуй, Аню, адже вона ще дитина, яка не знає життя! Я не хочу вірити, що ти бажала б скористатися з недосвідченості дитини.

А. Але що ж, Максе, якщо... якщо вона... Що ж буде тоді з моїм хлопчиком?

М. *(похмуро).* Що буде, то й буде! *(Ставить костур, костур падає.)* Тоді подивимось; в усякому разі на ньому не повинно тяжити усвідомлення чужого зіпсутого життя... Та й на нашій совісті теж... Подумай про це, Аню. *(Бере руку сестри і цілує.)*

А. *(втираючи очі).* Мій бідний хлопчик, бідний... Краще б йому не зустрічатися з нею...

Евеліна рішуче йде через сцену, проходячи повз лавку, обурено дивиться на Анну Михайлівну і відкидає ногою костур. Коли вона зникає, Анна підводиться, піднімає костур, подає його братові і обоє виходять. Виходить ведуча.

Ведуча. У найвіддаленішому кінці саду усамітнився Петро. *(З'являється Петро, зупиняється, спираючись на спинку лавки.)* Це було улюблене місце сліпого. Тут він просиджував цілі години на парапеті греблі, прислухаючись до балакання води, що точилася, і вмів прекрасно передавати на фортепіано ці балачки. Але тепер йому було не до того... Його серце було сповнене туги, обличчя спотворене внутрішнім болем.

Чути пісню: З-за крутої гори

Вилітали орли,

Вилітали, гуркотали,

Розкоші шукали...

П. Там, у будинку, щасливі люди. Вони говорять про яскраве і повне життя; і вона теж із ними, сп'яніла від мрій про це життя, у якому для мене немає місця... Але що це? Невже її кроки?.. Так, дійсно, її! Вони для мене – як музика. Ось вже і гострий душевний біль стихає, поступаючись місцем іншому почуттю.

З'являється Евеліна, підходить до Петра, кладе руку йому на плече.

Е. Скажи мені, Петре, що це з тобою? Чому ти такий сумний?

П. Нічого особливого. Мені тільки здається, що я зовсім зайвий на світі. (*Сумно.*) Мені здається іноді, що старі праві, коли кажуть, що у світі стає з роками все гірше. У старі роки було краще навіть сліпим. Замість фортепіано тоді б я вивчився грати на бандурі і ходив би по містах та селах... До мене збиралися б юрми людей, а я співав би їм про справи їх батьків, про подвиги та славу. Тоді і я був би чим-небудь у житті. А тепер?

Е. Це ти наслухався слів молодого Ставрученка. Усе, що він казав зараз, – добре. Але це ж не для всіх.

П. Для усіх, хто може.

Е. Які дурниці! Ось же ж і Максим воював, доки міг, а тепер живе, як може. Ну, то й ми...

П. Не кажи: ми! Ти – зовсім інша справа...

Е. Ні, не інша.

П. Чому?

Е. Тому що... Ну та тому, що ти ж зі мною одружишся, отже, наше життя буде однаковим.

П. (*схвильовано*). Я?.. З тобою?.. Отже, ти за мене... заміж?

Е. (*квапливо*). Ну так, ну так, звичайно! Який ти дурненький! Невже тобі ніколи не спадало це на думку? Адже це так просто! З ким тобі й одружуватись, як не зі мною?

П. (*радісно*). Звичайно! (*Після паузи, сумно*). Але послухай, Велю (*бере її за руку*). Там зараз говорили: у великих містах дівчата вчать усього, перед тобою міг би відкритися широкий шлях... А я...

Е. (*Затуляє йому уста рукою*). То й що, що сліпий? Адже якщо дівчина покохає сліпого, так і виходити треба за сліпого... Це вже завжди так буває, що ж нам робити?

П. (*Зосереджено*). Покохає... (*Радісно*.) Покохає?

Е. Авжеж! Ти і я, ми обоє кохаємо одне одного... Який ти дурненький! Ну, поміркуй сам: чи міг би ти залишитись тут сам, без мене?..

П. (*Глухо*). Я б помер.

Е. І я теж... Без тебе, сама... у далекому світі... Ну, тепер вертаємось до гостей.

Виходять ведучі, звучить "Елегія" М. Лисенка

Ведуча. Коли у дверях вітальні з'явилися Петро й Евеліна, змовкли усі розмови, й всі погляди звернулися на них.

Ведучий. Петро підійшов до фортепіано. Здавалося, він забув про присутність чужих. Відкривши кришку, він злегка торкнувся клавіш і пробіг по них кількома швидкими легкими акордами. Здавалося, він про щось питався чи то в інструмента, чи то у власного настрою. В його душі підіймалися, наче розбурхані хвилі, найрізноманітніші почуття. Приплив невідомого життя підхоплював його, як підхоплює хвиля на морському березі човен, що довго та мирно стояв на піску... Аж раптом, ніби не дочекавшись чогось, він здригнувся, торкнувся клавіш і, підхоплений новою хвилею почуттів, віддався весь плавним, дзвінким та співучим акордам...

Ведуча. Звуки міцніли і шукали чогось, підіймаючись у своїй повноті вище, сильніше. У неозначений передзвін та розмову акордів впліталися мелодії народної пісні, що звучала то любов'ю та сумом, то спогадами про минулі страждання та славу, то молодістю вдалістю розгулу та надії. Це сліпий намагався вилити свої почуття в готові і добре знайомі форми.

Ведучий. Коли ж останні ноти здригнулися смутним незадоволенням та скаргою, у вітальні піднявся гучний гомін. Молоді люди, ще схвильовані та збуджені, тиснули руки музиканта, прогнозуючи йому широку відомість артиста.

Ведуча. Сліпий слухав уважно. Уперше він став центром пожвавлених розмов, і в душі його зароджувалося горде усвідомлення своєї сили. Невже ці звуки, що принесли йому цього разу стільки невдоволеності та страждань, як ще ніколи у житті, можуть справляти на інших таку дію? Отже, він може теж щось зробити в житті.

Виходять Евеліна й Петро. Ведучий тисне руку Петрові, ведуча цілує Евеліну. Евеліна підходить до Петра, бере його за руку.

Е. Ти чув? У тебе теж буде своя робота. Якби ти бачив, якби ти знав, що ти можеш зробити з усіма нами...

Ведуча. Ніхто не помітив цієї короткої сцени, крім матері. Її обличчя спалахнуло, ніби це їй був відданий перший цілунок молодого кохання.

Ведучий. Сліпий все лишався на тому ж місці. Він боровся з враженнями нового щастя, що насунули на нього.

Сцена шоста

Петро й Максим.

М. Що ж тебе гнітить, хлопчику мій?

П. Пісня сліпих – та, яку ми з тобою чули в місті. Пам'ятаєш: "Под-дайте сліпе-еньким... Заради Христа..." День був холодний, жебраки сиділи зранку, відкриті свіжому вітру, що налітав з поля... А я заздрих їм. Адже їхня пісня годує їх, отже, саме їхнє існування наповнене змістом... Я пішов би з ними, щоб не відчувати себе таким непотрібним... Щоб перевірити, на що я здатний без повсякденної опіки близьких людей.

Заходить Евеліна і, не помічена, слухає їхню розмову.

М. Клянусь честю, ти, мабуть, правий! Так. Присягаю честю старого солдата, кожна людина має право розпоряджатися власною долею, а ти вже людина. Слухай же мене тепер, що я скажу тобі: якщо ти схочеш виправити нашу помилку. Якщо ти жбурнеш долі в очі всі переваги, якими вона сточила тебе з коліски, та схочеш скуштувати долі цих нещасних... я, Максим Яценко, обіцяю тобі свою повагу, допомогу та сприяння. Я був ненабагато старший від тебе, коли поніс свою голову у вогонь та січу... От тільки Евеліна...

Е. Хай наша любов не спиняє тебе. Я знаю: що б не сталося, ти повернешся до мене. Тобі потрібний життєвий досвід – так здобувай його, як вважаєш за потрібне. Я буду чекати, скільки треба. Тільки один раз у житті до кожної людини приходиться доля і каже: обирай! Я зробила свій вибір ще тоді, біля греблі. Моє життя не має сенсу без тебе. Я вважала б за щастя супроводжувати тебе у мандрюваннях із сліпим Федором Кандибою, але я розумію, що ти маєш піти сам. Я не зупиню тебе... Ні, не зупиню!

М. Я так розумію, що ви молоді люди, вже усе вирішили. Ну, що ж, Петре. Ти у своєму праві, як був у своєму праві я. От тільки за мною плакала мати, як буде плакати за тобою.

Е. А хто змушує нас казати Анні Михайлівні, куди саме відправився Петро? Адже ти, Петре, можеш поїхати до Києва, щоб брати уроки у якогось відомого піаніста. І ніхто не заборонить тобі поїхати тільки з Максимом, тільки з ним удвох. У твоєму розпорядженні буде літо й осінь. Сподіваюсь, цього не мало?

Виходять ведучі

Ведуча. Пізньої осені, по дорозі, занесеній снігами, на привелике здивування усіх, хто мешкав у маєтку, панич несподівано повернувся із двома сліпцями та в жебрацькому одязі.

Ведучий. Очі його залишалися, як і раніше, чистими та незрячими. Але душа, без сумніву, зцілилася. Довгими вечорами Петро розповідав про свої мандри, і в сутінках фортепіано звучало новими мелодіями, яких ніхто не чув у нього раніше...

Ведуча. Відгуляли весілля. Для Петра почалося молоде тихе щастя. Коли ж він почув, що, можливо, скоро стане батьком, він зустрів це повідомлення з виразом переляку. Петро боявся, що дитина народиться сліпою.

Сцена сьома

Біля столу з напруженим виразом облич сидять Петро, мати, дядько Максим.

А. *(показуючи вбік).* Ти теж народився за цими дверима.

П. Ах, мамо, він, напевно, сліпий. Йому взагалі не треба було народжуватися...

Виходить Евеліна.

Е. Лікар сказав, що дитина бачить, безсумнівно бачить.

Петро скрикує і затуляє обличчя руками.

А. *(підходячи до нього).* Що це з тобою?

П. *(віднімаючи руки).* Нічого... Мені здається, що я... бачив вас усіх. Адже я... не сплю?

А. *(схвильовано).* А тепер? Чи пам'ятаєш ти, чи будеш пам'ятати?

П. *(із зусиллям).* Ні... *(Просвітлено).* Але це нічого, тому що... Я віддав усе це... йому... дитині і... і усім...

Епілог

Звучить ноктюрн Ф. Ліста "Мрії кохання"

Ведуча. Минуло три роки. Численна публіка зібралася у Києві, під час "Контрактів", слухати оригінального музиканта. Натовп передавав дива про його музичний талант і особисту долю.

Ведуча. Ніхто не визнав би його сліпим, як би на сцену його не вела молода білява дама, як казали, дружина музиканта.

Ведучий. Із перших же звуків натовп був захоплений глибокою щиросердістю висловлення.

Ведуча. Коли він змовк, грім овацій охопленого захватом натовпу сповнив величезну залу.

Ведучий. Так дебютував сліпий музикант.

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА, ПЕРЕКЛАДИ

Альфред Курелла

НІМЕЦЬКИЙ ПЕРЕКЛАД "КОБЗАРЯ" (Післямова)

Кожен переклад, аби вважатися досконалим, мусить ставити перед собою завдання не лише ознайомити читача зі світом думок та почуттів іншомовного поетичного твору, але й збагатити свою власну національну поезію та розширити арсенал її виразних засобів. Останнє є особливо важливим тоді, коли у власній літературі відсутнє те, що було б ідентичним чи навіть просто схожим до перекладного твору за змістом та формою.

Виходить, що найгіршим ворогом перекладача є нерішучість. Проте навпроти Сцилли на іншому боці вируючого потоку, через який перекладач повинен провести свій човник, сидить Харибда свавілля. Отож такою ж негативною буде і спроба передачі особливих поетичних цінностей чужого оригіналу за рахунок власної поетичної мови, зневаживши всі її традиції та надбання.

Для того щоб пояснити, з якими специфічними проблемами зіштовхнулись перекладачі "Кобзаря", коли вони, керуючись вищенаведеним принципом, взялись до роботи, щоб увести німецького читача в революційний і водночас глибоко ліричний духовний і образний світ великого українського поета, необхідно спочатку коротко охарактеризувати поезію Шевченка.

Звідки походять і як виникли ті своєрідні поетичні засоби, які Шевченко використовує для втілення своїх ідей і почуттів, які необхідно було відтворити в німецькій мові?

З біографії поета нам відомо, що він, народившись кріпаком, тобто вийшовши з самих глибин свого народу, з часом піднявся до найвищих вершин знань свого часу. Проте отримана ним освіта не очужила його від життя простих людей, а навпаки, прив'язала ще міцніше. Вона привела його, як і багатьох інших людей його покоління, до переконання, що народ лише тоді зможе бути визволеним для гідного морального і заможного життя, коли трудящі маси повстануть проти своїх експлуататорів і поневолювачів й самі стануть господарями своєї долі. Він був сповнений глибокої віри у притаманні трудовому народу, хоча частково й загублені, проте незламні духовні й моральні сили, і непохитної впевненості у можливості розбудити й організувати латентні сили за допомогою поетичного слова. Це пізнання і ця віра, в яких найвищі моральні та естетичні життєві ідеали поєднуються з такою конкретною і матеріальною метою як заклик нас до повстання, є визначальними моментами для всієї поезії Шевченка.

На перший погляд здається, нібито все в його віршах є спонтанним: легкий довільний спів, майже імпровізація, яка отримує певну імпровізованість завдяки використанню традиційних, запозичених із народної поезії засобів. Проте це лише здається. Той, хто уважніше вивчить форму цієї поезії, а мабуть, краще за перекладача цього ніхто краще не зробить, відразу ж побачить, що все це є "твореним", попередньо продуманим, і те, що спонтанність та довільність є свідомо використаними мистецькими засобами.

Як колишній кріпак Шевченко занадто добре знав нужду селян, щоб писати сільські ідилії. Як демократ і революціонер, чиє мислення охоплювало широке коло соціальних і політичних проблем, він не міг обмежитись просто констатацією, лише зображенням сумних реалій, що було характерним для переважної більшості тогочасних сільських поетів. Для цього він занадто сильно ненавидів польських панів та царських чиновників, поневолювачів свого народу і настільки ж сильно любив своїх безправних, мордованих сільчан – бідного селянина в нужденній хаті, бездомного наймита, молодих парубків, позбавлених спадку, відданих у москалі чи висланих до Сибіру, та дівчат, над якими поглумився поміщик. Він говорить, він співає не лише про них, він звертається до них. Вони – це ті, хто повинен почути його голос, тому що він хоче, щоб вони досягнули своє становище, він хоче підняти їх на боротьбу! Тому він обирає героїв своєї поезії з їхнього середовища і промовляє їхньою мовою.

Український народ має багату народну поезію, історія якої налічує не одне століття. У ній Шевченко знайшов як зміст, так і форму для своєї творчості. За життя поета в народі зберігалася велика кількість легенд, історичних балад та народних пісень, які передавалися від села до села кобзарями та бандуристами. Хлопчиком Шевченко прислухався до цих пісень, а пізніше, коли він творив свої власні поезії, він знову і знову повертався до цих своїх дитячих спогадів.

Проте він був ким-завгодно, але аж ніяк не імітатором чи епігоном. Мистецькі форми, які він запозичив з народної творчості, він використовував тільки для того, щоб розуміти народні маси, до яких він звертався.

Таким чином, велика кількість поетичних форм, які використовує Шевченко, безпосередньо запозичені з української народної поезії і водночас виходять за її межі.

Шевченко використовує словник народної поезії. Слова, які він вживає, запозичені або ж безпосередньо із побутової мови села, чи з тих прошарків лексики, які використовувалися для вираження властивих йому складніших почуттів, думок, які були переважно запозичені з Біблії. Для тогочасних столичних критиків, звісно, було нестерпно чути у високих залах грубі селянські слова на кшталт пузо, пика, стусан, байстрюк і т. п. Жодного поетичного слова, згодом відразу такі пишномовні, як преславний, всещедрий, доброзичливий, велеречивий і т. п.

До інших запозичених з поезії форм належить постійне вживання сталих епітетів. Так, дівчина завжди має "чорні брови" і "карі очі"; голубка майже завжди "сизокрила"; місяць постійно "червоніє"; Дніпро завжди "широкий". Таким чином, поет навіть не намагається віднайти свої власні "оригінальні" епітети, більше того, він вживає майже винятково загальновідомі, заявлені, "банальні" епітети. І за це йому також дорікали тогочасні критики, хоча вони повинні були б щонайменш знати, що постійні "рожевоперсні" світанки чи вічно "сивоока" Афіна аж ніяк не принижують високу поезію Гомера, а, навпаки, належать до її ключових елементів. І у своєму співоненависницькому запереченні "селянського поста" вони не побачили того, що Шевченко збагатив українську поезію багатьма своєрідними і дуже особистісними епітетами, зокрема такими, як "невмите небо", "заспані хвилі", "плачуче море". Але вони не помітили і куди важливіших речей, а саме того, що саме цей "селянський поет" зі своїм "Кобзарем" відкрив новий етап в розвитку української літератури, яка після нього почала все ширше репрезентувати демократичні погляди і розглядати реальне життя, побут і дійсні проблеми народу.

Народності поезії, чи, точніше, її духу, сприяють також віршові розміри, які використовує поет і які постійно стають все багатограннішими у міру того, як розширюється його соціальний горизонт. Їх важко втиснути у відомі нам метричні системи, більш-менш стабільною є лише кількість стоп, при цьому в розповідних строфах переважає чотирнадцятистопний розмір, а в двох напівстрофах розмір, поділений на вісім та шість стоп. Проте всередині цих стоп змінюється не лише кількість складів, але дуже часто і місце наголошених складів, нерідко відразу ж один за одним. По-справжньому зрозуміти цей ритм дозволяє лише музика – як і народну пісню, з якої вийшли ці форми, так і ці пісні та балади необхідно уявляти собі саме проспіваними. Відомо, що в Шевченка був гарний голос, а кобзар це – співак!

Пісня дозволяє також знайти ключ до Шевченківської системи римування. Адже саме ритм і рима роблять пісню найдієвішою і водночас найдемократичнішою з усіх мистецьких форм. Саме вони є тими гачками, за допомогою яких вірш так швидко залишається в пам'яті, і тими крилами, на яких він перелітає від одного села до іншого. Рими Шевченка такі ж багаті і різноманітні, як і розмір вірша. Розташування римованих рядків постійно змінюється, рима часто захоплює, зазвичай, неримовані рядки, проривається як внутрішня рима перед цезурою в рядок. Поруч з чистими римами зустрічаються всі форми асонансу, аж до звукової інверсії. Так, разом з римами на кшталт "дуброви – брови", "жупани – пани", "перелозі – сльози" співіснують такі форми, як "знову – слово", "обоюдні – трудне", "славі – лукавим – слава" та "закричали – дівчата", "баба – ставом", а також дисонанси "на дріві – особливе", "звірі – мури – море" чи дактильні рими зі зміщенням наголосу, як приміром "вечеряти – очерети".

Прикладом відходу від традиції народної пісні, подолання її форми, як нам здається, може бути все-таки інший, особливо характерний момент його поетичної творчості, а саме: постійна, часто несподівана зміна жанру, інтонації, і в зв'язку з цим зміна віршового розміру в межах одного й того самого вірша. Ця форма безпосередньо результує із революційної цільової установки поета, і її мета однозначна. В цьому аспекті зображення навіть віддалених у часі подій, головним чином великих селянських повстань, повинно поєднати минуле із сучасним і таким чином перенести тогочасне революційне піднесення в сьогодення. Насправді здається, що Шевченко не знає жодних поетичних жанрів, чи, більше того, він їх добре знає і перемішує їх усі. В нього є суто ліричні поезії, переважно схожі на народні, але також і такі, які передають особистісні настрої автора. Проте їх кількість незначна. Належність же переважної більшості його поезій до певного жанру визначити дуже важко. Це балади, романси, елегії, гімни, оди, сатири, листи, віршовані новели, памфлети – все в одному. При такому змішанні оповіді, заклику, скарги, коментаря, опису, коли до цього додаються цілі драматичні фрагменти з позначенням дійових осіб, описом їхніх жестів у прозі та сценічними ремарками, поет завжди вдається до різних рівнів.

Він завжди присутній особисто, навіть в історіях суто оповідних. Перш ніж перейти, власне, до оповіді, він розмовляє з самим собою або зі своїм фіктивним, чи названим у присвяті, другом чи противником про сенс та користь поезії. Потім у середовищі, яке він змальовує спочатку від себе, він вводить персонажі, які розпочинають інтеракцію, переважно в комунікації. Часто він змушує їх розпо-

відати історії, персонажі яких знову ж таки виступають зі своїми аргументами та контраргументами. Це складне мереживо діючих і мовлячих осіб постійно розривається прямою мовою, в якій він як автор коментує події, відкрито висловлює своє обурення з приводу того, що сталося, сперечається з богом та святими, безпосередньо звертається до своїх героїв, застерігає, підбадьорює, сумує чи, зрештою, сам звертається до читача і вже напругу дискутує з ним. Таким чином ця своєрідна позачасовість, чи точніше одночасовість, проникає в поезію і робить часто актуальними навіть теми, які пов'язані з найвіддаленішим минулим чи чимось підкреслено особистим. Цій широті композиції, спрямованій на актуалізацію всього матеріалу, слугує також і зміна віршового розміру вірша.

Отож, при детальнішому розгляді виявляється, що всі мистецькі засоби, які використовує Шевченко, навіть ті, які безпосередньо запозичені з народної творчості, не є спонтанними, вибраними довільно, а завжди підпорядковані одній високій меті – бути почутим і зрозумілим масами та використовувати кожну тему, кожний матеріал для того, щоб пробуджувати в народних масах демократично-революційну свідомість і надихати їх на боротьбу за краще життя. І той, хто вдумався в сказане, зрозуміє, які майже нездоланні труднощі стояли перед німецькими перекладачами "Кобзаря".

У німецькій поезії ніколи не існувало нічого подібного, і тому важливість простого відтворення особливостей поезії Шевченка відпадала сама собою. Мова німецького села розпадається на діалекти. Народна пісня (німецька) відноситься переважно до того періоду, коли німецьке село дуже сильно відрізнялося від українського села у 1830–1860 рр. Народні німецькі лірики та сільські поети? Достатньо лише назвати такі імена, як Клаудіус та Бюртер, Голтей та Райтер, щоб відразу зрозуміти, наскільки самі вони далекі від Шевченка. До цього додається ще й те, що природний ритм німецьких народних пісень (через різницю у структурі обох мов) є діаметрально протилежним українському.

Попри всі ці труднощі перекладацький колектив вирішив іти шляхом якомога максимального збереження формальних особливостей оригіналу. Саме тому збережені всі особливості розміру вірша українського. Виняток становить лише другий вірш збірки "Вітре буйний" ("Du Wilder Wind"). В ньому вибраний ритм, прямо протилежний оригіналу. При точній передачі перший рядок мав би звучати "Wind, du wilder, Wind, du wilder..." "Завдяки цьому перетворенню не лише з'явився вірш, який характеризується знайомою інтонацією німецької народної пісні, але й стало можливим майже без втрат передати весь матеріал оригіналу – слова, образи, і навіть порядок слів. Проте попри цей результат (який містить вказівку на ще одну можливість альтернативного перекладу Шевченка) ми обмежилися лише цією та ще декількома спробами і зберегли віршований розмір оригіналу. При цьому ми також перейняли характерне для Шевченка перенесення наголосу всередині трохеїчної тристопної напівстрофи, звичне для народної пісні. В той час коли намагання зберегти метричні форми "Кобзаря" ставило нас у певні рамки, то при відтворенні Шевченківської системи римування у нас була набагато більша свобода і, як міг побачити читач, ми повною мірою скористалися цим і замість чистої рими вдалися до асонансу, там де він присутній у Шевченка.

Хоча сьогодні в Німеччині, завдяки появі останнім часом багатьох перекладів слов'янських поезій, подібний спосіб римування вже став майже звичним, проте доречно буде сказати хоча б декілька слів про його застосування в німецькій поетичній мові.

Асонанс характерний для успішної пісенної творчості всіх народів. І тільки з появою друкованої поезії "чиста рима" стала панівною і там, де була витіснена народна поезія, вона заглушила асонанс та зробила його чужим для нашого слуху. Проте асонанс не є чужим для німецької поезії, і звісно, перш за все, для народної.

То чому ж ми повинні були відмовлятися від цієї форми, тим паче, що вона широко вживається в оригіналі і йдеться про поезію, яка за наявністю поетичних виразних засобів дуже наближена до народної пісні?

Проте нехай переклади говорять самі за себе. Якщо нам вдалося донести до читача світ думок та почуттів великого демократа і революціонера Шевченка, то, мабуть, він пробачить нам окремі відхилення від правил німецької поетики, які подекуди зустрічаються в тексті.

І взагалі, даний переклад має розглядатися як перша спроба. Це результат колективної праці, яка розтягнулася на довгі роки. Готовий рукопис, завершений у травні 1941, був знищений 23 червня під час першого нальоту фашистської авіації на Київ. Недоопрацьована копія цього першого рукопису, яка під час війни зберігалася в Середній Азії, а потім повернулася до Москви, стала основою для даного видання. При цьому первинний текст зазнав ґрунтовного переопрацювання у світлі нових досліджень тексту та досягнень методики ліричних перекладів.

**Переклав з німецької Анатолій Полік за виданням:
Taras Schewtschenko. Der Kobsar / Schewtschenko Taras. – Moskau :
Verlag für fremdsprachige Literatur, 1962. – S. 315–321.**

МОСКОВСЬКА "КОГОРТА"

У вересні 1997 року, ставши студенткою тоді ще історико-філологічного факультету Ніжинського вишу, вперше прийшла на засідання літературної студії. І ось уже шістнадцять років поспіль традиції Ніжинської літературної школи зі мною в житті і творчості, а люди, з якими пощастило зазнайомитися ще в той час, назавжди увійшли в моє серце.

Анатолій Дністровий, Олена Степаненко, Ярослав Гадзінський, Тетяна Винник – і тепер перевіряю поезію на "справжність" за їхніми текстами. Олександр Григорович Астаф'єв та Олександр Євгенович Гадзінський – керівники студії – дивуюся, скільки тепла свого серця вони віддали студентам, як по-батьківськи турботливо наставляли нас. Щаслива, що й сьогодні в будь-яку хвилину можу звернутися до них за порадою, поділитися успіхами й невдачами.

Деякий час була старостою Ніжинської літстудії, але ніколи б не подумала, що в жовтні 2011 року очолю молодіжну літературну студію "Когорта" Національного культурного центру України в Москві. Цю невеличку команду однодумців, молодь, яка в Москві самотужки вивчила українську мову, намагається оволодіти мистецтвом слова, прагне розвивати художні смаки, розрізняти й оцінювати художні явища.

На першій зустрічі говорили про очікування від роботи літстудії.

Валентина Мякотіна:

– Це має бути спілкування з творчими ерудованими людьми, можливість отримувати інформацію про сучасний стан української і світової літератури, дискусії про мету мистецтва і його вплив на суспільство.

Євген Васильченко:

– Хотілося б, щоб була можливість виступати зі своїми віршами, мрію про книгу поетів-українців, які проживають у Москві.

Людмила Биченко:

– Мене цікавить просвіта духовна, підвищення обізнаності в українській літературі.

Юрій Гауриленко:

– Літстудія для мене – це можливість не втратити мовний зв'язок із батьківщиною.

А згодом відбулася зустріч з лауреатом "Большой літературної премії Росії" Борисом Бурмістровим. Борис Васильович поділився секретами творення поезії, висловив думки про сучасний стан літератури. Він переконаний, що літератор повинен писати з добром і любов'ю, адже поезія – це

стан душі. Окрім особистої творчості, постійною турботою поета є підтримка молодих талановитих авторів. Такою дієвою допомогою та орієнтиром у безкрайньому морі літератури і стала зустріч з літстудійцями. Молодь змогла отримати відповіді на всі запитання від майстра слова.

У лютому 2012 року засідання студії було присвячене 75 роковинам розстрілів української інтелігенції в урочищі Сандармох. Про драматичні 20–30-ті роки минулого століття і поетів "Розстріляного відродження" розповідав керівник Українського молодіжного клубу Москви Ярослав Копельчук. Зокрема, про історичні передумови "Відродження", літературні об'єднання ("Плуг", "Ланка", "Гарт" та ін.). Окремою сторінкою зустрічі стало обговорення масових репресій 1937 року та трагічних подій в урочищі Сандармох поблизу Медвеж'єгорська, де за кілька днів було розстріляно тисячі невинних людей, серед яких були Лесь Курбас, Микола Куліш, Микола Зеров, Валер'ян Підмогильний, Матвій Яворський – кращі представники української інтелігенції. Протягом вечора літстудійці зачитали низку творів Миколи Хвильового, Миколи Зерова, Євгена Плужника, запалили свічку пам'яті...

Значну зацікавленість викликала презентація книги для сімейного читання "Тиха ніч", що відбулася в березні 2012 року. У творчій зустрічі взяли участь упорядник видання Катерина Марійчук, голова Товариства української культури "Славутич" Василь Антонів, автори "Тихої ночі". Книга об'єднала людей різного віку, різних національностей однією магістральною темою – Різдво. Саме цьому великому християнському святу присвячені народні обряди, вірші, прозові тексти, зібрані у виданні.

Катерина Іванівна Марійчук – то дивовижна жінка. Сказати, що вона член Ради "Українці Москви" та член Спілки журналістів Росії, – мало. Про таких патріотів своєї справи пишуть книги, знімають фільми; зустрічі із такими людьми – щастя, рух, піднесення і зліт над буденністю, над собою. А якщо просто – то тепло людського спілкування і рідність душ. Катерина Іванівна охоче підтримує "Когорту" і сама віршує!

ОСІННЄ

Заквітчалася осінь багрянцем,
Вмила личко холодним дощем.
Сірий зайчик, набігавшись шпарко,
Сушить шубку під глоду кущем.
На осиці стрекоче сорока;
Сповідчає, що літо пройшло,
Що сестричка її, білобока,
Змайструвала зимове житло.
Сірі хмари клубочаться грізно,
Хочуть сонечко нам заступить.
Хай клубочаться, хай заступають,
Най матуся-земля наша спить.
Коли ж шпак заспіває веснянку,
І струмками сніжок задзвенить.
Земля щедро вквітчається рястом.
Будем сіяти!
Жать!
Будем жити!

ГІМН УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

Музика: А. Патлатюк, К. Марійчук
Слова: Я. Копельчук, К. Марійчук

Українська молодь розпочала Шлях!
Шлях до єднання. Братерство – наш стяг!
Воля, добробут, честь у віках:
Такий українці вибрали шлях!

Приспів:

Ми, Українці, з Богом в душі.
Ми – нащадки Трипільської Русі!
Прагнемо миру для усіх людей.
Ми ж бо того варті! Гей-гей-гей!!!
Всі ми того варті! Гей-гей-гей!!!

Збираймося, друзі, під спільне крило.
Щоб доля буяла, щоб щастя цвіло,
Щоб наша країна, була серед рівних,
Могутня і сильна, багата і вільна.

Приспів:

Ми, Українці, з Богом в душі.
Ми – нащадки Київської Русі!
Прагнемо миру для усіх людей.
Ми ж бо того варті! Гей-гей-гей!!!
Всі ми того варті! Гей-гей-гей!!!

Навесні 2012 року молодь не оминула тему кохання. Зокрема, у творчості письменників кінця XIX – початку XX століть. За допомогою бінарних семантичних опозицій студійка Катерина Холод проаналізувала твори Івана Франка "Перехресні стежки" та Михайла Коцюбинського "Сон". Рядки власної поезії зачитав керівник Українського молодіжного клубу Москви Ярослав Копельчук

Так дивно інколи буває...
Душа радіє і страждає.
А серце може, та мовчить...
І знов в Ніщо відходить Мить.
Так важко інколи буває...
Ці почуття мій розум крають –
Знов вибір мушу я робити:
Куди іти, чим далі жити?
Так дивно інколи буває...
З'являється одне,
а інше щось зникає.
Цей вічний біг подій, облич...
Одне візьми,
а інше щось залиш...
... на роздоріжжі знов стояти,
Який обрати Шлях?.. не знати...
Куди іти? І що робити?
Кохати? Чи лише любити?

ВІДЧИНЕНІ ДУШІ

У серпневій ночі
Дві небесні зорі,
Впали в очі дівочі
Й світ осяли мені.
Чарівнице-дівчино, мій ти зоряний цвіт,
Твої очі – безмежний, галактичний розквіт.
Що так дивиться в душу мені
І пронизує променем ночі.
Я тобі розповім...
Я відкрию тобі свою душу,
Де з'являються мрії і сни.
І чому лити сльози я мушу...
Такі світлі в цій сірій п'яній...
Ти мені покажи
Свою душу – таємну безодню.
Я цілком розчинюсь у тобі,
Одне одним ми станемо вповні.
Такі рідні навік і близькі...

Про історію байки годинами може розповідати студієць Костянтин Чуба, який добре володіє темою, адже й сам кілька років працює в цьому жанрі. Досконало знає всі принципи побудови тексту, цитує Езопа, Федра, Лафонтена, Павла Глазового... Костянтин щиро радіє таким молодіжним зустрічам і з гумором додає, що його батько, Ігор Степанович, який мешкає в Україні, теж вважає себе заочним учасником молодіжної літературної студії "Когорта" Культурного центру України в Москві і присвятив Центрові такі рядки:

ДІМ НАШ УКРАЇНСЬКИЙ

Як були ми козаками, жили в Україні,
А тепер не з примхи волі ми в Росії нині.
Та на наше щире щастя в Москві, на Арбаті,
Стоїть хата чималенька й рушники у хаті.
А у тій чудовій хаті, чи то пак у домі,
Там вся наша Україна, як хліб на розломі:
Північ, південь, схід і захід – всі ми з України,
Всі ми діти, всі ми браття однієї родини.
Там римують і співають, і прозою пишуть,
І зовсім малих доглянуть, старих не полишать.
Побратимів з України щиро привітають.
Їх послухають уважно, і їм заспівають.
Тримаймося ж, браття, разом –
Ми ж бо не ледащо, помагаймо,
Не цураймося – і нам буде краще!

Так і тримаємося, разом, маленькою українською літературною студією "Когорта" у Москві. "Душа летить в дитинство, як у вирій, бо їй на світі тепло тільки там..." (Ліна Костенко). І мені щомісяця тепло повертатися в часи студентські, часи ніжинські тут, у Москві на Арбаті.

Це нічого не означає, окрім серця, що назавжди в тобі.
Я буду дихати дещо тихіше,
коли волога твоїх очей вимірює мої вірші,
коли потяги відходять від станції не в різні боки
і вже не лякаються маршруту.
Випивши отруту до дна, ніби Іван Грозний, бачили,
як спалювали наші міста, але залишались живими,
бо не грали в ті війни.
По дорозі додому вирощували сади, спливали в солоні моря,
розставляючи свої маяки...
Теплий дотик твоєї руки нічого не означає, окрім серця,
що назавжди в тобі.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Бойко Надія Іванівна**, завідувачка кафедри української мови, доктор філологічних наук, професор Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.
2. **Булах Олена Володимирівна**, студентка Ніжинського училища культури й мистецтв імені Марії Заньковецької.
3. **Дмитренко Наталія Михайлівна**, завідувачка історичного відділу Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського, кандидат історичних наук.
4. **Демченко Наталія Михайлівна**, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.
5. **Клепак Людмила Валентинівна**, учитель-методист ЗОШ I–III ступенів № 10 м. Ніжина Чернігівської області.
6. **Курелла Альфред**, доктор філософських наук, письменник, перекладач, літературознавець, член німецької Академії мистецтв. Один із засновників і директор Лейпцізького літературного інституту ім. І. Р. Бехера.
7. **Левіна Любов Олександрівна**, вчитель-методист Львівської спеціалізованої школи № 69.
8. **Лукач Світлана Панасівна**, кандидат філологічних наук, доцент Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.
9. **Марченко Олена Павлівна**, головний спеціаліст відділу культури і мистецтв Національного культурного центру України в Москві.
10. **Неділько Георгій Якович**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя, працював з 1958 року до 1987.
11. **Плесницька Алла Петрівна**, вчитель вищої категорії Львівської спеціалізованої школи № 69.
12. **Ролік Анатолій Васильович**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри німецької мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.
13. **Сквіра Наталія Михайлівна**, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу слов'янських літератур Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.
14. **Черняк Едуард Ісакович**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Національного дослідницького державного університету, м. Томськ.

Науково-популярний часопис
для вчителів України та діаспори
"Наш український дім"
№ 2, 2013 рік

Періодичність – 2 рази на рік.

Матеріали для друку можна надсилати за адресою:

Центр гуманітарної співпраці з українською діаспорою
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
вул. Крапив'янського, 2, кімн. 210
м. Ніжин, Чернігівська обл.
16600, Україна
e-mail: ukr_diaspora@ukr.net
Тел. 7-19-59

Підписано до друку
Гарнітура Computer Modern.
Замовлення №

Формат 60x84/8
Ум. друк. арк. 12,7
Обл.-вид. арк. 9,42

Папір офсетний
Тираж 50 прим.
